ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਸ਼ਵ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ

ਮਹਾਭਾਰਤ

ਮਹਾ ਭਾਰਤ

ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ

MAHAN BHARAT

By

RISHI VED VIAS

Translated by

Smt. SHARDA GANDHI

ਮਹਾ ਭਾਰਤ

ਕਰਤਾ : ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਗਾਂਧੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 2,000 ਕਾਪੀਆਂ

ਸਾਲ : 1983

ਕੀਮਤ : 19 – 90 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਛਾਪਕ : ਬਿਊਟੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਹਿਲ, ਪਟਿਆਲਾ

ਰਾਹੀਂ : ਕੰਟਰੋਲਰ, ਛਪਾਈ ਤੇ ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮਹਾ ਭਾਰਤ

ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ

ਆਦਿ ਕਥਨ

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ "ਮਹਾ ਭਾਰਤ" ਹੈ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੰਪੂਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਵੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਇਤਿਹਾਸਪੁਰਾਣੰ ਪੰਚਮ ਵੇਦਾਨਾਂ ਵੇਦੰ"

ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਹੋਰਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗਿਆਨ 'ਮਹਾ ਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਸਮੋ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਸਮੋਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਤਿ ਦੀ ਅਸਤਿ ਤੇ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਹਿਜ ਗੁਣ ਤੇ ਔਗੁਣ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਵਡਮੁੱਲੀ ਤੇ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਕੌਰਵਾਂ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਆਦਰਯੋਗ ਪੂਜਨੀਕ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਪੁੰਨਾ ਭਰੀ ਗਾਥਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸਾਮਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਮਹਾ ਭਾਰਤ' ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਾਦਾ, ਸੁਆਦਲਾ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾਤਮਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਗਿਆਨ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੱਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਿਟਾਂ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੀ ਬੜੇ ਅਨੂਠੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੂਪਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਉਸੇ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ' ਦੇ 1 ਤੋਂ 122 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਪਰਵ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ 18 ਹਨ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵੀ 18 ਹਨ। ਇਸ ਪਰਵ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਜੀ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਣ ਪਿਛੋਂ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਤਕੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪਰਵ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਭੀਮਸੈਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਸਤਿਆਦੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇੰਨੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੋਚਿਕਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਕਰਣ ਦਾ ਸੰਵਾਦ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਸੰਵਾਦ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਪਰਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋਰਮ ਅਤੇ ਮਰਮ ਸਪਰਸ਼ੀ ਸਥਲ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, (ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ) ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਪੰਜ ਤੱਤ, ਯੱਗ, ਤੱਪ, ਦਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਵ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਯੋਗ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਰੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਧਰਮ, ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਿਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਨ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਧਰਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ, ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ; ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਹੁੰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦੀ ਮਧੁਰ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਾਜ਼ਾ ਤੇ ਮੋਹਕ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ ਉੱਦਮ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਮਨੋਰਥ ਸਿਧੀ ਕਰਨਗੇ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਤਤਕਰਾ

ਲੜੀ ਨੰ: ਪੰਨਾ ਨੰ:

ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ

ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪਰਵ

ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ

ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਧ ਪਰਵ

'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਭੀਸ਼ਮਪਰਵ

(ਜੰਬੂਖੰਡ ਵਿਨਿਰਮਾਣ ਪਰਵ)

ਅਧਿਆਇ 1

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ।

ਵਿਸ਼ਣੂ ਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਨਾਰਾਇਣ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜਨ ਨੂੰ, ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਭਾਰਤ (ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਸਕਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ: ਜਯ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ) ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮੇਜਯ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :-ਹੇ ਮੁਨੀ ਜੀ! ਕੌਰਵ, ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਸੋਮਵੀਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ?

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : - ਹੇ ਭੂਪਤੀ! ਸੂਰਵੀਰ ਕੌਰਵਾਂ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਮਕਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਣੋ।

ਸੋਮਕ, ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹਾਂਬਲੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਫਤਿਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਯੋਧੇ

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਜੈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਖਲੋ ਗਏ ਹਨ। ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ 'ਸਮੰਤ ਪੰਚਕਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੰਬੂ (ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਵਿਰ) ਲਗਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਪੁਰਸ਼, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਰਥ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਭਰਤ (ਜੰਬੂ ਦੀਪ) ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਿਸੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਰਣ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ਯ, ਸੂਦਰ ਆਦਿਕ) ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇੱਕਠੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਵਣਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਖਾਣ ਲਈ ਉਤੱਮ ਭੋਜਨ ਵਰਤਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਲਈ ਯਥਾ ਯੋਗ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਤਗਮੇ (ਆਭੂਸ਼ਣ) ਆਦਿ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਹੈ। ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕੁੰਤੀਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ (ਦੁਰਯੋਧਨ) ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੁਕਟ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੋਭਦਾ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਿਕ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਨਗਾਰੇ ਆਦਿ ਵਜਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਵਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਅਨੰਦ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗੇ ਪਏ। ਪਾਂਚਜਨਯ ਅਤੇ ਦੇਵਦੱਤ ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਡਰ ਨਾਲ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਸੁਣ ਕੇ ਦੂਜੇ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖ ਨਾਦ ਸੁਣ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵੀ ਪਸਤ ਹੋ ਗਏ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੂੜ ਨੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ

ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪੁਤ੍ਰ ਕਾਰਨ ਕਜਿਆ ਗਿਆ ਸੂਰਜ ਜਿਵੇਂ ਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬੱਦਲ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਉਤੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਜਿਹੀ ਗਲ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਰੇਤਾ ਕੰਕਰ ਸਮੇਤ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੂਫਾਨੀ ਝੱਖੜ ਝੂਲ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ! ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਫੌਜਾਂ ਦੋ ਵਿਆਕੁਲ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਮੁਠ-ਭੇੜ, ਪ੍ਰਲੈ-ਸਮੇਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਇਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਕੇਵਲ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਘੋੜੇ ਹਾਥੀ, ਰਥ ਅਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਉਸ ਤੋ ਉਪਰੰਤ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਯੁਧ-ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਨਿਯਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :—

ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਉ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਬੋਲ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਸੈਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਸ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਕਾ ਹੀ ਵਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਰਥਵਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਥ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ਇੰਜ ਹੀ ਹਾਥੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕ ਹਾਥੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕ ਨਾਲ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬੰਦਾ ਘੋੜਸਵਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਿਆਦਾ ਪਿਆਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਇੱਛਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਬਲ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਸੈਨਿਕ ਇਕ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪਿੱਠ ਵਿਖਾ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਟੁੱਟ-ਭਜ ਗਏ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਸਾਈਸ, ਭਾਰ ਢੋਣ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਢੋਣ ਵਾਲੇ, ਨਗਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੰਖ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਕੇ, ਕੌਰਵ, ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਸੋਮਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤਕਦੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਦਾਰ ਚਿੱਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ 2

ਵੇਦਵਿਆਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਉਪਦਰਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੂਰਵ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ, ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਵੇਦ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ, ਜੋ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਵਿਆਸ ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ, ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰ-ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸੋਚਕੇ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਸੋਗ ਮਗਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਵਿਆਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਨੇਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਪੁਤਰ ! ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਬੈਠੇ ਬਿਠਾਏ ਹੀ, ਉਥੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-ਹੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਵੇਖਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਤਪ-ਤੇਜ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਸਕਾਂ, ਬਸ ਇੰਨੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੰਦੇ

ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸੰਜਯ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦੱਸੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸੰਜਯ ਦੈਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸਰਵੱਗਿਆਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਗਟ, ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੇ ਜਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਜਯ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲਵੇਗਾ। ਸੰਜਯ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਸਤਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਥਕਾਵਟ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਗਵਲਗਣ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੰਜਯ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਬਚ ਜਾਏਗਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਤੁਸੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਹ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੇਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਾ ਕਰੋ। ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੂ-ਕੁਲ-ਪਿਤਾਮਾਹ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਡਰਾਉਣੇ ਅਪਸ਼ਗਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਜ, ਗਿੱਧ, ਕਾਂ, ਕੰਕ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਬਗਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਗਿਰੋਹ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਜੀਵ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਗੇ। ਡਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੰਕ ਪੰਛੀ ਕਠੋਰ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸੰਝ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੰਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇ ਅਤੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧੜਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੋਵਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੱਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀਆਂ ਵੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਬਲ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ।

ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂੰਨਿਆ ਨੂੰ ਕਮਲ ਵਾਂਗ, [illegible] ਗਗਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀਣ ਚੰਦਰਮਾ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ [illegible] ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਫੌਲਾਦੀ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਜਾਣਗੇ। ਸੂਰ ਅਤੇ ਬਿੱਲੇ ਦੋਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੜਦੇ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ

ਕੰਬਦੀਆਂ, ਹੱਸਦੀਆਂ, ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਖੂਨ ਉਗਲਦੀਆਂ, ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਡਿਗਦੀਆਂ ਦਹਿੰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਬਿਨਾਂ ਵਜਾਏ ਹੀ ਨਗਾਰੇ ਵੱਜ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰੱਥ ਜੋੜੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਚਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਇਲਾਂ (ਮੋਰ) ਸ਼ਤਪਤਰ, ਨੀਲਕੰਠ, ਇਲਾਂ, ਤੋਤੇ, ਸਾਰਸ ਅਤੇ ਮੋਰ ਭਿਆਨਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬੰਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਚੀਕ ਚਹਾੜਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵੇਰ ਸਮੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਸੰਧਿਆਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਬੱਦਲ ਧੂੜ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਹੜੀ ਅਰੁੰਧਤੀ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪਤੀਵਰਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਭੁਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਸ਼ਨਿਚਰ ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਰੋਹਿਣੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਗੜਗੜਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵਾਹਨਾਂ (ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਆਦਿਕ) ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਗ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 3

ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਉਪਦਰਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਜੇ ਦੇ ਸੂਚਕ ਲਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਵਿਆਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਗਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਗਧੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਵਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ ਬੇਰੁੱਤੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਫਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਿਆਨਕ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕਠੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਸਿੰਗ, ਚਾਰ ਨੇਤਰ, ਪੰਜ ਪੈਰ, ਦੋ ਮੂੱਤਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦੋ ਮੱਥੇ, ਦੋ ਪੂਛਾਂ, ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਦਸਗਨੀ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਕੁਸਗਨੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਗਰੁੜ ਪੰਛੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਬੋਦੀ ਅਤੇ ਸਿੰਗ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੈਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਜੀਵ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਪਾਠੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਗਰੁੜ ਅਤੇ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਘੋੜੀ, ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਤੀ ਗਿਦੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਥਨੀ ਕਛੂਰੇ ਜਨਮਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਤੋਤੇ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਕੋ ਵੇਰ ਹੀ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਨਚਦੀਆਂ, ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਸਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਭੈ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹਸਦੇ, ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਅਧੀਨ ਇਕ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਘੜਦੇ ਅਤੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਿਤ ਨਗਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦੇ

ਇਡਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਦਮ, ਉਤਪਲ ਅਤੇ ਕੁਮੁਦ (ਇਹ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।) ਆਦਿ ਜਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫੁੱਲ ਦਰਖਤਾਂ ਉਤੇ ਉਗਦੇ ਹਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਿਆਨਕ ਹਨੇਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਧੂੜ ਮਠੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ। ਧਰਤੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੰਬਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਹੂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇਤੂ ਗ੍ਰਹਿ ਚਿਤ੍ਰਾ ਨਛੱਤਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਸ੍ਵਾਤੀ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।

(ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕੇਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖ ਸਤਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਨ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ ਉਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਾਹੂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਕੇਤੂ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।)

ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਧੂਮਕੇਤੂ ਪੁਸ਼ਯ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਟੇਢਾ ਹੋ ਕੇ ਮਘਾ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਸ੍ਰਵਣ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਹੈ। ਸੂਰਜਪੁੱਤਰ ਸ਼ਨੀ ਪੂਰਵ ਫਾਲਗੁਨੀ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਪਰਿਘ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਉਤਰਾ-ਭਾਦ੍ਰਪਦ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਤੂ ਨਾਂ ਦਾ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੁਲਗਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸੁਲਗਦਾ ਹੋਇਆ, ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਸਬੰਧੀ ਤੇਜਵਾਨ ਜੇਸ਼ਠਾ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਸਵਾਤੀ ਨਛੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਆਇਆ ਕ੍ਰੂਰ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟੇਢਾ ਹੋ ਕੇ ਰੋਹਿਣੀ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਨਾਲ ਧਰੂਵ ਨਛੱਤਰ (ਸਿਤਾਰੇ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਬਦਸਗਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਦਹਿਕਦੇ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਨੇ (ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਮਘਾ ਨਛੱਤਰ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ) ਵਾਰ ਵਾਰ ਟੇਢਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰਾਸ਼ੀ (ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਨਛੱਤਰ) ਤੇ ਸ੍ਰਵਣ (ਨਛੱਤਰ) ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਧਰਤੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਹੀ ਖੇਤ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੌਂ ਦੇ ਪੌਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੰਜ ਅਤੇ ਧਾਨ ਵਿਚ ਸੌ-ਸੌ ਸਿੱਟੇ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪੁੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਗਾਈਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਉਹ ਗਾਈਆਂ ਵਛੜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਥਣਾਂ ਤੋਂ ਰਕਤ ਵਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਚੰਗਾੜੀਆਂ ਨਿੱਕਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋ ਉਠੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰ (ਤਲਵਾਰ ਆਦਿ) ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ

ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਜਲ, ਕਵਚਾਂ ਅਤੇ ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਲਪੇਟ ਅਗਨੀ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਜਨ-ਸੰਘਾਰ ਹੋਵੇਗਾ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਨ ! ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਭਰਿਆ ਯੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਰਕਤ ਭਰੀਆਂ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਥ ਦੀਆਂ ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਛੋਟੀਆ ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪੁੰਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੀਆਂ । ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਭਿਆਨਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਅੱਖ, ਇੱਕ ਖੰਭ ਅਤੇ ਇਕ ਪੈਰ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇੰਜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰਕਤ ਉਗਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ।

ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ! ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਸਤਰ ਇੰਜ ਬਲ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਚਿੱਤਵਾਲੇ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤੇ ਟਿੱਕਣ ਵਾਲੇ, ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਨਿਸ਼ਚਰ ਤਿਰਯਗਵੇਦ ਰਾਹੀ ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤਿਥੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਦਿਨ ਤੇਰਸ ਦੇ ਸਮੇ (ਪੂਰਵ) ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਰਾਹੂ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿ (ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ) ਪਰਜਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਧੂੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਓਝਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਉਪਦਰਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ (ਬੱਦਲ) ਰਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੇ ਕਰੂਰ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀ ਰਾਹੂ (ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਸ੍ਵਾਤੀ) ਨੱਛਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਕੇ(ਸਰਵਤੋਭਦ੍ਰਚਕ੍ਰਗਤਵੇਧ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ) ਕ੍ਰਿੱਤਿਕਾ ਨਛੱਤਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਧੂਮਕੇਤੂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹਨੇਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ (ਅਸ਼ਵਿਨੀ ਆਦਿ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸ਼ਵਪਤੀ ਗਜਪਤੀ ਤੇ ਨਰਪਤੀ ਦੇ ਛੱਤਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਹੀ ਪਾਪ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ । ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਜੇਕਰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪਾਪਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਵੇਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਰਯੋਗ ਹੈ । ਇੱਕ ਤਿੱਥੀ ਦੇ ਘਟਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਚੌਦਵੇਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਤਿਥੀ ਨਾ ਘਟੇ ਤਾਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਕ ਤਿਥੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਮਸਿਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤੇਰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਸਿਆ ਆ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਇਕ ਮਹੀਨੇ

ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਚੰਦਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੋਵੇਂ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਮੇਂ (ਅਪ੍ਰਸਿਧ ਪਰਵ ਵਿਚ) ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਦੀ ਚੌਦਵੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥ ਪਥ ਸੀ, ਉਹ ਖੂਨ ਪੀ ਕੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲ ਖੂਨ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਵੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦੀ ਹੋਈ ਝੱਗ ਇੰਜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲਦ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਛਲ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕੜਾਹਟ ਦੇ ਨਾਲ, ਇੰਦਰ ਦੇ ਵਜਰ ਵਾਂਗ, ਲਿਸ਼ਕਣ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਬੀਤਣ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਭੈੜੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦਰਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਮਤ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਧਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਵੇਗੀ। ਹੇ ਭਗਵਾਨ ! ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ, ਮੰਦਰਾਚਲ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਏ ਭੂਚਾਲ ਚਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਤੂਫਾਨ ਕੰਕਰ ਸਮੇਤ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ਚੌਤਯ ਬ੍ਰਿਛ ਹਨੇਰੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਹੂਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅਗਨੀ ਕਾਲੇ, ਲਾਲ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਦੁਰਗੰਧ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਪਰਸ਼ ਗੰਧ ਅਤੇ ਰਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ (ਵਿਸ਼ਿਆਂ) ਦਾ ਕੰਮ ਉਲਟਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਢੋਲ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਲ ਅਤੇ ਫੁਲਾਂ ਨਾਲ ਲਦੇ ਹੋਏ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉਤੇ, ਖਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਆ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਾਂ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂ ਕਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਛੀ 'ਪਕਵਾ ਪਕਵਾ' ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉੱਚਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਲੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਡਰ ਨਾਲ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ (ਡਰ ਵਜੋਂ) ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਗਜਰਾਜ ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ

ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅੜੋ (ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ) ਮੌਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਏ ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਆਪਣੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦਾ ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਜਨਸੰਘਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ । ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਖਤਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀਰ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਵਰਗ (ਵੀਰ ਲੋਕ) ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਸੁਖ ਭੋਗਣਗੇ । ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੂਰਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਸ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਚਿਰ-ਕਾਲ ਤਕ ਮਹਾਂ ਸੁੱਖ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋਣਗੇ ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :- ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬੇ ਰਹੇ ।

ਕੁਝ ਪਲ ਸੋਚਣ ਉਪਰੰਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਕਹੇ ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ! ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸਦੀਵੀਂ ਨਹੀਂ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਬੰਦ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਓ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ । ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਈ ਬੰਦ ਦੀ ਹਤਿਆ ਨੀਚ ਕਰਮ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਸਮਾਂ (ਕਾਲ) ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਵੇਦ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ (ਨਾਸ਼) ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਗਈ । ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੁਲ ਧਰਮ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਕੁਲ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਲ ਧਰਮ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਲ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ (ਧਰਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ) ਕੁਰਸਤੇ ਚਲਣਾ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕੀ ਕਿਸੇ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਲਈ, ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਜ ਅਨਰਥ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ । ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਣਾ ਹੈ । ਅਜਯ, ਸੂਰਬੀਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ, ਜਿਸ ਰਾਜ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਢੋ ਰਹੇ ਹੋ । (ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਓ) ਜਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ । ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵ

ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੇਲਜੋਲ (ਸੰਧੀ) ਕਰਕੇ ਸੁੱਖ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ । ਜਦੋਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ, ਅੰਬਿਕਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਗਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਜੀ ਬੋਲੇ :- ਹੇ ਵਿਆਸ ਜੀ ! ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ, ਇੰਜ ਹੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ । ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ (ਭਾਵ ਰੂਪੀ) ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪਦਾਰਥ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ (ਅਭਾਵਰੂਪ) ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ । ਲੋਕੀਂ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਮੋਹ–ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਅਸਰ ਬੇਅੰਤ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਅਧਾਰ, ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਧੀਰਜਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ । ਹੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਅਧਰਮ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਤ–ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਜਸ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਿਤਾਮਹ ਹੋ ।

ਵਿਆਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :- ਵਿਚਿੱਤਰਵੀਰਯ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਸਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹੋ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੰਸੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :- ਹੇ ਭਗਵਾਨ ! ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ।

ਵਿਆਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :- ਜਦ ਅਗਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਦੱਖਣੋ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਉਕਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਸੁਗੰਧ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਜੈ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸੰਖਾਂ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਅਵਾਜ਼ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਵੱਛ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਜੈ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣ ਹੈ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਕਾਂ ਆਦਿ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਜੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਕਾਂ ਪਿੱਠ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਜੈ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਹੰਸ, ਤੋਤੇ, ਕਰੌਚ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਮੋਰ ਆਦਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਜੈ ਯਕੀਨੀ ਸਮਝੋ ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ। ਆਭੂਸ਼ਣ, ਕਵਚ, ਝੰਡੇ (ਪਤਾਕਾ) ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਦਹਾੜ, ਜਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਨਹਿਨਾਹਟ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਸੋਭਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਜਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਾਰ ਕੁਮਲਾਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਯੁੱਧ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਚੰਗੇ ਵਚਨ (ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾਉਂਦਾ ਹਾਂ) ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਵਿਜੈ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣਿਓ ਨਿਖੇਧੀ ਵਾਲੇ ਵਚਨ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ, ਰਸਾ, ਗੰਧ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧੇ ਵੀਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉੱਤਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਰਹਿਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਜੈ ਦਾ ਇਹੋ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਹਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਬੱਦਲ ਤੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਦਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਛੱਤਰ ਛਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰ-ਧਨੁਖ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜਿੱਤ ਵਿਜੈ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮੌਤ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੁਸਗਨੀ ਲੱਛਣ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੈਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਡੀ, ਉਸ ਵਿਚ੍ਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਨਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨੱਸਣ ਉਪਰੰਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਡਰ ਕੇ ਨੱਸੇ ਹੋਏ ਹਿਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਨਿਵਾਨ ਵੱਲ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਜਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪਿਛੇ ਮੁੜਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ (ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਵਾਨ ਵੱਲ ਵਗਣਾ ਜਲ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ) ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਜਦੌੜ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਰੋਕਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾ ਭੱਜ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਨੱਸ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਡਰ ਕੇ ਭਜੇ ਹੋਏ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਦੂਜੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਯੋਧੇ ਵੀ ਨਸਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ

ਲਈ ਬੁਧੀਮਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਉਪਾਉ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਤੁਰੰਗਿਣੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ (ਸਾਮ) ਅਤੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਉਪਾਉ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਕੇ ਭੇਦਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਧ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਕੁਟ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਾਮ, ਦਾਮ, ਦੰਡ ਅਤੇ ਭੇਦ, ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ)।

ਯੁੱਧ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਬੁਰਾਈ ਜਨਸੰਘਾਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੋਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿੱਤ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸੂਰਵੀਰ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਾਕ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਿਛੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਰਤਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ, ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਯੋਧੇ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਸੁੰਦਰ ਖੰਭ ਵਾਲੇ, ਵਿਨਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ (ਗਰੁੜ) ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 4

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਸੰਜਯ ਦੁਆਰਾ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮੱਹਤਵ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਬੁਧੀਮਾਨ ਰਾਜੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਲਛਣ ਦੱਸ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਵੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ : ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਕਢਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ : ਹੇ ਸੰਜਯ ; ਇਹ ਸੂਰਵੀਰ ਰਾਜੇ ਭੂਮੀ ਲਈ ਹੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਲਈ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਾਜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਸੰਜਯ : ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਭੂਮੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਭੂਮੀ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰੋ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੇ ਸੰਜਯ : ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀ ਅਤੀ ਤੇਜਵਾਨ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ, ਦੇਵੀ-ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਦਕਾ ਗਿਆਨ-ਨੇਤਰ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :-ਹੇ ਮਹਾਂਵਿਦਵਾਨ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਭੂਮੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ਅਤੇ ਸਮਝੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਭੂਮੀ ਉਤੇ

ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ : ਸਥਿਰ (ਪਹਾੜ ਜੰਗਲ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਗਤੀਵਾਨ (ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ) ਗਤੀਵਾਨ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਹਨ:– ਅੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ-ਸੱਪ, ਪੰਛੀ, ਆਦਿ ; ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ-ਜੂੰ ਆਦਿ ; ਅਤੇ ਰਜ ਤੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ-ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਾਰੇ ਗਤੀਵਾਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਜਰਾਯੁਜ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ, ਜਰਾਯੁਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਭੂਪਤੀ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਯਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਬਨਵਾਸੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਵਰ ਨੂੰ ਉਦ ਭੁੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ-ਬ੍ਰਿਛ, ਗੁਲਮ, ਲਤਾ, ਵੱਲੀ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਿਨਕਿਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗਤੀਵਾਨ ਜੀਵ ਉੱਨੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ (ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਤੇਜ, ਹਵਾ ਅਕਾਸ਼) ਨੂੰ ਜੋੜ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੌਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਚੌਬੀ ਅਖਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਚੌਬੀ ਭੂਤਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਚੌਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਰਾਯੁਜ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਪਸ਼ੂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੱਤ ਹੀ ਹਨ-ਸ਼ੇਰ, ਬਘੇਰਾ, ਸੂਰ, ਝੋਟਾ, ਹਾਥੀ, ਰਿੱਛ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰ ਇਹ ਸੱਤ ਵਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਗਾਂ, ਬਕਰੀ, ਭੇਡ, ਮਨੁੱਖ, ਘੋੜੇ, ਖੋਤੇ ਅਤੇ ਗਧੇ ਇਹ ਸੱਤ ਪਸ਼ੂ ਸ੍ਰੇਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡਵਾਸੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇੰਜ ਪਿੰਡਵਾਸੀ ਅਤੇ ਵਣਵਾਸੀ ਪਸ਼ੂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁਲ ਚੌਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੂਮੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਭੂਮੀ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਭੂਮੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਸਥਾਵਰ ਅਤੇ ਜੰਗਮ ਜਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਇੱਛਿਆ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 5

ਪੰਜ ਤੱਤਾ ਅਤੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਦੇ ਦੀਪ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਸੰਜਯ! ਨਦੀ, ਪਹਾੜ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਤਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ। ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸੰਜਯ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ–ਚੌੜਾਈ ਆਦਿ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰੋ। ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਇਕ ਸਮਾਨ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ ਅਗਨੀ, ਜਲ, ਭੂਮੀ, ਇਹ ਪੰਜ ਤੱਤ ਹਨ। ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭੂਮੀ ਤਕ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਤੱਤ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤੱਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਗੁਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਜਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇਜ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼ ਤੇ ਰੂਪ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ। ਵਾਯੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਦੋ ਹੀ ਗੁਣ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਹ ਪੰਜ ਗੁਣ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਥਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਗੁਣ ਜਦ ਇਕਸਾਰ ਜਾਂ ਇਕਸਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਜੀਅ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਇਕ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜਾ ਇੰਜ ਲੜੀਵਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ

ਹਨ। ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਧਾਤੂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪਦਾਰਥ (ਭਾਵ) ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ! ਹੁਣ ਮੈਂ 'ਸੁਦਰਸ਼ਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਦੀਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਦੀਪ ਚੱਕਰ ਵਾਂਗ ਗੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਪ ਅਨੇਕਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ, ਬੱਦਲ ਸਮਾਨ ਉਚੇ ਉਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਦੀਪ ਫਲ ਅਤੇ ਫੂਲਾਂ, ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਅੰਨ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਖਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਤੱਕਦਾ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਪ ਚੰਦਰ–ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰਖ਼ਤ ਹੈ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡਿਆ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਜਾਂ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜਲਮੈ (ਜਲਵਾਲਾ) ਜਾਣੋ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣੋ।

ਅੱਧਿਆਇ 6

ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਪ ਦੇ ਵਰਸ਼ (ਖੰਡ), ਪਹਾੜ, ਸੁਮੇਰੂ ਪਰਬਤ, ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਪ ਦਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੀਪ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰੋ। ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰੋ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਿੱਪਲ ਵਾਲੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—"ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਸੰਜਯ ਨੇ ਦਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਦੋ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਛੇ ਵਰਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਹਿਮਾਲਿਆ, ਹੇਮਕੂਟ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਧ, ਬੈਦੂਰਯ ਮਣੀਆਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜ, ਚੰਦਰਮਾ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟਾ ਸ਼ਵੇਤ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ੍ਰਿੰਗਵਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲੰਮਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੰਡ ਅਤੇ ਅਨਿਕਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰ ਹਨ। ਉਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਅ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈਮਵਤ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਹੇਮਕੂਟ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹਰੀ ਵਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਂਭਾਗ ! ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਧ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ

ਵਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ 'ਮਾਲਯਵਾਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਾਨ ਤੋਂ ਅਗੇ 'ਗੰਧਮਾਦਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਲਯਵਾਨ ਅਤੇ ਗੰਧਮਾਦਨ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਲ ਚੱਕਰਦਾਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚਮਕ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਚੁਰਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਦੁਗਣੇ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨਿਮਾਣ ਵਲ ਚੁਰਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਗਣੇ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਵਲ, ਨਿਮਾਣ ਵਲ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ, ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਦੀਪ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—ਭਦ੍ਰਾਸ਼ਵ, ਕੇਤੂਮਾਲ, ਜੰਬੂਦੀਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰਕੁਰੂ। ਉੱਤਰਕੁਰੂ ਦੀਪ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਗਰੁੜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਮੁਖ ਨੇ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੁਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਉੱਤਮ, ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗ੍ਰਿਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੂਰਜ, ਤਾਰਿਆਂ, ਨਛੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਵੀ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਲ ਜਾਂਬੂਨਦ ਨਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਬ, ਅਸੁਰ, ਰਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਰੁੱਦਰ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦਕਸ਼ਿਣਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗ-ਯਾਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੰਬਰੂ, ਨਾਰਦ, ਵਿਸ਼ਵਾਸੂ, ਹਾਹਾ ਅਤੇ ਹੂਹੂ ਨਾਂ ਦੇ ਗੰਧਰਬ ਦੇਵਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤੋਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਮਹਾਤਮਾ, ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਕਸ਼ਯਪ ਹਰੇਕ ਪਰਵ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਸੁਕਰਾਚਾਰਯ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਤਨ ਅਤੇ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਪਹਾੜ ਸੁਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕੁਬੇਰ ਉਸੇ ਸੁਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਧਨ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਕਨੇਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਖੰਡ ਇਕੱਠੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਲਮਕਦੇ ਹੋਏ ਕਨੇਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਾਂਦੇ

ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ (ਮਿਲ) ਗਏ ਹੋਣ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਪਸਵੀ, ਉੱਤਮ ਬਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਤਵਾਦੀ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੁਰੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੀ ਧਾਰ ਵਾਲੀ, ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ਧਾਰਨ ਵਾਲੀ, ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਵੱਜਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਅਤਿਅੰਤ ਪੁੰਨ-ਆਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਿਆਇਮਾਨ, ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨਾ ਵਾਲੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਗੀਰਥੀ, ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਹਣੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਰੂਪ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਗੰਗਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਡੂੰਘੀ ਜਲਰਾਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਪਿਨਾਕਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮੇਰੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕੇਤੂਮਾਲ ਨਾਂ ਦਾ ਦੀਪ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਨੰਦਨ ਵਨ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਜੰਬੂਖੰਡ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਸੁੰਦਰ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਸਮਾਨ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਰੋਗ ਅਤੇ ਸੋਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਤਪਾਏ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲੋਕੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਮਾਦਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਜਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਕੁਬੇਰ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਮਨਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਮਾਦਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੂਜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨ, ਤੇਜਵਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੰਵਲ ਸਮਾਨ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਲ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸ਼ਵੇਤਵਰਸ਼ ਹੈ, ਸ਼ਵੇਤਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਿਰਣਿਅਕ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼੍ਰਿੰਗਵਾਨ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਏਰਾਵਤ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰਾਂ ਤੋ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਏਰਾਵਤ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡ ਧਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੋਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜ ਖੰਡ ਹਨ— ਸ਼ਵੇਤ, ਹਿਰਣਿਅਕ, ਇਲਾਵ੍ਰਿਤ, ਹਰੀਵਰਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਮਵਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਲਾਵ੍ਰਿਤ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਆਦਿ ਸੱਤ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਵਧੀਏ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਮਰ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ, ਅਰੋਗਤਾ, ਧਰਮਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਆਦਿ ਗੁਣ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ

ਪਹਾੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਿਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਬਤ ਹੇਮਕੂੰਟ ਹੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕੁਬੇਰ ਜਕਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਨੰਦਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਲਾਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਨਾਕ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬਤ ਹੈ ਉਸ ਮੈਨਾਕ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੈਵੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹਿਰਣਯ ਸ੍ਰਿੰਗ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੱਡਾ, ਦੈਵੀ, ਸਵੱਛ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੇਤੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸੁਹਣਾ ਬਿੰਦੂ ਨਾਂ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਰਾਜੇ ਭਗੀਰਥ ਨੇ ਭਾਗੀਰਥੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਯੱਗ-ਯਾਗ ਕੇ ਥੰਮ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਚੈਤਯ (ਮਹਲ) ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਯੱਗ-ਯਾਗ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਜਸ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਸਨਾਤਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਵਾਨ ਭਗਵਾਨ ਭੂਤਨਾਥ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਨਰਾਇਣ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਮਨੂ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਥੇ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੈਵੀ ਨਦੀ ਗੰਗਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ — ਵਸਵੋਕਸਾਰਾ, ਨਲਿਨੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਸਰਸਵਤੀ, ਜੰਬੂ ਨਦੀ, ਸੀਤਾ, ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ। ਇਹ ਸੱਤ ਧਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਰੱਬ ਦਾ ਹੀ ਅਚਿੰਤ, ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕੀ ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਯੱਗ-ਯਾਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਧਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਸੱਤ ਦੇਵੀ ਗੰਗਾ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉਤੇ ਰਾਕਸ਼ ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉਤੇ ਜਕਸ਼, ਨਸ਼ਿਧ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉਤੇ ਸੱਪ ਤੇ ਹਾਥੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਗੋਕਰਣ ਤਾਂ ਤਪੋਭੂਮੀ ਹੈ ਹੀ।

ਸ਼ਵੇਤ ਪਰਬਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਧ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਗੰਧਰਬ ਤੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜ ! ਸ੍ਰਿੰਗਵਾਨ ਪਰਬਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਗਤੀਮਾਨ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਪ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋਕੇ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੋਂ ਇਸ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਰਣਨ

ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਏਰਾਬਤ, ਇਰਾਵਤ ਨਾ ਦੇ ਦੋ ਦੀਪ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹੀ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਨਾਗਦੀਪ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਯਪਦੀਪ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਕੰਨ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਾਮਰਵਰਣ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਅਤੇ ਪਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਮਲੱਯ ਪਰਬਤ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 7

ਉੱਤਰ ਕਰੂ, ਭਦ੍ਰਾਸ਼ਵ ਵਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਲਯਵਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਮਹਾਂ ਬੁਧੀ ਮਾਨ ਸੰਜਯ ! ਮੇਰੂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮਾਲਯਵਾਨ ਪਰਬਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : - 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਪਵਿੱਤਰ ਉੱਤਰ ਕੁਰੂ ਖੰਡ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿੱਛ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੁਲਾਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਲ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇ ਫਲ ਬੜੇ ਸਵਾਦਲੇ ਤੇ ਰਸ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੁਝ ਬ੍ਰਿੱਛ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਸ਼ੀਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿੱਛ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਛੇ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਾਨ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਰਤਨਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਿਹੜੇ ਸੂਖਮ, ਬਾਲੂ ਦੇ ਕਣ ਹਨ, ਉਹ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਸਗਨਾਂ ਵਾਲੇ, ਮਨੋਹਰ ਅਤੇ ਸੁਖਦ ਸਪਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਥੇ, ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕੁਲ ਤੋਂ ਯੁਕਤ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਹਣੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਹਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਤਰ-ਕੁਰੂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਕਸ਼ੀਰੀ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਦੁਧ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਤੇ ਵੱਧਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ । ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਇਹ ਜੋੜੇ ਚਕਵਾ-ਚੱਕਵੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰੋਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਤਕ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਥੇ ਭਾਰੁੰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਪੰਛੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਜਾਂ ਬੜੀਆਂ ਤੀਖਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਪੰਛੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਖਣ ਚੁੰਜਾਂ ਨਾਲ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੁਰੂ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਮੇਰੂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਥਿਤ ਭਦ੍ਰਾਸ਼ਵ ਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਪਾਲਕ ! ਭ੍ਰਦਾਸ਼ਵ ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਭਦ੍ਰਸ਼ਾਲ ਨਾਂ ਦਾ ਵਣ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਕਾਲਾਮ੍ਰ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਣ ਵੀ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕਾਲਾਮ੍ਰ ਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਇਕ ਯੋਜਨ (ਚਾਰ ਕੋਹ) ਲੰਮਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਸਿੱਧ ਤੇ ਚਾਰਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਖ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਤੇਜਵਾਨ ਤੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੁਮੁਦ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੀਆਂ, ਸੁਹਣੀਆਂ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਤੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਵੀ ਚੰਦਰਮਾ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਚੰਦਰਮਾ ਸਮਾਨ ਠੰਡ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਕਾਲਾਮ੍ਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਰਸ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਨਸ਼ਿਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਮਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬ੍ਰਿੱਛ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਬ੍ਰਿੱਛ-ਰਾਜ ਦੀ ਉਚਾਈ ਗਿਆਰਾਂ ਸੌ ਯੋਜਨ ਹੈ। (ਇਕ ਯੋਜਨ ਵਿਚ ਦੋ ਮੀਲ ਜਾਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)। ਉਹ ਉਚਾਈ ਇੰਜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਫਲਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ 'ਅਰਤਨਿ' ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ (ਕਲਾਈ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਉਂਗਲ - ਚੀਚੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਮਾਪ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਮੁੱਠ ਦੀ ਲੰਮਾਈ 'ਅਰਤਿਨ' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਫਲ ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਡਿਗਦੇ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਗਿਰ ਕੇ ਫੁੱਟਣ ਤੋਂ ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਸਮਾਨ ਰਸ ਵਿਖਰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਾਮਨ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਨਦੀ

ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਪ੍ਰਦਖਣਾ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਕੁਰੂ ਖੰਡ ਵਲ ਵਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਾਮਨ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਪੀਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਠੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਨਹੀਂ ਸਤਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਜੰਬੂਨਦੀ ਤੋਂ ਜਾਬੂਨਦ ਨਾਂ ਦਾ ਸੋਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਗੋਪ (ਰਾਮ ਦੀ ਗੁਡੀ) ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਪੂਰਣ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਲਯਵਾਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੰਵਰਤਕ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਲ ਅਗਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਲਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਹ ਅਗਨੀ ਸੰਵਰਤਕ ਤੇ ਕਾਲ-ਅਗਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਾਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨਦੀ ਵੱਗਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਾਨ ਪਹਾੜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਹੋਏ, ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਲ ਆਏ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਰਤਾਵ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਲਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਠੋਰ ਤੱਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਲਈ ਸੂਰਜਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛਿਆਸਠ ਹਜ਼ਾਰ ਤਪਸਵੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਅਰੁਣ ਦੇ ਅਗੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਪਸਵੀ ਛਿਆਸਠ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਕੇ ਚੰਦਰਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 8

ਰਮਣੀਕ, ਹਿਰਣਿਯਕ, ਸ਼੍ਰਿੰਗਿਵਾਨ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਇਰਾਵਤ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰਮਣੀਕ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਤੱਮ ਕੁਲ ਵਾਲੇ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸੁਹਣੇ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਮਣੀਕ ਖੰਡ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਹਿਰਣ ਮੈ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਿਰਣਵਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਦੀ ਵੱਗਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਥੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਰੁੜ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਯਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ, ਸੁਹਣੇ, ਬੜੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਢੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼੍ਰਿੰਗਵਾਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਸਿਖਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਅਨੋਖੇ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਤੀਜਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਵਯੰਪ੍ਰਭਾ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਡਿਲੀ ਦੇਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼੍ਰਿੰਗਵਾਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਰਾਵਤ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਇਹ ਖੰਡ ਦੂਜੇ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਤਪਦਾ। ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਬੁੱਢੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਛੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਚੰਦਰਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ (ਕਾਂਤੀ) ਕੰਵਲ ਸਮਾਨ, ਰੂਪ ਰੰਗ ਵੀ ਕੰਵਲ ਵਰਗਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ ।

ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਖ ਤੇ ਤ੍ਰੇਹ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਤੇਂਦਰੀ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਜੋ ਗੁਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਹ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉਤੱਰੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹਨ । ਉਸ ਰਥ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਹੀਏ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਮਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ (ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ) ਤੋਂ ਯੁਕਤ, ਅਗਨੀ ਸਮਾਨ ਸੋਭਾਇਮਾਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਵਾਨ ਤੇ ਜਾਂਬੂਨਦ ਨਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਹੀ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੀ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਤੇਜ ਪੌਣ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹੋ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਯੱਗ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ ! ਸੰਜਯ ਦੇ ਇੰਜ ਆਖਣ ਉਪਰੰਤ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗੇ। ਮਹਾਂ ਤੇਜਵਾਨ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇੰਜ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਸੂਤਪੁਤਰ ਸੰਜਯ ! ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 9

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ, ਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : 'ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਭੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਨ ਵੀ ਅਸਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ । ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ । ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਸੁਬਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਉਸ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਲੋਭੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਜਿਹੜੇ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੋ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਵੈਵਸਵਤ ਮਨੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ । ਵਿਵਸਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੈਵਸਵਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦੁਰਧਰਸ਼ ਮਹਾਰਾਜ ! ਵੇਨਨੰਦਨ ਪ੍ਰਿਥੁ, ਮਹਾਤਮਾ ਇਸ਼ਕਵਾਕੁ ਯਯਾਤੀ, ਅੰਬਰੀਸ਼, ਮਾਧਾਤਾ, ਨਹੁਸ਼, ਮੁਚਕੁੰਦ, ਰਾਜਾ ਉਸ਼ੀਨਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਿਬੀ, ਰਿਸ਼ਭ, ਇਲਾਨੰਦਨ ਪੁਰੂਰਵਾ, ਰਾਜਾ ਨ੍ਰਿਗ, ਕੁਸ਼ਿਕ, ਮਹਾਮਨਾ ਗਾਧੀ, ਸੋਮਕ, ਦਿਲੀਪ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜਿਹੜੇ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਹੇ ਸ਼ਤਰੂ ਸੰਘਾਰਕ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਉਸੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੁਛਦੇ ਜਾਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ

ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ । ਇਸ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਮਹੇਂਦ੍ਰ, ਮਲਯ, ਸਹਯ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਰਿੱਛਵਾਨ, ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਅਤੇ ਪਾਰਿਯਾਤਰ ਇਹ ਸੱਤ ਕੁਲ ਪਰਬਤ ਆਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਤਨ ਆਦਿਕ ਬਹੁਮੁਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਟਪੂਰ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚਿੱਤਰ ਸਿਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪਹਾੜ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਹੇ ਭਗਵਨ, ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਇਸ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰਯ, ਮਲੇਛ ਅਤੇ ਸੰਕਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਲੋਕੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ । ਗੰਗਾ, ਸਿੰਧ, ਸਰਸਵਤੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਨਰਬਦਾ, ਬਾਹੁਦਾ, ਮਹਾਨਦੀ, ਸ਼ਤਦਰੂ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਗਾ, ਮਹਾਨਦੀ ਯਮੁਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ, ਵਿਪਰਸ਼ਾ ਵਿਪਾਪਾ, ਸਥੂਲ ਬਾਲੁਕਾ, ਵੇਤ੍ਰਵਤੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਵੇਣਾ, ਇਰਾਵਤੀ, ਵਿਤਸਤਾ, ਪਯੋਸ਼ਣੀ, ਦੇਵਕਾ ਵੇਦਸਮ੍ਰਿਤਾ, ਵੇਦਵਤੀ, ਤ੍ਰਿਦਿਵਾ, ਇਕਸ਼ੁਲਾ, ਕ੍ਰਿਮੀ, ਕਰੀਸ਼ਿਨੀ, ਚਿਤ੍ਰਵਾਹਾ ਅਤੇ ਚਿਤ੍ਰਸੇਨਾ, ਨਦੀ । ਗੋਮਤੀ, ਧੂਤਪਾਪਾ, ਮਹਾਨਦੀ ਵੰਦਨਾ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਤ੍ਰਿਦਿਵਾ, ਕ੍ਰਿਤਯਾ, ਨਿਚਿਤਾ, ਲੋਹਿਤਾਰਣੀ, ਰਹਸਯਾ, ਸ਼ਤਕੁੰਭਾ, ਸਰਯੂ, ਚਰਮਣਵਤੀ, ਵੇਤ੍ਰਵਤੀ, ਹਸਤਿਸੋਮਾ, ਦਿਕ, ਸ਼ਰਾਵਤੀ, ਪਯੋਸ਼ਣੀ, ਵੇਣਾ, ਭੀਮਰਥੀ, ਕਾਬੇਰੀ, ਚੁਲੁਕਾ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਤਬਲਾ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਨੀਵਾਰਾ, ਅਹਿਤਾ, ਸੁਪ੍ਰਯੋਗਾ, ਪਵਿਤ੍ਰਾ ਕੁੰਡਲੀ, ਸਿੰਧੂ, ਗਜਨੀ, ਪੁਰਮਾਲਿਨੀ ਪੂਰਵਾ-ਭਿਗਮਾ, ਵੀਰਾ (ਨੀਰਾ) ਭੀਮਾ, ਉਘਵਤੀ, ਪਾਸ਼ਾਸ਼ਿਨੀ, ਪਾਹਰਾ ਪਾਪਹਰਾ, ਮਹੇਂਦ੍ਰਾ, ਪਾਟਲਾਵਤੀ, ਕਰੀਸ਼ਣੀ, ਅਸਿਕਨੀ, ਮਹਾਨਦੀ ਕੁਸ਼ਚੀਰਾ, ਮਕਰੀ, ਪ੍ਰਵਰਾ, ਮੇਨਾ, ਹੇਮਾ, ਘ੍ਰਿਤਵੀਤੀ, ਪੁਰਾਵਤੀ, ਅਨੁਸ਼ਣਾ, ਸ਼ੈਬਯਾ, ਕਾਪੀ, ਸਦਾਨੀਰਾ, ਅਧ੍ਰਿਸ਼ਯਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਦੀ ਕੁਸ਼ਧਾਰਾ । ਸਦਾਕਾਂਤਾ, ਸ਼ਿਵਾ, ਵੀਰਮਤੀ, ਵਸਤ੍ਰਾ, ਸੁਵਸਤ੍ਰਾ, ਗੌਰੀ, ਕੰਪਨਾ, ਹਿਰਣਵਤੀ, ਵਰਾ, ਵੀਰਕਰਾ, ਪੰਜਵੀਂ ਮਹਾਨਦੀ, ਰਥਚਿਤ੍ਰਾ, ਜਯੋਤਿਰਥਾ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰਾ, ਕਪਿੰਜਲਾ, ਉਪੇਂਦ੍ਰਾ, ਬਹੁਲਾ, ਕੁਵੀਰਾ, ਅੰਬੁਵਾਹਿਨੀ, ਵਿਨਦੀ, ਪਿੰਜਲਾ, ਵੇਣਾ,ਮਹਾ ਨਦੀ ਤੁੰਗਵੇਣਾ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਵੇਣਾ, ਤਾਮ੍ਰਾ ਕਪਿਲਾ, ਖਲੂ, ਸੁਵਾਮਾ, ਵੇਦਾਸ਼ਵਾ, ਹਰਿਸ੍ਰਾਵਾ, ਮਹਾਪਰਸ, ਸ਼ੀਘ੍ਰਾ, ਪਿੱਛਿਲਾ (ਪਿਚਛਿਲਾ) ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਨਦੀ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ ਨਦੀ, ਸੋਣਾ, ਬਾਹੁਦਾ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੁਰਗਾ, ਚਿਤ੍ਰਸ਼ਿਲਾ, ਬ੍ਰਹਮਵੇਧਯਾ, ਬ੍ਰਿਹਦਵਤੀ, ਯਵਕਸ਼ਾ, ਰੋਹੀ ਅਤੇ ਜਾਂਬੂਨਦੀ । ਸੁਨਸਾ, ਤਮਸਾ, ਦਾਸੀ, ਵਸਾ ਵਰਾਣਸੀ, ਨੀਲਾ, ਧ੍ਰਿਤਵਤੀ, ਮਹਾਨਦੀ ਪਰਣਾਸਾ, ਮਾਨਵੀ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਭਾ, ਬ੍ਰਹਮਮੇਧਯਾ, ਬ੍ਰਿਹਦਧ੍ਰਹਨੀ ਆਦਿਕ, ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾ ਨਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ, ਸਦਾ ਨਿਰਾਮਯਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ, ਮੰਦਗਾ, ਮੰਦਵਾਹਿਨੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ, ਮਹਾਗੌਰੀ,

ਦੂਰਗਾ, ਚਿਤ੍ਰੋਤਪਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਰਥਾ, ਮੰਜੁਲਾ, ਵਾਹਿਨੀ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ, ਵੈਤਰਣੀ, ਮਹਾਨਦੀ ਕੌਸ਼ਾ, ਸੁਕਤਿਮਤੀ, ਅਨੰਗਾ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਾ, ਲੋਹਿਤਯਾ, ਕਰਤੋਯਾ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਕਾ, ਕੁਮਾਰੀ ਰਿਸ਼ਿਕੁਲਯਾ, ਮਾਰਿਸ਼ਾ ਸਰਸਵਤੀ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ, ਸੁਪਣਯਾ, ਸਰਵਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲ (ਪਾਣੀ) ਪੀਣ ਯੋਗ ਹਨ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁੰਨ ਫਲ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਥੇ ਤਕ ਮੇਰੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਰੂ, ਪੰਜਾਬ, ਸ਼ਾਲਵ, ਮਾਦ੍ਰੇਯ-ਜਾਂਗਲ, ਸੂਰਸੇਨ, ਪੁਲਿੰਦ ਬੋਧ, ਸਾਲ, ਮਤਸਯ, ਕੁਸ਼ਲਯ, ਸੌਸ਼ਲਯ, ਕੁੰਤਿ ਕਾਂਤਿ, ਕੋਸਲ, ਚੇਦਿ, ਮਤਸਯ, ਕਰੂਸ਼, ਭੋਜ, ਸਿੰਧੂ ਪੁਲਿੰਦ, ਉਤਮਾਸ਼ਵ, ਦਸ਼ਾਰਣ, ਮੇਕਲ, ਉਤਕਲ, ਪੰਚਾਲ, ਕੌਸਲ, ਨੈਕਪ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਧੁਰੰਧਰ, ਗੋਧਾ, ਮਦ੍ਰਕਲਿੰਗ, ਕਾਸ਼ਿ, ਅਪਰਕਾਸਿ, ਜਠਰ, ਕੁਕੱਰ, ਦਸ਼ਾਰਣ, ਕੁੰਤਿ, ਅਵੰਤਿ, ਮੰਦਰ, ਅਪਰਕੁੰਤਿ, ਗੋਮੰਤ, ਸੰਡ, ਵਿਦਰਭ, ਰੂਪਣਾਹਿਕ, ਅਸ਼ਮਕ, ਪਾਂਡੁਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੋਪਰਾਸ਼ਤ, ਕਰੀਤਿ, ਅਧਿਰਾਜਯ ਕੁਸ਼ਾਦਯ ਅਤੇ ਮਲੱਰਾਸ਼ਟਰ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਵਾਰਵਾਸਯ, ਅਯਵਾਹ ਚਕ੍ਰ, ਚਕ੍ਰਾਂਤਿ, ਸ਼ਕ, ਵਿਦੇਹ, ਮਗਧ, ਸਵਕਸ਼, ਮਲਜ, ਵਿਜਯ, ਅੰਗ, ਵੰਗ ਕਲਿੰਗ, ਯਕ੍ਰਿਤਲੋਮਾ, ਮੱਲ, ਸੁਦੇਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ, ਮਾਹਿਕ, ਸ਼ਸ਼ਿਕ ਬਾਲਹਿਕ, ਵਾਟਧਾਨ, ਆਭੀਰ, ਕਾਲਤੋਯਕ, ਅਪਰਾਂਤ, ਪਰਾਂਤ, ਪੰਜਾਬ, ਚਰਮਮੰਡਲ, ਘਟਵੀ ਸ਼ਿਖਰ, ਮੇਰੂਭੂਤ, ਉਪਾ-ਵ੍ਰਿੱਤ, ਅਨੁਪਾਵ੍ਰਿੱਤ, ਸਵਰਾਸ਼ਟਰ, ਕੇਕਯ, ਕੁੰਦਾਪਰਾਂਤ, ਮਾਹੇਯ, ਕਕਸ਼ ਸਾਮੁਦ੍ਰਨਿਸ਼ਕੁਟ, ਵਧੇਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਅੰਧ੍ਰ, ਅੰਤਰਗਿਰੀ, ਬਹਿਰਗਿਰੀ, ਅੰਗਮਲਜ, ਮਗਧ ਮਾਨਵਰਜਕ, ਸਮੰਤਰ ਪ੍ਰਾਵਿਸ਼ੇਯ ਅਤੇ ਭਾਰਗਵ । ਪੁੰਡ੍ਰ, ਮਰਗ, ਕਿਰਾਤ, ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਯਾਮੁਨ, ਸ਼ਕ, ਨਿਸ਼ਾਦ, ਨਿਸ਼ਧ, ਆਨਰਤ, ਨੈਰਿਤ, ਦੂਰਗਾਲ, ਪ੍ਰਤਿਮਤਸਯ, ਕੁੰਤਲ, ਕੋਸਲ, ਤੀਰਗ੍ਰਹਿ, ਸੂਰਸੇਨ, ਈਜਿਕ, ਕੰਨਯਕਾਗੁਣ, ਤਿਲਭਾਰ, ਮਸੀਰ ਮਧੁਮਾਨ, ਸੁਕੰਦਕ ਕਾਸ਼ਮੀਰ, ਸਿੰਧੁਸੌਵੀਰ, ਗਾਧਾਰਾ, ਦਰਸ਼ਕ, ਅਭੀਸਾਰ, ਉਲੂਤ, ਸ਼ੈਵਾਲ, ਬਾਹਿਲਕ, ਦਾਰਵੀ, ਵਾਨਵ, ਦਰਵ, ਵਾਤਜ, ਆਮਰਥ, ਉਰਗ, ਬਹੁਵਾਦਯ, ਸੁਦਾਮ, ਸੁਮੱਲਿਕ, ਵਧ੍ਰ-ਕਰੀਸ਼ਕ, ਕੁਲਿੰਦ, ਉਪਤਯਕ, ਵਨਾਯ, ਦਸ਼, ਪਰਸ਼ਵਰੋਮ, ਕੁਸ਼ਬਿੰਦੂ, ਕਛ, ਗੋਪਾਲਕਸ਼, ਜਾਂਗਲ, ਕੁਰੁਵਰਣਕ, ਕਿਰਾਤ, ਬਰਬਰ, ਸਿੱਧ ਵੈਦੇਹ, ਤਾਮ੍ਰਲਿਪਤਕ, ਉਰੰ, ਮਲੈਛ, ਸੈਸਿਰਿਧ੍ਰ ਅਤੇ ਪਰਬਤੀ ਆਦਿ ।

ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਹੁਣ ਜਿਹੜੇ ਦਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੁਣੋ : ਦ੍ਰਵਿੜ, ਕੇਰਲ, ਪ੍ਰਾਚੋਯ, ਭੂਸ਼ਿਕ, ਵਨਵਾਸਿਕ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਿਸ਼ਕ, ਵਿਕਲਪ, ਮੂਸ਼ਕ, ਕਿੱਲਿਕ, ਕੁੰਤਲ, ਸੌਹ੍ਰਿਦ, ਨਭਕਾਨਨ, ਕੌਕੁਟੱਕ, ਚੋਲ, ਕੋਂਕਣ, ਮਾਲਵ, ਨਰ, ਸਮੰਗ ਕਰਕ, ਕੁਕੁਰ, ਅੰਗਾਰ, ਮਾਰਿਸ਼, ਧਵਜਿਨੀ, ਉਤਸਵਸੰਕੇਤ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਸ਼ਾਲਵੇਸੇਨਿ, ਵਯੂਕ, ਕੋਕਬਕ, ਪੋਸ਼ਟ, ਸਮਵੇਗਾਵਸ਼, ਵਿੰਧਯਚੁਲਿਕ, ਪੁਲਿੰਦ, ਵਲਕਲ, ਮਾਲਵ, ਬੱਲਵ, ਅੱਪਰ-ਬੱਲਵ, ਕੁਲਿੰਦ, ਕਾਲਦ, ਕੁੰਡਲ, ਕਰਟ, ਮੂਸ਼ਕ, ਸਤਨਬਾਲ, ਸਨੀਪ, ਘਟ, ਸ੍ਰਿੰਜਯ ਅਠਿਦ, ਪਾਸ਼ਿਵਾਟ, ਤਨਯ, ਸੁਨਯ, ਰਿਸ਼ਿਕ ਵਿਦਰਭ, ਕਾਕ, ਤੰਗਣ-ਪਰਤੰਗਣ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਕਰੂਰ ਅਪਰਮਲੇਛ, ਯਵਨ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਭਿਆਨਕ ਮਲੇਛ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਂਬੋਜ ਦੇਸ਼ ।

ਸਕ੍ਰਿਦਗ੍ਰਾਹ, ਕੁਲਤਥ, ਹੁਣ, ਪਾਰਸੀਕ, ਸੋਹਣਾ ਚੀਨ, ਦਸ਼ਮਾਲਿਕ, ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼, ਬਾਣੀਏ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਸ਼ੂਦਰ, ਦੇਪੀ (ਅਹੀਰ) ਦਰਦ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਸ਼ੂ, ਖਾਸੀਰ, ਅੰਤਚਾਰ, ਪਹਲਵ, ਗਿਰਿਮਹਵਰ, ਆਤ੍ਰੇਯ, ਭਰਦਵਾਜ, ਸਤਨਪੋਸ਼ਿਕ, ਪ੍ਰੋਸ਼ਕ, ਕਲਿੰਗ, ਕਿਰਾਤਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਮਰ, ਹਨਯਮਾਨ, ਕਰਭੰਜਕ, ਆਦਿ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਬਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੂਰਵੀਰ ਰਾਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਭੂਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਮਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਈ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ-ਭਿੜਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਇਸ ਲਈ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੋਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸਾਮ, ਦਾਨ, ਭੇਦ ਅਤੇ ਦੰਡ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ । ਜੇਕਰ ਭੂਮੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਲਈ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ, ਪੁੱਤਰ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪੁੰਨ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਅਧਿਆਇ : 10

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :– ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਮਵਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ, ਸੂਰਵੀਰਤਾ, ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਕਰਾਓ । ਨਾਲ ਹੀ ਹਰਿਵਰਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਵਿਰਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਭਾਰਤ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ : ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦਵਾਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁਗ। ਹੇ ਭਗਵਾਨ ! ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਯੁਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤ੍ਰੇਤਾ, ਫਿਰ ਦਵਾਪਰ ਯੁਗ ਦੇ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਲਿਯੁਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਸਤਿਯੁਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਦਵਾਪਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦਵਾਪਰ ਯੁਗ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਸ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਆਯੂ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਮਰਦੇ ਹਨ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਤੋਗੁਣੀ (ਤਿੰਨਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ : ਸਤੋਗੁਣੀ, ਰਜੋਗੁਣੀ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣੀ) ਬੁਧੀਮਾਨ, ਧਨੀ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸੋਹਣੇ, ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਪੱਸਵੀ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਖਤਰੀ ਅਤੇ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ

ਰਾਜੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ, ਧਰਮਾਤਮਾ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸੋਹਣੇ, ਬੜੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ, ਧਨੁਸ਼ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵਰਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਦਵਾਪਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਖੱਤਰੀ, ਬਾਣੀਏ ਅਤੇ ਸੂਦਰ) ਦੇ ਲੋਕੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਤਸਾਹ ਵਾਲੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਅਕਸਰ ਤੇਜਹੀਨ, ਕਰੋਧੀ, ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਕਲਿਯੁਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ, ਮਾਨ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮਾਇਆ, ਦੋਸ਼ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਲੋਭ ਆਦਿਕ ਦੋਸ਼ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ! ਇਸ ਦੁਵਾਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹੇਮਵਤ ਅਤੇ ਹਰੀਵਰਸ਼ ਪਰਵ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਣ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ : 11

ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :— ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਜੰਬੂਖੰਡ-ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਦਾ ਸਹੀ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰੋ। 'ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੱਸੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਦੀਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ। ਹੇ ਗਾਵਲਗਣ ਮੁਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜਯ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਲਮਲਿਦੀਪ, ਕ੍ਰੌਂਚਦੀਪ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਰਾਹੂ ਗ੍ਰਿਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਰਾਹੂ ਗ੍ਰਿਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜੰਬੂਦੀਪ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਸਤਾਰ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਛੇ ਸੌ (18,6,00) ਯੋਜਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜਾ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਜੰਬੂਦੀਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦੁਗਣਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ-ਮਣੀਆਂ ਆਦਿ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਮੂੰਗੇ ਆਦਿਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੋਖੇਪਨ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਪਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਖਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਉਹ ਖਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਮੇਰੇ ਨਿਆਇ ਭਰਪੂਰ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਜੰਬੂਦੀਪ ਤੋਂ ਦੁਗਣਾਂ ਹੈ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਜੰਬੂਦੀਪ ਤੋਂ ਦੁਗਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਸ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ੀਰ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਪਵਿਤਰ ਜਨਪਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਪ ਵਿਚ ਕਾਲ (ਅਕਾਲ) ਕਿਵੇਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦੀਪ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਖਿਮਾਂਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਤੇਜਵਾਨ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਾਂ ?

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਮਹਾਂ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਤਕ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀਪ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸੱਤ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਉਥੇ ਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੁਣੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਰਬਤ ਹੈ ਮੇਰੂ. ਜਿਹੜਾ ਦੇਵਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਧਰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਦੂਜੇ ਪਰਬਤ ਦਾ ਨਾਂ ਮਲਯ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਬੱਦਲ ਉਥੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡ ਕੇ ਜਲ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਲਧਾਰ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਪਰਬਤ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਉਥੋਂ ਹੀ ਜਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਰਖਾ ਰੁਤ ਵਿਚ, ਬਾਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਜਲ ਵਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੈਵਤਕ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੇਵਤੀ ਨਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ! ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸ਼ਯਾਮ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਮੇਘ ਵਾਂਗ ਜਲ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਕਾਲੇ-ਸਿਆਹ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੂਤਪੁੱਤਰ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇਵਲ ਮਹਾਂ ਸੰਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ। ਭਲਾ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਰੰਗ ਕਿਵੇਂ ਕਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੀਪਾਂ

ਵਿਚ ਗੋਰਾ, ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਰੰਗ ਵਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ : ਇਹ ਪਰਬਤ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਲਾਪਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਰਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ । ਇਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਲਾਪਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਕੌਰਵਰਾਜ ! ਸ਼ਯਾਮਗਿਰੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬੜਾ ਉਚਾ ਦੁਰਗਸ਼ੈਲ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੇਸਰ ਪਰਬਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਕੇਸਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੁਗਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੱਤ ਖੰਡ ਦੱਸੇ ਹਨ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਮਹਾਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮਹਾਕਾਸ਼ ਖੰਡ ਹੈ, ਜਲਦ ਪਹਾੜ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਮੁਦੋਤਰ ਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਜਲਧਾਰ ਪਹਾੜ ਦੇ ਕੋਲ ਸੁਕੁਮਾਰ ਖੰਡ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੈਵਤਕ ਪਰਬਤ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਮਾਰ ਵਰਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਯਾਮਗਿਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਣੀਕਾਞਨ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵਾਲੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਮੋਦਾਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਮਹਾਂਪੁਮਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬਤ ਹੈ।

ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਮਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬਤ ਉਸ ਦੀਪ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਕ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੰਬੂਦੀਪ (ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼) ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਸ਼ਾਕ ਦਰਖਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੇ ਬੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ । ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਉਥੇ ਸਿੱਧ ਚਾਰਣ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਬਾਣੀਏ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ) ਦੇ ਲੋਕੀ ਅਤੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ । ਉਥੇ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਚੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿਸੱਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਸ ਦੀਪ ਦੇ ਵਾਸੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਧ-ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਬੁਢੇਪੇ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਰਖਾ ਰੁਤ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇੰਜ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਰਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀਪ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵੱਗਦੀਆਂ ਹਨ । ਉੱਥੇ ਗੰਗਾਂ ਨਦੀ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਸੇ ਦੀਪ

ਵਿਚ ਸੁਕੁਮਾਰੀ, ਕੁਮਾਰੀ, ਸ਼ੀਤਾਸ਼ੀ, ਵੇਣਿਕਾ, ਮਹਾਨਦੀ, ਮਣਿਜਲਾ, ਅਤੇ ਚਕਸ਼ੁਰਵਰਧਨਿਕਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਲੱਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣੀ ਕੇਵਲ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਬਾਦ ਚਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਮੰਗ, ਮਸ਼ਕ, ਮਾਨਸ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਮਸ਼ਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਖੱਤਰੀ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਏ ਧੰਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਸੂਰਵੀਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੰਦਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ! ਉਥੇ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਹੈ ਨਾ ਦੰਡ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਧਰਮ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਉਸ ਮਹਾਂ ਤੇਜਵਾਨ ਸ਼ਾਕਦੀਪ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਨਾ ਹੀ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ : 12

ਕੁਸ਼, ਕ੍ਰੌਂਚ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਆਦਿਕ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਹੂ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :– ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਾਲੇ ਦੀਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੋ ।

ਕਸ਼ੀਰੋਦ ਸਮੰਦਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਘਿਰਤੋਦ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦਹੀ (ਦਧੀ) ਮੰਡੋਦਕ ਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੁਰੋਦ ਸਮੁਦਰ ਹੈ, ਫੇਰ ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਦੀਪ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੱਧਮ ਦੀਪ ਵਿਚ ਗੋਰੂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਗੌਰ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਸਣ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਗਯਣ (ਵਿਸ਼ਨੂ) ਨੂੰ ਖਾਸ ਪਿਆਰਾ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਪੂਜ਼ਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੇ ਆਪੇ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੁਸ਼ਦੀਪ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਾੜ-ਝੰਖਾੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਲਮਲੀ ਦੀਪ ਵਿਚ ਸੈਂਮਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕ੍ਰੌਂਚ ਦੀਪ ਵਿਚ ਮਹਾਂਕ੍ਰੌਂਚ ਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਖਾਨ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਥੇ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਥੇ ਗੋਮੰਤ ਨਾਂ ਦਾ ਵਡਾ ਪਹਾੜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਉਥੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਇੱਛਕ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੰਵਲ-ਨੇਤਰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ

ਹਨ।

ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ! ਕੁਸ਼ਦੀਪ ਵਿਚ ਸੁਧਾਮਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੂਜਾ ਸੁਵਰਣ ਵਾਲਾ ਪਹਾੜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੂੰਗਾ ਆਦਿਕ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ ! ਉਥੇ ਅਤਿਅੰਤ ਚਮਕ ਵਾਲਾ ਕੁਮੁਦ ਨਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਪੁਸ਼ਪਵਾਨ, ਪੰਜਵਾਂ ਕੁਸ਼ੇਸ਼ਯ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਹਰਿਗਿਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਪਹਾੜ ਕੁਸ਼ਦੀਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰੋਤਰ ਦੂਨਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਦੀਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਉਦਭਿੱਦ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੈਣੂ-ਮੰਡਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਰਥਾਕਾਰ, ਚੌਥੇ ਦਾ ਕੰਬਲ, ਪੰਜਵੇ ਦਾ ਧ੍ਰਿਤਿਮਾਨ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਹੈ। ਸਤਵਾਂ ਖੰਡ ਕਾਪਿਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਸੱਤ ਖੰਡ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਬ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਨੰਦ ਪੂਰਵਕ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੋਰ ਲੁਟੇਰੇ ਤੇ ਮਲੇਛ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਲੋਕੀ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੀਪਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹਾਂ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਸੁਣ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਨਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣੋ। ਕ੍ਰੌਂਚ-ਦੀਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰੌਂਚ ਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦਅ ਵਾਮਨ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਉਸ ਵਾਮਨ ਦੇ ਬਾਦ ਅੰਧਕਾਰ, ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨਾਕ ਨਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੋਵਿੰਦ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਬਾਦ ਨਿਬਿਤ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹਰ ਦਿਨ ਹਰ ਦਮ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ ਆਬਾਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਣੋ। ਕ੍ਰੌਂਚ ਪਹਾੜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਪਹਾੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਨੋਨੁਗ ਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨੋਨੁਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ਼ਣ ਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ਼ਣ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਵਰਕ ਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਵਰਕ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਧਕਾਰਕ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੁਨੀ-ਦੇਸ਼ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦੁੰਦੁਭੀਸਵਨ ਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਅਕਸਰ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਨ੍ਹਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਗੰਧਰਬ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਕਰ-ਦੀਪ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਕਰ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਣੀਆਂ ਅਤੇ ਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਥੇ ਭਗਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪੇ ਨਿੱਤ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਵਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਹਾਰਾਜ ! ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਤਨ,

ਦੂਜੇ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦੁਆਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਤੇ ਉਮਰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਦੁਗੁਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੁਗੁਨੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਧਰਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪੇ ਦੰਡ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਹਨ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਤੇ ਪੜਦਾਦੇ ਹਨ। ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਲੇ ਕੇ ਚੇਤਨ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਇਥੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਕਾ ਪਕਾਇਆ ਖਾਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਂ ਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਹ ਚੌਰਸ ਹੈ। ਉਥੇ ਤੇਂਤ੍ਰੀਹ ਮੰਡਲ ਹਨ। ਹੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ! ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ : ਉਥੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਮਨ, ਇਰਾਵਤ, ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅੰਜਨ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਨਪਟੀ ਤੋਂ ਮਦ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਥੱਲੇ-ਉੱਤੇ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਮਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ-ਡੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵੱਗਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਸ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਖ ਹਾਥੀ ਸਾਹ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਰੋਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਅਤਿਅੰਤ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਸੁੰਡ ਦੇ ਦੰਡ ਦੇ ਅਗੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ, ਉਸ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਤ-ਪ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ : ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹਵਾਵਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : – ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ, ਤੁਸੀਂ ਆਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਰਾਹੂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਬਾਰੇ ਦਸੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ : ਮੈਂ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਹੁਣ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ। ਹੇ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਰਾਹੂ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਲੰਬਾਈ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣੋ। ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹੂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਡਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਪਰਹਿਤ ਰਾਜਨ ! ਰਾਹੂ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਚੌੜਾਈ ਛੱਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ।

ਹੇ ਕੁਰੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਜਾਂ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਨਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਟ ਸੌ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ! ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਜਾਂ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੌੜਾਪਨ ਅਠਵੰਜਾ ਸੌ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੀਘਰ ਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਤਿਅੰਤ ਉਦਾਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਇਥੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਹੂ ਮੌਕੇ ਤੇ (ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਵੇਲੇ) ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਜੋ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੋ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਹੇ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ : ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਲੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਰਹੋ।

ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਾ ਇਸ ਭੂਮੀ ਪਰਵ ਨੂੰ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੋਭਾ ਤੋਂ ਯੁਕਤ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਾਲਾ, ਸਫ਼ਲ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਲ ਉਮਰ, ਜਸ ਅਤੇ ਤੇਜ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਸਮਾਰੋਹ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਹੋ ਭਾਰਤ ਦੇਸ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਰਨਣ ਸੁਣ ਲੀਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ : 13

(ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪਰਵ)

ਸੰਜਯ ਦਾ ਯੁਧ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾਨਾਂ

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਜਨਮੇਜਾ ! ਇਕ ਦਿਨ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗਾਵਲਗਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਜਯ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਏ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ, ਭਰਤਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾਇਆ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਹ ਦੁਖ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ : ਭਰਤਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਤੇ ਸ਼ਾਤਨੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਅੱਜ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ । ਜੋ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅੱਜ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸੌ ਰਹੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜੂਆ ਖੇਡਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਤੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੌ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰੋ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ, ਜਮਦਗਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਵੀ ਮਾਰ ਨਾ ਸਕੇ, ਉਹੋ ਭੀਸ਼ਮ ਅੱਜ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ । ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ, ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਾਂਗ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ, ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ । ਜਿਹੜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ

ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਤੀਰ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਤੀਰਕਮਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਸੀ, ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਉਹੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾਮਾ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਡਿਗਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ, ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਕਰਕੇ, ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਸ਼ਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਅਸਤਾ-ਚਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਨਿਰਦੇਤਾ ਨਾਲ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦਸ ਕਰੋੜ ਯੋਧਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹੋ ਭੀਸ਼ਮ ਅੱਜ ਹਨੇਰੀ-ਝੱਖੜ ਨਾਲ ਪੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਨ: ਇਹ ਸਾਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕੁਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ : 14

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ? ਉਹ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸਨ, ਉਹ ਰਥ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਜ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਲਵਾਨ ਸਨ, ਉਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਪੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ। ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ, ਮਹਾਂ-ਧਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਂ-ਧੀਰਜਵਾਨ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ ਹੈ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਾਂਬੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ, ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ— ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪੀੜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਯੋਧੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵੀਰ ਸਨ। ਕਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ ? ਕਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ? ਅਤੇ ਕਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਹੜੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਰਥਵਾਰੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਧਨੁਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਭੀਸ਼ਮ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹਰ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ? ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਤੇਜ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਰਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ

ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ ? ਸੰਜਯ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੋਵੋਗੇ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੈ ? ਜਿਹੜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦਾ ਸਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੀਰ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਤੀਰਕਮਾਨ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਸੀ, ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕੁੰਤੀਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ ? ਮਨਸਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਜਾਵਾਨ ਅਤੇ ਹਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਜੋ ਉੱਤਮ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਤੀਰ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਤੀਰਕਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਮਥਿਆਂ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਢੇਰ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਕਾਲ ਅਗਨੀ ਵਾਂਗ ਅਜੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਦਾ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਤਿਅੰਤ ਵੀਰਤਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਅਸਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਨਾਸ਼ ਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਦਸ ਕਰੋੜ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹੋ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਮੇਰੀ ਭੈੜੀ ਸਲਾਹ ਵਜੋਂ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਟੇ ਗਏ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ? ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰ ਦੇ ਜੀਂਦੇ ਜੀ ਭੀਸ਼ਮ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ? ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਚਾਰਜ ਅਤੇ ਭਰਦਵਾਜ਼ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਨ. ਤਾਂ ਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ? ਭੀਸ਼ਮ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਤ ਅਤੇ ਰਥ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਣ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ? ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਬਲਵਾਲੇ ਜਮਦਰਾਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਸੂਰਾਮ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਸੰਜਯ : ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਮਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ, ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ ਕਦੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨ ਪਰਤਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ?

ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ?

ਜੇ ਸੰਜਯ ! ਜਦ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛੇ ਨ-ਪਰਤਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦੇ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਪੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣ ਕੇ ਫੱਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਅਜਿੱਤ ਤੇ ਵੀਰ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਚ ਸਚਾਈ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਤਿੰਨੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ? ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਉਚੇ ਉਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੀਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਧਨੁੱਖ ਦਾ ਉੱਚਾ-ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦੇ ਰਥਵਾਨਾ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿੰਜਯਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੀਰਕਮਾਨ ਆਦਿਕ ਅਸੱਤਰ ਸਮੂਹ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤੀਰ ਗ੍ਰਾਹ ਆਦਿਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਤੀਰਕਮਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਦੀਪ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਆਦਿਕ ਤੈਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਗਦਾ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਆਦਿਕ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਮਗਰਮੱਛ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਉਹ ਘੋੜੇ ਰੂਪੀ ਭੰਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਜਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਮਛਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਖ ਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੀ ਉਸ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਉਸ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਪੈਦਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਡੁਬੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣੇ ਵਾਲੇ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਤੇਜ ਦੁਆਰਾ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਨਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ? ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਅਨੋਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੂਰਵੀਰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬਰਤ ਦੀ ਪਾਲਨਾ

ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੂਰਵੀਰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸੂਰਵੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੇ ਸੰਜਯ! ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਯੋਧਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿੰਜਯ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰ ਅਜਿੱਤੇ ਵੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੇ ਸੰਜਯ! ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਠਿਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਰਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਹੇ ਸੰਜਯ! ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਠੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਾਂਗ ਅਜਿੱਤ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ? ਹੇ ਸੰਜਯ: ਦੀਪ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੌਰਵ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹੋ, ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਜਿਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਰਾਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਹਾਂ-ਬ੍ਰਤ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਜਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਮਹਾਂ-ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪੁੱਤਰ ਰਤਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਂਤਨੂ ਨੇ ਸੋਗ, ਦੀਨਤਾ, ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਬੁਧੀਮਾਨ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾਂ ਛੇਆਂ ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹੋ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਯੁਕਤ, ਸ਼ਾਂਤ, ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਮਨਸਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤਨੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ— ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਧਰਮ ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪਾਂਡਵ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਕੇ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਬਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅਸਤਰ ਗਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਮਦਗਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆਏ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਰਿਆ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਤਰੂ-ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਬਹਾਦਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਉਹ ਮਹਾਂਬਲੀ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਉਹੋ ਮਹਾਂ-ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅੱਜ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਜਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਤੇਜ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰੁਪਦਕੁਮਾਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਸੂਰਵੀਰ ਵਿਦਵਾਨ ਭਰਤ-ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ : ਉਸ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵੀਰ ਸਨ ? ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ? ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਦਸੋ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਉਸ ਵੀਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਫੇਰੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਭੀਸ਼ਮ ਜਦ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਅੱਜ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਰਮਾਤਮਾ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪਿਤਾਮਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਗ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਰਾਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦੁਖ ਵਜੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਗ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਫੱਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੁਰਖ ਰਤਨ ਅਤੇ ਅਜਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਚ ਅਸਤਰ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਨੀਤੀ ਤਿੰਨ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ? ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ, ਬਹਾਦੁਰੀ ਦੁਆਰਾ, ਤਪਸਿਆ ਦੁਆਰਾ, ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ, ਧੀਰਜ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਜੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ

ਦਸ ਰਹੇ ਹੋ । ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੋਗ ਦੁਆਰਾ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਜਦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਸਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਲੇਟਦੇ ਵੇਖਿਆ, ਤੱਦ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ?

ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਜੀਉਣਾ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਮਹਾਂ-ਬ੍ਰਤਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਖੱਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਕਿਠਨ ਵਿਪਦਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਏ, ਇਹ ਗੁਣ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਜਿਤ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੱਜਾਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਟਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਦੁਰਯੋਧਨ, ਕਰਣ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੁਆਰੀ ਸ਼ਕੁਨੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੀ ਕੀ ਗਲਾਂ ਆਖੀਆਂ ਸਨ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਬਿਛੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਬਾਣ, ਸ਼ਕਤੀ, ਵੱਡੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੋਮਰ ਆਦਿਕ ਪਾਸੇ ਸੁਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ । ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਕਠਿਨ ਤੇ ਮਹਾਂ ਭੈ-ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਰੂਪ ਜੁਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦ-ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਜੁਆਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ? ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਜੂਏ ਦਾ ਖੇਡ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕੀ ਹਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੂਰਵੀਰ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ। ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇਵਵਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਹਾਨੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜਾ ਜਾਗ ਉਠੀ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਉ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਚਿਤਾ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਭਾਰ

ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ
ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।
ਮੂਰਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ
ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੁਣਾਓ। ਜਿੱਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ, ਅਸਤਰਾਂ
ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਭ
ਕੁਝ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਯੁੱਧ ਜਿਸ
ਵੇਲੇ, ਕਰਮ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ : 15

ਸੰਜਯ ਦਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ—ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :— ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਸੀਂ ਲੜੀਵਾਰ ਜਿਹੜੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤੇ ਯਥਾਯੋਗ ਹਨ । ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੁਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਭੈੜੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਪ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦਾ ਨਿੰਦਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿੰਦਨੀਯ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਨ-ਯੋਗ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਕਪਟੀ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲ ਤੱਕਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਇ-ਪੂਰਣ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਚਿਰ-ਕਾਲ ਤਕ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਵਣ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਿਆ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਵਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਸੁਣੋ । ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੋਗ ਵਿਚ ਨਾ ਰੁਝਾਓ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੱਬ-ਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਤਮ ਤੇ ਦਿੱਬ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਪਰਾਸ਼ਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਆਸ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਚਲਣ ਵਾਲੇ

ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਲਣ ਦੀ ਉਤਮ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਤੇ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਆਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਤਿਅੰਤ ਅਨੋਖੇ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਉ; ਮੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਸਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਮੈਂ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਸੋਮਕ–ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿੰਜਯਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ੁਧ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਆਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ, ਦਖਣ ਤੇ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀਰ ਅਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ, ਉਹੋ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ। ਜੇਕਰ ਮਹਾਂਬਲੀ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਭੇੜੀਆ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਰਗੋਸ਼ ਸਮਾਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੇਰ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਨਾ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰਖਿਆ ਯਧਾਮਨਯੂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰਖਿਆ ਉੱਤਮੌਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋ ਰਖਿਅਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰਖਿਆ ਸਿਖੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਦੁਸਾਸ਼ਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਉਪੇਕਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ : 16

ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ, 'ਰੱਥ ਜੋੜੋ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਉ ।' ਇੰਜ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਿਆ ।

ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਸੰਖ ਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੜਕੜਾਹਟ, ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾਹਟ, ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਰ-ਘਰਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਘਾੜਨਾ, ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਪੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸੂਰਜ ਜਦ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਤ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਹੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਕਠਿਨ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਕਵਚ ਚਮਕਾਰੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ।

ਜਾਂਬੂਨਦ ਨਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਰੱਥ ਬਿਜਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਰੱਥਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ—ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਵਾਂਗ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਤੀਰਕਮਾਨ, ਤਲਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਟੀ, ਗਦਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਤੋਮਰ ਆਦਿਕ ਚਮਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋ ਗਏ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਤੇ ਰਥੀ ਸ਼ਤਰੂਆ ਨੂੰ ਬੰਨਣ ਲਈ ਫੰਦੇ ਵਾਂਗ ਬਣ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ । ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਝੰਡੇ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਧਵਜਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਾਰਾਤ ਆਦਿਕ ਮਣੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਾਥੀ-ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਤੇ ਚਮਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਧਵਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧਵਜਾਂ ਵੀ ਲਹਿਰਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਵਚ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿੱਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਉਹੋ ਸਨ, ਉਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਦਸਤਾਨੇ ਤੇ ਪਿੱਠ ਦੇ ਉਤੇ ਤੀਰਕਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ।

ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ, ਸ਼ਲਯ, ਸਿੰਘੂ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ, ਵਿੰਦ ਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਕੰਬੋਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਦਕਸ਼ਣ, ਕਲਿੰਗ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਤਾਯੁਧ ਰਾਜਾ ਜਯਤਸੇਨ, ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ—ਇਹ ਦਸ ਰਾਜੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸੂਰਵੀਰ ਖੱਤਰੀ ਇਕ ਇਕ ਚਤੁਰੰਗਿਣੀ (ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰਥ ਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ) ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸੰਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯਗ੍ਯ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਦਕਸ਼ਿਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ, ਕਵਚ ਆਦਿਕ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਹਿਰਣਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੱਰਥਾਵਾਨ ਦਸ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਵੀਰ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦਸ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਤਰ ਕੌਰਵ ਯੋਧਾ ਸਨ। ਇਹ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਦੂਜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ—ਸ਼ਾਂਤਨੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਸ਼ੋਭਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਚਿੱਟਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਹੀ ਕਵਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਨਾ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਵੇਖਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੋਹਣੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਰਵ, ਪਾਂਡਵ ਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿਕ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਸ੍ਰਿੰਜਯਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ

ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਵੇਖਿਆ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਸ੍ਰਿੰਜਯਵੰਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਭੀਸ਼ਮ) ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁੱਛ ਹਿਰਣ ਡਰ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕਸ਼ੌਹੀਣੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਅਕਸ਼ੌਹੀਣੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਲੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਤਵਾਲੇ ਮਗਰਮੱਛ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਗਰਮੱਛ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਘੇਰੀ ਖੜੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ : 17

ਕੌਰਵ-ਪੱਖ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀਆ ਦਾ ਯੁਧ ਲਈ ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਆਦਿਕ ਦਾ ਵਰਣਨ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਦੁਵੈਪਾਇਨ ਵਿਆਸ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਚੰਨ ਮੱਘਾ ਨਛੱਤਰ ਉਤੇ ਸੀ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਮਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਡਿਗ ਪਏ। ਸਵੇਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਸ ਤੇ ਰਕਤ ਦਾ ਅਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿੱਦੜ ਤੇ ਕਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਭਰਦਵਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹੋ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦੇ ਸਨ : "ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜੈ-ਜੈ ਕਾਰ ਹੋਵੇ।" ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇਵਬਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਚਨ ਆਖੇ : "ਖਤਰੀਓ ! ਇਹ ਯੁੱਧ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸੁਵਰਗ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਪੂਰਬਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰਤ ਸਨਾਤਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਸ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉ। ਨਿਭਾਗੇ, ਯਯਾਤੀ, ਮਾਂਧਾਤਾ, ਨਹੁਸ਼, ਨ੍ਰਿਗ ਆਦਿਕ ਰਾਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹੈ।" ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਮੰਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਬੰਧਾਂ ਸਮੇਤ ਕਰਣ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਰਖਵਾ ਲੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਰਾਜਾ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਚੌਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਚਿੱਟੇ ਛੱਤਰਾਂ, ਧਵਜਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਭੇਰੀ, ਢੋਲ ਦੁਦੰਭੀ ਆਦਿਕ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਰਰ ਘਰਰ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ੂਬੰਦ ਅਤੇ ਕੰਗਨ ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਜੂਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਮਹਾਂਰਥੀ ਵੀਰ ਅਗਨੀ ਸਮੇਤ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤਾੜ ਤੇ ਪੰਜ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਰਾਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਗੰਵਾਸਨ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ੈਬਯ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਧਵਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਚੰਗੇ ਹਾਥੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਪੂੱਛ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੀ ਧਵਜਾਂ ਤੇ ਪਤਾਕਾ ਵਾਲੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਹੋ ਕੇ ਚਲਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ਼ਤ੍ਰੁਤਾਯੁਧ, ਚਿਤਰਸੇਨ, ਪੁਰਮਿੱਤਰ, ਵਿਸ਼ਿੰਤੀ, ਸ਼ਲਯ, ਭੂਰਿਸ਼ਰਵਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕਰਣ – ਇਹ ਸੱਤੇ ਮਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਵੀਰ ਰਥਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੋਹਣੇ ਕਵਚ ਧਾਰ ਕੇ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਰਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਚਲ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਅਤਿਅੰਤ ਉਚੇ ਝੰਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਉਤੇ ਕਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਸੋਨੇ ਦੀ ਵੇਦੀ ਅਤੇ ਧਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਲੱਖ ਸੈਨਕਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਮਹਾਂ-ਧਵਜ ਨਾਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸੀ।

ਪੌਰਵ, ਕਲਿੰਗ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੁਧ, ਕੰਬੋਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ, ਕਸ਼ੇਮਧੂਨਵਾ ਅਤੇ ਸੁਮਿਤ੍ਰ ਇਹ ਪੰਜ ਮਹਾਂਰਥੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਲਦ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਪਤਾਕਾ ਸਮੇਤ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਮਗਧ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੈਨਾ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰਾਜ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਨਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੂਰਬਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖਤਰੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਰਦ ਰੁਤ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਸੀ। ਬੜੇ ਜਸ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਜਯਦ੍ਰਥ ਸੂਅਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਸ਼ੋਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਲੱਖ ਰਥ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਨ । ਸਿੰਧੁਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਣਗਿਣਤ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੁਧ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਕੇਤੂਮਾਨ ਸਮੇਤ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥ ਅਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਏ । ਯੰਤਰ, ਤੋਮਰ, ਤੁਣੀਰ, ਅਤੇ ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਜਰਾਜ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਛਤਰ ਅਤੇ ਚੌਰ ਦੇ ਪੱਖੇ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪਦਕ ਤੋਂ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕਤੂਮਾਨ ਰਾਜਾ ਵੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਬਲਵਾਨ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਇੰਜ ਹੀ ਭਗਦੱਤ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਤੇਜ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਲਵਾਨ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅਗੇ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਵੰਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਵੀ ਭਗਦੱਤ ਵਾਂਗ ਤੇਜਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਹਾਥੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੇਤੂਮਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਮੇਤ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਵਿਊਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੀ । ਉਹ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਹਾਥੀ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ, ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸੀ, ਘੋੜੇ ਉਸ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਬਾਹਲੀਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ : 18

ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਨੱਠ-ਭਜ ਮਚਣੀ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਘੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇੱਛਕ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰੌਲਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲਗਾ, ਉਹ ਰੌਲਾ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੰਖ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਬਲਵਾਨ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਘਾੜਾਂ, ਰਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਰ ਘਰਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਫਟਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾਹਟ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਪਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਜਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਪਤ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ : ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਚਮਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਝੰਡੇ, ਇੰਦਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭੋਣ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਵਚ ਧਾਰੇ ਹੋਏ ਵੀਰ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਯੋਧੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਅਸਤਰ ਅਤੇ ਧਨੁਸ਼ ਧਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਅਸਤਰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਉਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਸਤਾਨੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਬਲਦਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਵੀਰ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿੱਠ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਦੁਰਵਿਸ਼ਹ, ਦੁਰਮੁਖ, ਦੁਹਸਹ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ, ਚਿਤਰਸੈਨ, ਮਹਾਂਰਥੀ, ਵਿਕਰਣ, ਸਤਯਵਰਤ,

ਪਰੁਮਿੱਤਰ, ਜਯ, ਭੂਰਿਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਗਾਮੀ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥਵਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵੱਡੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਾਜੇ ਇਹ ਹਨ :—ਅਭੀਸ਼ਾਹ, ਸੂਰਸੇਨ, ਸ਼ਿਬੀ, ਵਸਾਤੀ, ਸ਼ਾਲਵ, ਮਤਸਯ, ਅੰਬਸ਼ਟ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਕੇਕਯ, ਸੌਵੀਰ, ਕੈਤਵ, ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ।

ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜਾ ਉਤਲੀ ਰਥ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਰਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਸੱਠ ਲਖ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਲੱਖ ਸਨ, ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼, ਢਾਲ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਘਨਖੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕਸ਼ੌਹੀਣੀਆਂ ਸੈਨਾ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਗੰਗਾ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ : 19

ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ । ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਬੱਜਰ-ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦਾ ਅਗੇ ਵਧਣਾ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੇਰੀ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕਸ਼ੋਹਣੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਥੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ? ਜਿਹੜੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਬ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ! ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਭਰਾ, ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵਧੂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਾ ਕੇ ਖੜੀ ਕਰੋ । ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੈਨਿਕ ਜੇਕਰ ਵਾਧੂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸੂਚੀਮੁੱਖ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ । ਹੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ! ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਵਚਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਬਣਾਓ । ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ;—'ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਅਚਲ ਨਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿੱਤ ਬੱਜਰ-ਵਿਊਹ

ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਸਾਡੇ ਅਗੇ ਰਹਿ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ । ਉਹ ਭੀਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਉਡ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਲਈ ਦੁਹਸਹ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਆਗੂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ । ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰ ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਡਰ ਕੇ ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਜਾਣਗੇ । ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਵਾਂਗੇ । ਭੀਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ । ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ । ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਜਦੋਂ ਭੀਮਸੈਨ ਲੋਹੇ ਦੁਆਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਘੁਮਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਕਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਅਤੇ ਚੇਕਿਤਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੋਧਾ ਹਨ ।

ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ! ਇਹ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ । ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਆਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ : 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਿਆਨਕ ਬਲ ਵਿਖਾਉ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਇੰਜ ਆਖਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੈਨਕਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਇੰਜ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੰਜ ਆਖ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਉਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਈ ਸੀ । ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਈਆਂ । ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਡੀ ਸੈਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਰੀ ਗੰਗਾ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਵੀ ਸਨ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਕ ਅਕਸ਼ੋਹੀਣੀ ਸੈਨਾ ਲੈਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਪਿਛੱਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਸਵੀ ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਇਹ ਬੜੇ ਵੇਗਵਾਨ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਵੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ

ਰਹੇ ਸਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਥਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਹ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਹਾਬਲੀ ਸਾਤ੍ਯਕੀ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੀਰ ਯਧਾਮਨਯੁ ਅਤੇ ਉਤਮੌਜਾ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦ੍ਰੁਪਦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਕਸ਼ੌਹਿਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਲ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਝੰਡੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤ੍ਰੂਆਂ ਦੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਂਵਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਝੰਡਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਲੱਖ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਰਖਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਨਪਟੀ ਤੋਂ ਮਦ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜਾਲੀ ਵਾਲੀਆਂ ਝੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ । ਉਹ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਦ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾ ਵਗਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਬੋ ਉਡਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸਨ । ਅਜਿਤ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਰੱਖ ਵਿਚ ਪਰਿਘੀ ਵਾਂਗ ਮੋਟੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਧਰੂਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ । ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ । ਇਹ ਵੱਜਰ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਊਹ ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਖਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਜੜਿਤ ਧਨੁਖ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਸਨ । ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦੇ ਧਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਵਿਊਹ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸੀ । ਪਾਂਡਵ ਜਿਸ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਵਿਊਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਜਿੱਤ ਸੀ । ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜਦ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਜੋਰੋ ਸੰਧਿਆ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ

ਪਾਣੀ ਦੇ ਤੁਪਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਦਲ ਵੀ ਗਰਜਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਾਲੂ ਭਾਵ ਰੇਤ ਅਤੇ ਝੱਖੜ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੇਜ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੂੜ ਉਡੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾਂ ਗਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਤਾਰਾ ਡਿਗਿਆ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਖਿਲਰ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰੀ ਬੱਜਰਪਾਤ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਧੂੜ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲਗੀ, ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਝੰਡੇ ਹਿਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਧਵਜਾਂ ਸਮੇਤ ਉਹ ਝੰਡੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਝਾਲਰਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੱਲਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਤਾੜੀ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਝਣਝਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਪਾਂਡਵ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਊਹ ਬਣਾ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਵੀ ਸੁਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਦਾਧਾਰੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਖਲੋਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਡਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ : 20

ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕੂਚ ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਾ ਸੈਨਿਕ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ? ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਮੇਰੇ ਸੈਨਿਕ ਜਾਂ ਕਿ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਣ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ ? ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਹਵਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ ? ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲ ਤੱਕ ਕੇ ਹਿੰਸਕ ਜੰਤੂ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ? ਕਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਗਭਰੂਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਸਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆ ਦੇ ਵਿਊਹ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਬਹਾਦੁਰ ਸੈਨਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ । ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅਨੋਖੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਹਾਥੀ, ਰੱਥ, ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਸਨ, ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਵੇ । ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸਨ ਤੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਾਂਡਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਸੀ । ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਘਾਤਕ ਹਿੰਸਕ ਜੰਤੂ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਹਾਥੀ ਸਨ, ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਦ-ਜਲ

ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਕਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਮਦ ਜਲ ਬਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਆਸਨ (ਉਹਦਾ) ਕਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਦੇ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜਾਲੀ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੱਟ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਉਤੇ ਚੰਦ ਵਾਂਗ ਚਮਕੀਲਾ ਸਫੈਦ ਛੱਤਰ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਾਰ ਸੋਭਾ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਕੁਨੀ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚਿਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੀ ਛੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੀਰਕਮਾਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਬਾਲਹੀਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਲ, ਅੰਬਸ਼ਟ, ਸੌਵੀਰ, ਸਿੰਧੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਰਵੀਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਉਦਾਰ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀਨਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁੱਖ ਲੈ ਕੇ ਲਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਜੇ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੁੱਢੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਯਦ੍ਰਥ, ਭੂਰਿਸ੍ਰਵਾ, ਪੁਰੂਮਿਤਰ, ਜੈ (ਜਯ), ਸ਼ਾਲਵ ਅਤੇ ਮਤਸਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਕੇਕਯ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਮਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਦਾਰ ਹਿਰਦਾ ਵਾਲੇ ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਭਾਰੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਕ, ਕਿਰਾਤ, ਯਵਨ ਤੇ ਪਹਲਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ, ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਸੁਸ਼ਿਕਸ਼ਿਤ, ਸੁਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇਸ਼ੀ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵੀਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਣੀ ਤੇ ਭੋਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਰਥ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ, ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਹਾਸਿਲ ਕਰਾਂਗੇ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਮੌਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਕੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸੰਸ਼ਪਤਕ ਨਾਂ ਦੇ ਰਥ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਰਵੀਰ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਅਰਜੁਨ ਸੀ, ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਾਥੀ ਸਨ। ਇਕ ਹਾਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌ ਸੌ ਰਥ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਰਥ ਦੇ

ਨਾਲ ਸੌ ਸੌ ਘੋੜੇ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਹਰੇਕ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦਸ ਦਸ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਸਨ । ਹਰੇਕ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌ ਸੌ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਢਾਲ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਇੰਜ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਮਨੁੱਖੀ, ਦਿੱਬ ਗੰਧਰਬ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਊਂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਹ ਵਿਊਹ ਮਹਾਂਰਥੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਨ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਜਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਗੂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਹਨ ।

ਅਧਿਆਇ : 21

ਕੌਰਵਾ ਦੀ ਸੇਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ "ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ" ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣਾ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਡੀ ਸੇਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਉਂਤ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵੇਖਕੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਤੇਜ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਆਖਣ ਲਗੇ।

"ਹੇ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਯੋਧਾ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਹਨ; ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਹਾਂ ਤੇਜਵਾਨ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਊਹ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਜੋ ਅਖੰਡ ਹੈ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਅਰਜੁਨ ! ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਊਹ ਤੋਂ ਕਿਵੇ ਸਾਡਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ : "ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਤਿਅੰਤ ਬੁਧੀਮਾਨ, ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਢੇਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋ।

ਹੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਇਸ ਲਈ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਢੰਗ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਾਰਦ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇੰਦਰ ਆਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ :

"ਜਿੱਤ ਦੇ ਇੱਛਕ ਸੂਰਵੀਰ ਯੋਧੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਚਾਈ, ਸੱਜਨਤਾ, ਧਰਮ, ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਦੇਵਤਿਓ ! ਅਧਰਮ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉੱਦਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ।" ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਵੋ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਵਿਜੈ ਅੱਵਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਜਿੱਤ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਗੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਇੰਜ ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਤੇਜ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਰੁਕਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੀਰ ਅਚੂਕ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : "ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ ?"

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੁਛਿਆ—ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਸਾਡੀ ਵਿਜੈ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇੰਜ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ : 22

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰਨਾ, ਅਰਜੁਨ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਊਹ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ । ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵੀਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੁਰਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਊਹ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਵਿਊਹ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਿਖੰਡੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੇ ਦਖਣੀ ਭਾਗ ਦੀ ਰਖਿਆ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਧਨੁਖਧਾਰੀ, ਸਾਤਵਤਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸਾਤਯਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਇਕ ਸੋਹਣੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ, ਜਿਹੜਾ ਰੱਥ ਇੰਦਰ ਦੇ ਰੱਥ ਵਾਂਗ ਸੀ । ਉਸ ਰੱਥ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਰੱਥ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਰੱਥ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਰਸੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸੇਵਕ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਉਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਚਿੱਟੀ ਛਤਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸੀ । ਕੁਝ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਸਤਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੋਰੋਹਿਤ, ਬ੍ਰਹਮਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਜਪ, ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੇ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਤੇਜਵਾਨ ਕੌਰਵਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਹਾਤਮਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵਧੇਰੇ ਵਸਤਰ, ਫਲ-ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਗਾਂਵਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਕਸ਼ਿਣਾਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਰੱਥ ਲਪਟਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਾਂਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੁੱਲ ਜਾਂਬੂਨਦ ਨਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਉਸ ਰੱਥ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸ਼ੋਭਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਪਹੀਏ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦਾ ਧਨੁੱਖ ਤੇ ਤੀਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਹਨੂਮਾਨ ਦੇ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਉਸ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਰੱਥ ਦੇ ਰਥਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਅਰਜੁਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਸੋਹਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਸਤਰਾਂ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ।

ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਉਦਰ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਤ ਵੀਰ-ਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਢਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਮੰਡ, ਹਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਦੇਵ ਰਾਜ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਠਿਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤਣ ਜੋਗ ਵੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਯੋਧੇ ਡਰ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਇੰਜ ਕਹਿਣ ਲਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਹ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ, ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਤਪ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼

ਵਿਚ ਕੇਤੂ ਵਾਂਗ ਭੀਸ਼ਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਤਿੰਨ ਸੌ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਕਿਰਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਂਵਾਂ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕ ਖਲੋਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਅਰਜੁਨ : ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭਰਤ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਓ '।'

ਅਧਿਆਇ : 23

ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ, ਵਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੁਰਗਾ-ਉਸਤਤ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :

"ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ । ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਤ੍ਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰੋ ।"

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਬੁਧੀਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਰੱਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ;—'ਮੰਦਰ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਨੇਤਾ, ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੇਵੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਮਾਰੀ, ਕਾਲੀ, ਕਪਾਲੀ, ਕਪਿਲਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਪਿੰਗਲਾ, ਭਦ੍ਰਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਲੀ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਹਨ । ਹੇ ਭਦ੍ਰਕਾਲੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ. ਹੇ ਮਹਾਂਕਾਲੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਪਹੁੰਚੇ । ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੋਸ ਵਜੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਚੰਡੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਰਿਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਹਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਮਹਾਂ-ਭਗਵਾਨ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਤਯਾਯਨੀ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਵਿਜਯਾ ਅਤੇ ਜਯਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ । ਤੁਹਾਡਾ ਝੰਡਾ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਭਿਆਨਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ, ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਖੇਟਕ ਆਦਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ

ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋ । ਨੰਦ-ਗੋਪ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਹੋ । ਗੁਣ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋ ।

ਮਹਿਸ਼ਾਸੁਰ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵਹਾ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਕੁਸ਼ਿਕ ਗੋਤ੍ਰ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਸਦਕਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੌਸ਼ਿਕੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਪੀਲਾ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋ । ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਟਹਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮੂੰਹ ਚੱਕਰ ਵਾਕ ਪਰਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਉਮਾ, ਸ਼ਾਕੰਭਰੀ, ਸਵੇਤਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕੈਟਭ ਰਾਕਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ, ਭਿਆਨਕ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ, ਧੂਮ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਹੇ ਦੇਵੀ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਤੁਸੀਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੁਤੀ ਹੋ । ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਅਗਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ । ਜੰਬੂ, ਕਟਕ, ਅਤੇ ਚੈਤਯ-ਬ੍ਰਿੱਛਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿੱਤ ਨਿਵਾਸ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਨਿਦ੍ਰਾ ਹੋ । ਹੇ ਭਗਵਤੀ ! ਤੁਸੀਂ ਕਾਰਤੀ ਕੇਯ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋ । ਅਗੰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦੁਰਗਾ ਹੋ । ਸਾਵਿਤਰੀ, ਸਵਾਹਾ, ਸਵਧਾ, ਕਲਾ, ਕਾਸ਼ਠਾ, ਸਰਸਵਤੀ, ਵੇਦਮਾਤਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਨਾਂ ਹਨ । ਹੇ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ! ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਦੀਵੀ ਜੈ ਹੋਵੇ । ਹੇ ਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ, ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਗੰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋ । ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੈਂਤਾ ਨੂੰ ਹਰਾਉਂਦੀ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਜੰਭਨੀ, ਮੋਹਿਨੀ, ਮਾਇਆ, ਲੱਜਾ, ਸੰਧਿਆ, ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਤੇ ਜਨਨੀ ਹੋ । ਤੁਸ਼ਟੀ, ਪੁਸ਼ਟੀ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੀਪਤੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਨ ਹੋ । ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਚਾਰਣ ਤੁਹਾਡਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।"

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ । ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਮਨੁਖਾਂ ਉਤੇ ਸਨੇਹ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਚਨ ਆਖੇ :

ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ' ਤੁਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ । ਹੇ ਅਜਿੱਤ ਯੋਧੇ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਕਸ਼ਾਤ ਮਨੁੱਖ ਹੋ । ਵਿਸ਼ਣੂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਲਈ ਅਜਿੱਤ ਹੋ । ਇੰਦਰ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । "ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ ਵਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਉਥੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ

ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਗਏ। ਇਕੋ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਿੱਬ ਸੰਖ ਬਜਾਏ।

ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ ਸਤੋਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਕਸ਼, ਰਾਕਖਸ਼ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਚਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸ਼ਤਰੂ ਅਤੇ ਸੱਪ ਆਦਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ। ਰਾਜਦਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਗੰਮ ਵਿਪਦਾ ਤੋਂ ਆਵੱਸ਼ ਹੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਆਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰੋਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਹੀ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਫੰਧੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ। ਦਵੈਪਾਇਨ ਵਿਆਸ, ਨਾਰਦ, ਕਣਵ ਅਤੇ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਜਿਥੇ ਨਿਆਇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵਹਾਰ, ਤੇਜ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਲੱਜਾ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ : 24

ਸੈਨਿਕਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨਾ ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ ਸਨ । ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਤੇ ਅਚੇਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ? ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ । ਕਿਸ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ? ਅਤੇ ਕਿਸ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਾ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :— ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਨਣਾ-ਪਹਿਨਾਣਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਕਤ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਵਿਊਹ ਵਿਚ ਬਝੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਦ ਸੰਖ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਆਦਿ ਬਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂ–ਭਿਆਨਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਗੁਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ, ਗਰਜਨਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ।

ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਦ ਗੀਤਾ

ਅਧਿਆਇ-25(1)

ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੰਖ-ਧੁਨੀ ਦਾ ਬਰਨਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਧ ਤੇ ਪਾਪ ਦੁਆਰਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਦ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—ਹੇ ਸੰਜਯ, ਧਰਮ-ਭੂਮੀ[1] ਕੁਰੂਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ[2] ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਵਾਲੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਣ ਲਗੇ :— ਹੇ ਆਚਾਰਯ[3] ! ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਚੇਲੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਿਉਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ! ਇਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ

---

1 ਧਰਮ ਖੇਤਰ : ਨੇਕੀ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਭੁੱਖ, ਨੀਂਦ, ਡਰ ਅਤੇ ਕਾਮ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਠੀਕ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਇਕ ਜੁੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਯੁੱਧ ਸਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ।

ਕੁਰੂਖੇਤਰ : ਕੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਭਾਵ ਤਪਦਾ ਖੇਤਰ, ਅਰਥਾਤ ਤਪ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ।

2 ਮਾਮਕਾ : ਮੇਰੇ ਲੋਕੀ, ਮੇਰੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ । ਅਹੰਕਾਰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ । ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੌਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਲਈ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ।

3 ਆਚਾਰਯ : ਜਿਹੜਾ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆ ਪ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਬੜੇ ਬੜੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਮ ਅਤੇ ਅਰਜਨੁ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ, ਵਿਰਾਟ, ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁ ਅਤੇ ਚੇਕਿਤਾਨ, ਬਹਾਦੁਰ ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ, ਪੁਰੁਜਿਤ, ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ੈਵਯ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੁਧਾਮਨਿਊ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਉਤਮੌਜਾ, ਸੁਭੱਦਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਤੇ ਰਾਨੀ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ। ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ[4] ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲਵੋ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤੇ ਜੋਧੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ (ਧਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ, ਕਰਣ, ਬੜੇ ਜੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਸੋਮਦੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਿਸ਼ਵਾ।

ਮੇਰੇ ਖਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿੱਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਜਿੱਤਣੀ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਤੇ ਪੱਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਰਖਿਆ ਕਰੋ।

ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਚੀ ਸੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਗਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ।

ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਖ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ, ਢਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਨਰਸਿੰਘੇ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਜੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ।[5]

ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਖ ਬਜਾਏ।[6] ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪਾਂਚਜਨਿਯ ਨਾਂ ਦਾ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੇਵਦੱਤ ਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ

---

4 ਦਵਿਜਸ੍ਰੇਸ਼ਟ : ਦਵਿਜ ਹੈ ਜਨਮਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ—ਇਕ ਜਨਮ, ਦੂਜਾ ਜਨਮ—ਜਨੇਊ ਦਾ ਧਾਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।

5 ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਦਿਲੋਂ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਨੇਮ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

6 ਰਥ : ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ (ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ) ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਥ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਘੋੜੇ ਹਨ, ਇੰਦਰੀ-ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਲਗਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਤਮਾ ਹੱਕਣ ਵਾਲਾ (ਰਥਵਾਨ) ਹੈ।

ਪੌਂਡਰ ਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ ।[7] ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਅਨੰਤ ਵਿਜੈ ਨਾਂ ਦਾ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸੁਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਣਿਅਪੁਸ਼ਪਕ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਖ ਬਜਾਏ ।

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਨੁਖ ਵਾਲੇ ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦੁਯਮਨ ਨੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਅਜੈ ਸਾਤਯਕੀ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸੁਭਦਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ, ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖ ਬਜਾਏ । ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਾੜਨ ਲੱਗਾ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜਿਸ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਲਾ ਝੰਡਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—ਹੇ ਅਚੁੱਤ, ਮੇਰੇ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈ ਜਾਕੇ ਖੜਾ ਕਰੋ ।

ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਡਟੇ ਹੋਏ, ਲੜਨ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਨਾ ਲਵਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਬੁਖਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਤਦੋਂ ਤਕ ਰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹੇ । ਮੂਰਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਇਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਲਵਾਂ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ! ਜਦੋਂ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤਮ ਰਥ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇੰਜ ਆਖਿਆ—ਹੇ ਪਾਰਥ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈ । ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ . ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈ । ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਕੁਟੰਬ–ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਗੀਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਾ ਵਹਿ ਨਿਕਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤਕ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ ।

ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਿਥਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਤਾਏ, ਚਾਚੇ, ਦਾਦੇ-ਪੜਦਾਦੇ, ਗੁਰੂਆਂ, ਮਾਮੇ, ਭਾਈ, ਪੁੱਤਰ, ਪੋਤਰੇ, ਮਿੱਤਰਾਂ, ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਡਿੱਠੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖੜੇ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਿਰਪਾ ਦੇ

---

7 ਸੰਖ ਬਜਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਜੁੱਧ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ।

ਨੋਟ :—ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਲਿਆਉਣਾ ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ।

ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ......

ਅਰਜੁਨ ਆਖਣ ਲਗੇ — ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਟੇ ਜੰਗ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਢਿੱਲੇ ਪਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਸੁਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਭੌਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖੜਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ! ਮੈਂ ਅਪਸਗਨ[8] ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ! ਮੈਂ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਭੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ! ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ-ਪਾਠ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ, ਐਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਭੀ ਕੋਈ ਪਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤਿਆਗ ਦਾ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਭੋਗ ਅਤੇ ਸੁਖ ਆਦਿ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਸਾਰੇ ਧਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ, ਤਾਏ, ਚਾਚੇ, ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਦਾਦੇ, ਮਾਮੇ, ਸਹੁਰੇ, ਪੋਤਰੇ, ਸਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਭੀ ਸਬੰਧੀ ਲੋਕ ਹਨ।

ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ ! ਇਹ ਚਾਹੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਮੈਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਤਾਂ ਕੀ, ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਜੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਤਿਆਰਿਆਂ[9] ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਹੀ ਲਗੇਗਾ।[10] ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਮਾਧਵ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਬੰਧੀ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੁਟੰਬ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਵੇਂ ਲੋਭ ਦੇ ਕਾਰਣ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਲ-ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਤਾਂ ਭੀ ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕੀ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਿਚਾਰੀਏ ?

ਕੁਲ-ਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਨਾਤਨ ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ

---

8 ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ, ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9 ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਸਤਰ ਲੈਕੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ, ਧੰਨ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲਾ—ਇਹ ਛੇ ਹੀ ਹਤਿਆਰੇ ਹਨ।

10 ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅੱਛਾਈ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤੋ।

ਸਾਡੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪਾਪ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।[11] ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਪਾਪ ਦੇ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ), ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਚਾਰਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਨਸਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਵਰਣ-ਸੰਕਰ ਕੁਲ-ਘਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਲ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਅਰਥਾਤ ਸਰਾਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਰ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । (ਨਰਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੁਲਘਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਕੁਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤਾਈਂ ਨਰਕ ਵਿਚ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਓਹੋ, ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਭੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ।

ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਹੱਥੇ ਨੂੰ ਨਾ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਧ੍ਰਿਤ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਰਨਾ ਭੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਆਖਿਆ—ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਝੇ ਮਨ ਵਾਲਾ ਅਰਜੁਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਖ ਕੇ ਬਾਣ ਸਮੇਤ ਧਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਦੇ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਪਰਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤਰ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਨਾਮਕ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ।[12]

---

11 ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਰੇ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕੁਲ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਮ ਦੇ ਮਸਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈਚਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਸਵੈਚਾਰਿਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਪ ਛਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜ ਹਨ—ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਡਰ, ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ, ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦਾ ਡਰ ।

12 'ਓਮ ਤਤਸਤ' ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਗਾਈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀਮਦ 'ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਹੈ । ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ 'ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ' ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਯੋਗ, ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭਗਤ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ।

ਅਧਿਆਇ : 26(2)

ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਯੁਧ ਲਈ ਉਤਸਾਹਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਤ-ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਪੂਰਵਕ ਸਾਂਖਯੋਗ, ਕਰਮ-ਯੋਗ ਤੇ ਸਥਿਤ-ਪ੍ਰਗਯ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ

ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕਿਦਾਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਜਯ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿੱਤ ਹੋਏ, ਦੁਖੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਧੁਸੂਦਨ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਅਜਿਹੇ ਕਠਿਨ ਸਮੇਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮੋਹ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੀਰਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ (ਨਪੁੰਸਕ) ਨਾ ਬਣ, ਇਹ ਤੇਰੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ! ਦਿਲ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖਲੋ ਜਾ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—'ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ, ਮੈਂ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਵੇਂ ਲੜਾਂਗਾ ? ਹੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੂਜਨੀਕ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣਾ ਭੀ ਅੱਛਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਭੀ ਇੱਥੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਿੱਜੇ ਅਰਥ (ਧਨ ਦੋਲਤ) ਅਤੇ ਕਾਮ (ਇਸਤਰੀ ਸੁਖ ਆਦਿ) ਰੂਪ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗਾਂਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ

ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ—ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ? ਅਥਵਾ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਤਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੀਉਂਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹੋ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਕਾਇਰਤਾ ਰੂਪ ਦੋਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਅੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਇਸ ਭੂਮੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕੰਟਕ, ਧਨ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀਪਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਦੁਖੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਅਰਜੁਨ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਦੇ ਕਿ 'ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ! ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ' ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ।[1]

ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੋਕਾਤੁਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—

> (ਸ਼ੋਕਾਤੁਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੋਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਖ ਇਸ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਤਦ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮੋਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਾਖ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਖਸ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ—

'ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਤੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਨਾ ਪੰਡਤਾਂ ਵਰਗੇ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ । ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪੰਡਤ ਲੋਕੀਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਨਿੱਤਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਹੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਥਵਾ ਇਹ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨਾ ਰਹਾਂਗੇ । ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਕਲ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਕਦੀ ਮੋਹ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਅਰਥਾਤ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਰੂਪ ਤਬਦੀਲੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ

[1] ਸੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੂਪ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਲ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਛਿਨ ਭੰਗਰ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਹਾਰ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ! ਸੁਖ ਦੁਖ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਧੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹੋ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਛਣ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਅਸੱਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੀ ਟਿਕਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੱਤ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕਦੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।[2] ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਅਪਰਮੇਯ ਤੇ ਨਿੱਤ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ, ਜਾਂ ਮਾਰਨੇ ਵਾਲਾ ਸਮਝਣਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ-ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਨੇ ਵਾਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੁਦ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲ (ਭੂਤ-ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਂ ਭਵਿਖ) ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ।[3] ਹੇ ਪ੍ਰਿਥਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ! ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਨਿੱਤ, ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਅਘਟ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ?

ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜਦ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਕੇ ਦੂਜੇ

---

2 ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹ ਅਸੱਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਸਦਾ ਵਿੱਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਤ ਹੈ।

3 ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜਨਮਾ ਕਹਿਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਤਪੱਤੀ ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿਕੇ ਅਸਤੀਤਵ ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਨ ਕਹਿਕੇ, ਵਿੱਧੀ, ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਕਹਿਕੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅਨੁਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।[4] ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਕੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਅੱਗ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਪਾਣੀ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਸੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਕੱਟ ਹੈ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਸੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਸੁੱਕ ਹੈ । ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਿੱਤ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ, ਅਚਲ, ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹੈ । ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਅਚਿੰਤ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਹੈ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ।[5] ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਾ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਾ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਰੂਰ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਰੂਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ[6] । ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੀ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ—ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ । ਕੇਵਲ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕੀ ਕਰਨੀ ?

ਆਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦੁਰਲਭਤਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ—ਕੋਈ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਚਰਜ ਵਾਂਗ ਵੇਖਦਾ ਹੈ[7] । ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਸਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪ

---

4 ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਹੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗਮਨ-ਆਗਮਨ (ਜਨਮ-ਪੁਨਰਜਨਮ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਘੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਅਰਥਾਤ ਘਟ-ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਭੀ ਘੜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਗਮਨ-ਆਗਮਨ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਮਨ-ਆਗਮਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਭੀ ਗਮਨ-ਆਗਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸਥਿਰ ਹੈ ਕ੍ਰਿਆ ਹੀਨ ਹੈ ।

5 ਆਤਮਾ ਨਿੱਤ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ । ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਹ-ਕਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ ।

6 ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ ਨਿੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਜਿਹੜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ।

7 ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕ, ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਕ੍ਰਿਆ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ

(ਚਲਦਾ)

ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਪਾਤਰ) ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਸਭ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਅਮਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੋਕ ਨਾ ਕਰੋ।

ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੱਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ, ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਦੇ ਹਨ— ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀ ਤੂੰ ਡਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਰਥਾਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਛੱਤਰੀ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਪਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਲੋਕ ਸਦਾ ਲਈ ਤੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਪਜਸ ਮਰਨ ਤੋਂ ਭੀ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਬੜਾ ਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸਮਝਣਗੇ। ਤੇਰੇ ਵੈਰੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੈਨੂੰ ਅਨਕਹਿਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੀ ਦੁਖ ਹੋਵੇਗਾ? ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਤੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਰਾਜ ਭੋਗੇਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਧਾਰ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾ।

ਅਰਜੁਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਫਲ (1) ਰਾਜਸੁਖ ਅਤੇ (2) ਸਵਰਗ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਜੈ-ਪਰਾਜੈ, ਲਾਭ-ਹਾਨ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ।

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ)

ਜਾਪਦੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਆਤਮ-ਤੱਤ (ਅਦੁੱਤੀ ਆਤਮਾ) ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲੌਕਿਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਵੇਖਣਾ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੇਤਨ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਦੁਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਭੀ ਉਦਾਹਰਣ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਇਸ ਨੂੰ (ਆਤਮਾ) ਜਾਣਨ ਦਾ ਉਹੋ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਅਰਥਾਤ ਅਨਾਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਭੀ ਸੰਦੇਹ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ।

ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ। ਸਾਂਖਯੋਗ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਸਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਹੇ ਪ੍ਰਿਥਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ! ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਂਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਣ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਕਰਮ-ਬੰਧਨਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਂਗਾ। ਇਸ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਅਰਥਾਤ ਬੀਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਲਟਾ ਫਲ ਰੂਪ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[8] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਸਾਧਨਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਰੂਪ ਬੜੇ ਭੈ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।[9]

ਸਕਾਮੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਇਸ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਅਸਥਿਰ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਸਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਧੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਯੋਗ ਦਸ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਸਕਾਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਿ ਰਖਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਇਸ ਪਦਾਰਥ (ਸਵਰਗ) ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਜਨਮ ਕਰਮ ਫਲ ਅਤੇ ਭੋਗ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦੇਣ-ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੈਦਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਕਤ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਵਾਲੇ, ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਯ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਥਿਰ-ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਵੇਦ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ[10] ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਆਦਿ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ, ਨਿੱਤ-ਵਸਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਕੇ ਯੋਗ ਖੇਮ[11] ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਬਣ, ਤੇ ਆਤਮਵਾਨ ਹੋ ਜਾ। ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਤਲਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਛਪੜਾਂ ਦੀ

---

8 ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਅੱਛੇ-ਬੁਰੇ ਫਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਲਟ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

9 ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਫਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਬਣਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

10 ਤਿੰਨ ਗੁਣ : ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਹਨ।

ਛੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਖ ਲੈਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[12]

ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਸਦੇ ਹਨ—

ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਬਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ।[13]

ਹੇ ਧੰਨਜਯ, ਤੂੰ ਲਗਾਉ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ, ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੱਗਕੇ ਕਰਮ ਕਰ। ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[14]

ਸਮਤਾ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ— ਸਮਤਾ ਰੂਪ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਤੋਂ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁਛ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀਨ ਹਨ। ਸਮ-ਬੁਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[15] ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਸਮਭਾਵ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾ। ਇਹ ਸਮਤਾ ਰੂਪ ਯੋਗ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਣ ਦਾ ਉਪਾਵ ਹੈ। ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਨਮ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[16] ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ

11 ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ।
ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਖੇਮ ਹੈ।

12 ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੁਖ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13 ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਸਮਤਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਉਸ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਦੰਡ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਫਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਹੈ, ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਕਾਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰੋ ਪਰ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

14 ਕੇਵਲ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਰਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ, ਕਰਮ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਾ ਰਖ ਕੇ ਨਿੱਤ ਸਮਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

15 ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ=ਕਰਮ ਯੋਗ।

16 ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

(ਚਲਦਾ)

ਹੋਵੇਗੀ—ਇਹ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਰੂਪ ਦਲਦਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਵਿਰਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।[17] ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਡੋਲਦੀ ਹੋਈ ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਤੇ ਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਠਹਿਰ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਦ ਤੂੰ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ, ਅਰਥਾਤ ਤੇਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹੈ ? ਥਿਰ ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ਹੈ ?

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਅਰਜਨ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ[18] ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਥਿਰ-ਬੁੱਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ?

ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੁਖ ਵਿਚ ਫੁਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਗ, ਭੈ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮੁਨੀ ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[19] ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਥਿਰ ਹੈ ।

ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ :

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਛੂ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ)

ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਰੂਪ ਫਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ । ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਧਾਮ, ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਲੋਕ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

17 ਇਸ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਐਸ਼ਵਰਯ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ, 'ਸ਼ਰਤ' ਹੈ । ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਰੋਤਵਿਅ' ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਵਿਰਾਗ ਹੈ ।

18 ਇਸਤਰੀ, ਪੁਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ-ਵਾਸਨਾ ਹੈ । ਪਿਆਰੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸਪ੍ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਨੁਕੂਲ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਕਾਮਨਾ–ਇੱਛਾ ਹੈ । ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਂ' ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ।

19 ਥਿਰ-ਬੁਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮਨ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਸ਼ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਥਿਰ ਸਮਝਣੀ ਚ ਹੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਹ ਯਾਦ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[20]

ਆਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਸ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ-ਸੰਜਮ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਨਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭੀ ਝਟ ਹਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਥਿਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨ ਸਹਿਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲਗਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਨੀ।

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਮੂਰਖਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਾਦ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਡਿਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਜਮੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ :

ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ[21] ਹੋ

20 ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਅਦਭੁਤ, ਅਲੌਕਿਕ, ਦਿੱਬ ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

21 ਸਤਸੰਗ ਸਵਾਧਿਯਾਯ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਅਨਿੱਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਭਜਨ-ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ-ਸੰਜਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਹੀਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਆਦਮੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਯੋਗੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਉਹ ਧਿਆਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਧਿਆਨ ਬਿਨਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁਖ ਸੁਖ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।[22] ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹਵਾ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਜਿਸ ਇੰਦਰੀ ਵਿਚ ਲਗਾਉ ਲਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਕੋ ਇੰਦਰੀ ਉਸ ਅਸਥਿਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।[23]

ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਥਿਰ ਹੈ ।[24] ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਰਾਤ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਲਈ ਦਿਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਿੱਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੋਗੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਛਿਨ-ਭੰਗਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀ ਲਈ, ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ।[26] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆ ਨਦੀਆਂ ਦੇ

---

22 ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਅਤੇ ਲੋਭ, ਈਰਖਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਲਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

23 ਨਾਵ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਹਵਾ ਮਨ ਸਮੇਤ ਇੰਦਰੀ ਹੈ । ਤਲਾਬ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ । ਜਲ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਰਾਬ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ—(1) ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਮੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ (2) ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

24 ਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜਿਸ ਇੰਦਰੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਇੰਦਰੀ ਉਨੇਂ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਸਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕੋਈ ਭੀ ਇੰਦਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

25 ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਯੋਗੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨੀ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣਾ ਯੋਗੀ ਲਈ ਰਾਤ ਹੈ । ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦਿਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਗ ਉਸ ਲਈ ਰਾਤ ਹਨ ।

ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਭੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਚੱਲ ਅਤੇ ਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।[26] ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ, ਨਿਰਹੰਕਾਰ, ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[27]

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਹੋ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[28] ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ (ਮਰਨ ਸਮੇਂ) ਭੀ ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਇਸਥਿਤ ਵਿਚ ਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

---

26 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਜਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਆਪਤਕਾਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਸੰਜੋਗ-ਵਿਯੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

27 ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ (ਦੇਹਾਭਿਮਾਨ) ਦਾ ਨਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ, ਪੁਤਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣਾ 'ਮਮਤਾ' ਹੈ। ਕਿਸੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ, ਸਪ੍ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਸਪ੍ਰਿਹਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵੇਖਣਾ-ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਹੰਕਾਰ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਸਪ੍ਰਿਹਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

28 ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਹੈ? ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਮਾਯਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ? ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ? ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ? ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਰਤਵ ਹੈ? ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੋਹ ਹੈ, ਇਹ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਇਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ–27 (3)

ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜਨਾਰਧਨ, ਜੇਕਰ ਆਪ ਕਰਮ ਨਾਲੋਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭਿਅੰਕਰ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ? ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਾਹ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਹੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅਰਜੁਨ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨ--ਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਰਮ--ਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[1] ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[2] ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕੋਈ ਭੀ ਮਨੁਖ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਛਿਨ ਭਰ ਭੀ

---

1 ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਸਮਝਕੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਗਿਆਨ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਰਮਾ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿਣਾ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫੱਸਣਾ-ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ, ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ—ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ।

2 ਕਰਮਯੋਗੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਸਾਂਖ-ਯੋਗੀ ਲਈ ਕਰਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸਾਂਖ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਭੀਤਰੀ ਤਿਆਗ ਹੀ ਮੁੱਖ ਹੈ।

ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਕੇ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸਤ, ਰਜ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਮ--ਇੰਦਰੀਆਂ[3] ਨੂੰ ਹਠ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਤੇ ਦੰਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਮ–ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।

ਦੰਭੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:–

ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ–ਕਰਮ ਕਰ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ[4]। ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ?

ਯੱਗ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਲਗਾਵਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਯੱਗ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰ।

ਯਗ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ : ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕਲਪ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਯੱਗ ਸਹਿਤ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਰਚਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੱਗ[5] ਦੇ ਨਾਲ ਵਧੋ। ਇਹ ਯੱਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨ–ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਯੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।[6] ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ

---

3 ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਸ ਹਨ—ਸ੍ਰੋਤਰ, ਤਵਚਾ, ਅੱਖ, ਰਸਨਾ, ਅਤੇ ਘ੍ਰਾਣ, ਬਾਣੀ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਉਪਸਥ ਅਤੇ ਗੁਦਾ। ਨਿਆਇ ਸੋਖਿਕ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਦਰਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਨੂੰ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4 ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5 ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਇੰਦਰੀ-ਸੰਜਮ, ਪਰਜਾ-ਪਾਲਨ, ਯੁੱਧ, ਖੇਤੀ, ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਕਰਤਵ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਯੱਗ ਹੈ।

6 ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਨੱਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੋਗੇ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਗੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਫਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਚੋਰ ਹੈ।[7] ਯੱਗ ਤੋਂ, ਬਚੇ ਹੋਏ ਅੰਨ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਕੋਲੋਂ ਛੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਨ ਪਕਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਯੱਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ :

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਨ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਨ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਯੱਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੱਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਛਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਹੀ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ[8] ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ[9], ਉਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਰਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਪਰਯੋਜਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਸਵਾਰਥ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਨਾਸਕਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ :

ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਨਾਸਕਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਸਕਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਕ ਆਦਿ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭੀ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੀ

---

7 ਦੇਵਤੇ, ਅੰਨ, ਜਲ, ਪੁਸ਼ਪ, ਫਲ਼, ਧਾਤ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਿਣ ਚੁਕਾਏ ਬਿਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੋਰ ਹਨ।

8 ਸ਼ਾਸਤਰ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਯੱਗ, ਯੱਗ ਤੋਂ ਵਰਖਾ, ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਅੰਨ, ਅੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

9 ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਜੋ ਕਰਤਵ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਿਆ ਸੀ।[10] ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈਂ ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਕਥਿਤ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਹ।[11] ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਪਾਰਥ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।[12] ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ।[13] ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਾਰਤ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਏ ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰੇ।[14] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਮਸਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਾ ਕਰੇ। ਕਿੰਤੂ ਆਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਕਰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹੇ।[15] ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ,

---

10. ਮਮਤਾ, ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ।

11. ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਆਦਮੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ-ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਜੋ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਲੋਕ ਹਿਤ ਹੈ।

12. ਸਭ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ।

13. ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਲੋਕ ਸਵਾਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਵਰਖਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਹੜ ਆਦਿ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14. ਅਹੰਕਾਰ, ਮਮਤਾ, ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਕਰਮ ਵਿਚ ਆਸਕਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

15. ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤ ਗਿਆਨ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ[16] ਕਰਕੇ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਤ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਉਹ ਮੂੜ੍ਹ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਗੇ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ।[17] ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਗੁਣ–ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ[18] ਇਹ ਮੰਨਕੇ ਗੁਣ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ—ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ

(ਪਿਛੇ ਤੋਂ)

ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਇਹ ਕਿ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਭਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਆਸਕਤੀ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

16. ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਮਿੱਤ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮਝਣਾ—ਇਹੋ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

17. ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਤਮ-ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਤੇਈ ਤੱਤਾਂ) ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

18. ਤਿੰਨ ਗੁਣ (ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ) ਰੂਪ, ਮਾਯਾ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਪੰਜ ਮਹਾਂ-ਭੂਤ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ (ਅੱਖਾਂ, ਨਾਸਾਂ, ਜੀਭ, ਕੰਨ ਤੇ ਖਲੜੀ) ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ (ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਬਾਂਹ, ਲਿੰਙ ਤੇ ਗੁਦਾ) ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਗੰਧ (ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਨੂੰ ਗੁਣ-ਵਿਭਾਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮ-ਵਿਭਾਗ ਹੈ।

ਗੁਣਾਂ (ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ) ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਵੇ।[19] ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਵਸ਼ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।[20] ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਠ ਕੀ ਕਰੇਗਾ।

ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਦਾ ਉਪਾ ਕੀ ਹੈ?

ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦਵੈਸ਼ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਕਲਿਆਣ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਸ਼ਤਰੂ ਹਨ।[21] ਆਪਣਾ ਗੁਣਹੀਨ ਧਰਮ ਵੀ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਨਾ ਵੀ ਅੱਛਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਰਮ ਡਰ ਵਾਲਾ ਹੈ।[22]

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ--ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਫਿਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰਨ-ਹਠ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰੇ ਹੋਏ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਪਾਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਰਜੋ ਗੁਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਕਾਮ ਹੀ ਕਰੋਧ ਹੈ। ਇਹ (ਕਾਮ) ਬਹੁਤ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਰੱਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਪਾਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਜਾਣ।[23] ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧੂਏਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗ

---

19. ਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹਨ— ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਘਟ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

20. ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਰਾਗ-ਦਵੈਸ਼ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

21. ਰਾਗ ਅਤੇ ਦਵੈਸ਼ ਕਲਿਆਣ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਨ-ਕ੍ਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

22. ਜਿਵੇਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣਹੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਔਰਤ ਲਈ ਕਲਿਆਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਹੀਨ ਨਿਜ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਕਲਿਆਣ-ਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਜੇਕਰ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੈ।

23. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਇੱਛਾ ਪਾਪ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮ ਹੀ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲਾਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ-ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਪਾਪੀ ਹੈ।

ਤੇ ਮੈਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੇਰ ਨਾਲ ਗਰਭ ਢਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਮ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[24] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਰੱਜਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਾਮ ਰੂਪ ਨਿੱਤ ਦੁਸ਼ਮਣ[25] ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ—ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[26] ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ[27] ਮਹਾਨ ਪਾਪੀ ਕਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਲਪੂਰਵਕ ਮਾਰ ਦੇ।

ਕਾਮ ਰੂਪ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ

ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ 'ਪਰ' ਅਰਥ ਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਮਨ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸੂਖਮ (ਪਰ) ਹੈ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੂਖਮ (ਪਰ) ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ

---

24. ਇਹ ਕਾਮ ਹੀ ਵਿਕਸ਼ੇਪ, ਮਲ ਤੇ ਆਵਰਣ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਆਵਰਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸ਼ੇਪ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂੰਆਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵਿਕਸ਼ੇਪ' ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੇ ਮੈਲ ਜੰਮ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਦੂਸ਼ਿਤ ਮਨ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਰ ਨਾਲ ਗਰਭ ਢਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਗ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਵਰਣ' ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਆਦਿ ਦੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

25. ਕਾਮ ਰੂਪ ਵੈਰੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਵਿਵੇਕ, ਵਿਰਾਗ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਾਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਵੈਰੀ ਹੈ

26. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਮਹਾਤਮ ਅਤੇ ਰਹਿਸ ਭਰੇ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨ' ਅਤੇ ਸਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਦਿੱਬ ਸਾਕਾਰ ਤੱਤ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ, ਰਹਿਸ, ਗੁਣ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੁਕਤ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਨੂੰ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਜੋ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮ, ਰੂਪ ਸ਼ਤਰੂ ਆਪਣੀ ਮੋਹਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

27. ਆਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਪ੍ਰੇਰਕ, ਸੂਖਮ, ਵਿਆਪਕ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ (ਪਰ) ਹੈ।

ਅਤਿਅੰਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਕੇ[28] ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਇਸ ਕਾਮ ਰੂਪ ਦੁਰਜੇ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇ ।[29]

---

28. ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦਰੀ, ਮਨ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, 'ਆਤਮਾ ਨੂੰ' (ਆਤਮਾਨੰਮ ਦਾ ਅਰਥ) 'ਮਨ' ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ' (ਆਤਮਨਾ) ਦਾ ਅਰਥ 'ਬੁਧੀ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
29. ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਬਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਧੀ, ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਮ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਲੋਭ ਦੇ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਨਾਲ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਮ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਤਮਾ ਲਈ ਕਾਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਹੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ-28 (4)

ਸਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਯੋਗੀ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਯੱਗਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ।

ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਸਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨਾਦਿਤਾ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਮੈਂ ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਯੋਗ[1] (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਮਨੁ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਸੂਰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵੈਵਸਵਤ ਮਨੁ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮਨੁ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ। ਕਿੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਯੋਗ ਬਹੁਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਭੂ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।[2] ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹੋ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੜਾ ਉਤਮ ਭੇਦ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।[3]

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤਾਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਲਪ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲਵਾਂ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਦੀ ਇਹ ਯੋਗ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ।

---

1 ਯੋਗ : ਕਰਮ ਯੋਗ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਮਨੁ ਆਦਿ ਕਥਤ ਨਾਮ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਨ।

2 ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਿੱਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਵਿਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਰਲੋ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਰੋਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਤਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ।

3 ਇਹ ਯੋਗ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੜਾ ਕੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਤਮ ਤੇ ਗੋਪਨੀਯ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ—ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਜੋ ਆਪਣਾ ਈਸ਼ਵਰ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਭੇਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ -ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ।[4] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਕਿੰਤੂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਅਜਨਮਾ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।[5]

ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ, ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਦੇਸ਼

ਹੇ ਭਾਰਤ, ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।[6] ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ[7] ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ[8] ਦਾ ਨਾਸ਼

---

4 ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਨਿੱਤ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਕਲਪ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇਹ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਸੀ।

5 ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜਿਸ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਿਪੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਉਹੋ 'ਆਤਮ-ਮਾਇਆ' ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੱਛੂ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਦ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਦ ਮੇਰਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਸਮਝਕੇ ਮੇਰਾ ਤਰਿਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6 ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦਾ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਹੈ।

7 ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਸ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਆਦਿ ਆਮ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤੇ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ ਤੇ ਅਧਿਯਾਪਨ, ਪਰਜਾਪਾਲਨ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ, ਰੂਪ, ਗੁਣ, ਪ੍ਰਭਾਵ-ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਹਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ 'ਸਾਧੂ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

8 ਝੂਠ ਕਪਟ, ਚੋਰੀ ਵਿਭਚਾਰ ਆਦਿ ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕਰਕੇ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾਸਤਕ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—ਅਜਿਹੇ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਪ-ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਪੀ ਹਨ।

ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ[9] ਮੈਂ ਯੁਗ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।[10]

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੇ ਕਰਮ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਤਵ[11] ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ, ਭੈ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਬਿਲਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਭਾਵ[12] ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਏ[13] ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਉਕਤ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਤਪ ਦੇ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।[14] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਜਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਜਦਾ ਹਾਂ (ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ) ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਭ

---

9 ਆਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਨ ਕਰਕੇ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਖਾਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

10 ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦਯਾ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੀਲ੍ਹਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਵਾਦਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

11 ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਦਿਆ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਲੀਲ੍ਹਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਪਰਸ਼ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਲੌਕਿਕ ਕੀਰਤੀ ਫੈਲਾਕੇ ਸਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜਨਮ-ਧਾਰਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋਕੇ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਬਣਕੇ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ।

12 ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਅਦੁਤੀ (ਅਨੰਨ) ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਂ ਇੱਕ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

13 ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ (ਹੁਕਮ) ਸਮਝਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

14 ਇਥੇ ਗਿਆਨ-ਤਪ ਦਾ ਅਰਥ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਤਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਗਿਆਨ-ਤਪ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ।[15] ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਿੱਧੀ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।[16] ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਝ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਕਰਤਾ ਹੀ ਜਾਣ ।[17] ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿੰਬੜਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬਝਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।[18] ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ

---

15 ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਭਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਨੌਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰਾ ਭਜਨ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ । ਜੋ ਨੰਦ-ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਕੇ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਲੋਕ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਾਂਗਾ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮੇਰੀ ਵੇਖਾ-ਵੇਖੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਗੇ ।

16 ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ-ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਸੱਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਗੁਣ ਦੀ ਕਮੀ-ਵਧੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਰਚਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੇਵ, ਪਿਤਰ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਆਦਿ ਦੂਜੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

17 ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਵਿਖਾਈ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਦਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਕਰਤਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਉਹ ਸਦਾ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਭ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

18 ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਰਤਾ ਹੀ ਹਨ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਰਮ-ਫਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਆਸਕਤੀ, ਮਮਤਾ ਜਾਂ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ।

ਵਾਲੇ ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਕੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ।[19] ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰ । ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਤੇ ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਰਮ ਤੱਤ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਕੇ ਕਹਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਤੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ । ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ ।[20] ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਕਰਮ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ।[21] ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬਿਨਾਂ

---

19 ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਾਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਉਹ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਇੱਛਕ (ਮੁਮੁਕਸ਼ੂ) ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਵੀ 'ਮੁਮੁਕਸ਼ੂ' ਸਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਰਤਵ-ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਮੁਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।

20 ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਤਵ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮ ਹੈ —ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਭਾਵ ਦਾ ਭੇਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ 'ਅਕਰਮ' ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਿਹੜੀ ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਾਂ ਅਕਰਮ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਝੂਠ, ਕਪਟ, ਚੋਰੀ, ਵਿਭਚਾਰ ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਵਿਕਰਮ ਹੈ। ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਰਮ ਇਕ ਵਰਣ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਵਿਕਰਮ' ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

21 ਯੱਗ, ਦਾਨ ਤੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਕਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਿਰਬਾਹ ਸਬੰਧੀ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਕਰਮ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਫਲ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਕਰਮ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਕਰਮ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਕਾਮਨਾ[22] ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕਲਪ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅੱਗ ਦੁਆਰਾ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।[23] ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਪੰਡਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਸਦਾ ਸੰਤੋਖੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਰਾਸਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੋਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[24] ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਸਬੰਧੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[25] ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲੀ[26] ਚੀਜ਼ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ

---

22 ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣਾ 'ਕਾਮਨਾ' ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਮਤਾ, ਅਹੰਕਾਰ, ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੰਕਲਪ' ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

23 ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਪੁੰਗਰਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਫਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ।

24 ਮਮਤਾ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟ ਸਕਦਾ। ਕਿੰਤੂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਆਦਮੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਅਰਥਾਤ ਫਲਾਨੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਅਧਾਰ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਨਿਰ-ਆਸਰਾ' ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ-ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ 'ਨਿੱਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ' ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

25 ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਮਨਾ, ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਆਸਾ ਰਹਿਤ' ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ, ਉਸ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਭੋਗ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

26 ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲੀ ਵਸਤੂ' ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਮਝਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿਣਾ-ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ,[27] ਉਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ।[28] ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਹ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਭ ਕਰਮ ਯੱਗ ਹੀ ਹਨ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[29] ਜਿਸ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸਰੁਵਾ (ਯੱਗ ਦਾ ਪਾਤਰ) ਆਦਿ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[30] ਕਈ ਯੋਗੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਪੂਜਨ ਰੂਪ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ,[31] ਦੂਜੇ ਗਿਆਨੀ ਆਦਮੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਰੂਪ ਯੱਗ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[32] ਹੋਰ

---

27 ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪੂਰਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

28 ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ।

29 ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਉਹੋ ਉਸ ਦਾ ਯੱਗ ਹੈ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਹੋ ਯੱਗ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲਾਕੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਪੂਰਵ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਵਿਚ ਫਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

30 ਯੱਗ ਵਿਚ ਸਰੁਵਾ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਹਵੀ (ਹਵਨ ਦਾ ਸਮਾਨ), ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹਵਨ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ, ਯੋਗੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਭੇਦ-ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

31 ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ਕਤੀ, ਗਣੇਸ਼, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸੰਮਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਹਵਨ ਕਰਨਾ, ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਭੋਜਨ ਕਰਾਉਣਾ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਨਾ ਦੈਵ-ਯੱਗ ਹੈ।

32 ਆਚਾਰਯ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮਨਨ ਤੇ ਨਿਦਿਧਾਸਨ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨਘਣ ਗੁਣਾਤੀਤ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਦ੍ਵੈਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਕੰਨ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੋਮ ਕਰਦੇ ਹਨ[33] ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰੂਪ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੋਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਯੋਗੀਜਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ-ਰੂਪ ਯੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[34] ਕਈ ਪੁਰਸ਼ ਪਦਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਰੂਪ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਗ ਰੂਪਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਤੀਖਣ ਵ੍ਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪੁਰਸ਼ ਸਵਾਧਿਆਇ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਗੀਜਨ ਅਪਾਨਵਾਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਨੂੰ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ[35] ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ

---

33 ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਨੇਤਰ ਆਦਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕ ਪੂਰਵਕ ਮਨ ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਨਾਸਕਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇੰਦਰੀ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

34 ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੇਖਣਾ, ਸੁਨਣਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੀਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ-ਇਹੋ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਯੋਗ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੋਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤਾਲਾਬ, ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਬਨਵਾਉਣਾ, ਬਸਤਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਨ ਕਰਨਾ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਯਥਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ, 'ਦ੍ਰਵਯ ਯੱਗ' ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਰਨਾ 'ਤਪਯੱਗ' ਹੈ।

ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ (1) ਯਮ [(ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੇਯ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ (ਭੋਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਕਰਨਾ)] (2) ਨਿਯਮ [(ਸੌਚ-ਪਵਿਤਰਤਾ) ਸੰਤੋਖ, ਤਪ ਸਵਾਧਯਾਯ, ਈਸਵਰ-ਪ੍ਰਣਿਧਾਨ-ਪੰਜ ਨਿਯਮ], , (3) ਆਸਣ, (4) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, (5) ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ (6) ਧਾਰਣਾ (7) ਧਿਆਨ (8) ਸਮਾਧੀ ਇਸ ਅਸ਼ਟਾਂਗ, ਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਨਾ-ਯੋਗ ਰੂਪ ਯੱਗ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਸਵਾਧਯਾਯ ਹੈ, ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਸਮੇਤ, ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਧਯਾਯ ਕਰਨਾ 'ਸਵਾਧਯਾਯ ਗਿਆਨ ਯੱਗ' ਹੈ।

35 ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਬਾਹਰਲੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਹਵਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਿਛੋਂ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ

(ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ)

ਵਿਚ ਅਪਾਨਵਾਯੂ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਚਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਯੱਗ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜੁਨ, ਯੱਗ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਜਨ ਸਨਾਤਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[36] ਯੱਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗ ਵੇਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ, ਦ੍ਰਵਯ ਯੱਗ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਅਤਿਅੰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।[37] ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਤੱਤਦਰਸ਼ੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ, ਸਮਝ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਆਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਵਾਸ, ਪ੍ਰਸਵਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵਾਯੂ-ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰੋਕ ਦੇਣਾ-ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਯੱਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋਕੇ ਯੱਗ ਰੂਪ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਿਤ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਯੱਗ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

36 ਗਿਆਨ, ਤਪ ਆਦਿ, ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਯੱਗ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਕੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨ, ਇੰਦਰੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮ ਹੀ ਸਮਝੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

37 ਜਿਸ ਯੱਗ ਵਿਚ ਦ੍ਰਵਯ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਉਹ ਦ੍ਰਵਯਮਯ ਯੱਗ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਹਨ—ਉਹ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ, ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨਾ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਕਪਟ ਛੱਡਕੇ ਸਰਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾ ਤੁਹ ਨੂੰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵੇਖੇਂਗਾ।[38] ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਲਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।[39] ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕਰਮਯੋਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਧ ਮਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਭਗਵਤ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਹੀਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਹੀਨ, ਸੰਦੇਹ-ਭਰਿਆ ਮਨੁਖ ਪਰਮਾਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[40] ਸੰਦੇਹ ਭਰੇ ਆਦਮੀ

---

38 ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪਾਪੀ ਵੀ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

39 ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਸਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ 'ਪਰਾਰਬਧ' ਕਰਮ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ-ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਮਾਨ ਕਰਮ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹਰਸ਼-ਸੋਕ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਕ੍ਰਿਆਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪੂਜਾ ਤੇ ਉਤਮਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ 'ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ' ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਇੰਦਰੀ ਸੰਜਮ ਹੈ।

40 ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਵ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਆਦਮੀ ਜੇਕਰ ਵਿਵੇਕਹੀਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਹੀਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸੁਖ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[41] ਕਿਤੂ ਹੇ ਧੰਨਜਯ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਸਕਰਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਅਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੱਟ ਕੇ[42] ਸਮ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾ, ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾ।

---

41 ਸੰਦੇਹ ਭਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੁਖ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਫਲ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ ਸੰਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

42 ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ਕਤੀ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ (ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ੱਕ ਦਾ, ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਸ਼ੀਲ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ-29 (5)

ਸਾਂਖ-ਯੋਗ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸਮੇਤ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ (ਕਰਮ-ਸਨਿਆਸ) ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ?

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਆਪ ਜੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਕਲਿਆਣ-ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦਸੋ ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਕਰਮ-ਸਨਿਆਸ[1] ਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮਯੋਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਦਾ ਸਨਿਆਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[2] ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਕਤ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਲੋਕੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉੱਤੇ ਵੀ ਥਿਰ ਹੋਇਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[3] ਜਿਸ ਪਰਮਧਾਮ ਨੂੰ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ

---

1 ਮਨ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ ।

2 ਭਗਵਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

3 ਸਾਂਖਯੋਗ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਫਲ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ

(ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ)

ਹਨ, ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਨੂੰ ਫਲਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਅਰਥਾਤ ਮਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਤਸਰੂਪ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4] ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਤਮ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਸਾਂਖਯੋਗੀ[5] ਤਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੁੰਘਦਾ ਹੋਇਆ, ਭੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਗਮਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਿਆਗਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਲਈ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਜੇਕਰ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਖ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

4 ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮਝਕੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ, ਭਗਤੀ ਨਾਲ, ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਸਹਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਯੁਕਤ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਮੁਨੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਆ ਨਾਲ ਪਰਮਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲੀ ਕਰਮ-ਯੋਗੀ ਹੈ।

5 ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨਿੱਤ ਤੇ ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ, ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਮਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੌਕਿਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਸੁਣਨਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਮਾਇਆ ਭਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਸਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁਲ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਮਮਤਵ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰੇ, ਮਨ ਬੁਧੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਵੀ ਆਸਕਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਤ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਫਲ ਵਿਚ ਆਸਕਤ ਹੋਕੇ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।[6]

ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਜਿਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਾਂਖਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲ ਤਿਆਗ[7] ਕੇ ਆਨੰਦ ਪੂਰਵਕ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਤਾਪਨ ਦੀ, ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਕਰਮ-ਫਲ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿੰਤੂ ਸੁਭਾਵ ਹੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਅਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨੀ ਮੋਹਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।[8] ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤ

---

6 ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮਝਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਠਪੁਤਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਵ-ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੈ।

7 ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤਰੀਤਵ-ਕਾਰਯੀਤਰੀਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਗਿਆਨਵਸ਼ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਸਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ–ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸੁਭਾਵ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਨਾਦਿ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ।

8 ਅਨਾਦਿ ਸਿੱਧ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਬੁਧੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕਚਿੱਤ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[9]

ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਜਨ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਬਿਨੈਯੁਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਗਊ, ਹਾਥੀ, ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਚੰਡਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।[10] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਮ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

9 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਤਮ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਆਨੰਦਮਯ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਲ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਮਨ ਦਾ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਭਿੰਨ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਆਕਾਰਵਾਲਾ (ਅਭਿੰਨ) ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਧਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦ ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

10 ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੌਖ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਤਤਪਰਾਇਣ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੱਤਵਿਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਮ ਭਾਵ (ਰਾਗ, ਦਵੇਸ਼) ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਥਾਂ ਸਮਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ, ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਕ ਫਰਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਮ-ਭਾਵ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ

(ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ)

ਛੁਟ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਥਿਰ ਬੁਧੀ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲਗੇ ਹੋਏ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਾਤਵਿਕ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਥਿਤ[11] ਪੁਰਖ ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਭੋਗ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਈ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਰੂਪ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਦੁਖ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਤੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਤ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹੈ।[12] ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ

(ਪਿਛਲਾ ਤਾ)

ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਮਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਹਨ।

ਗਿਆਨ ਪਿਆਰੀ (ਅਨੁਕੂਲ) ਤੇ ਨਾ ਪਿਆਰੀ (ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ) ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੁਰਖ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੋੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਟਲ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਜੋ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਪਾਉਂਣਾ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

11 ਜੋ ਆਤਮ-ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਰੂਪ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਾ ਇਕਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ 'ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੁਖ' ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ।

12 ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਆਸਕਤੀ ਨਾਲ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਆਦਿ ਅਨਰਥ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗ ਅਨਿੱਤ, ਛਿਨ-ਭੰਗਰ ਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਗਿਆਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਲ ਦੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਮ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ,[13] ਜੋ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਸ਼ਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨਿਸ਼ਚਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।[14] ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੋਹਾਂ ਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਮਾਕੇ, ਨੱਕ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਸਮ ਕਰਕੇ, ਇੰਦਰੇ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੋਕਸ਼ ਪਰਾਇਣ ਮੁਨੀ ਇੱਛਾ, ਭੈ ਤੇ ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਹੀ ਹੈ।[15]

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵੇਗ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਹੈ।

13 • ਜਿਹੜਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਸਮਝਕੇ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਮਆਨੰਦ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੁਖ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਤਮਾਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹੋ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮਭੂਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਂਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਭਿੰਨੈਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

14 ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਥਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ।

15 ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੌਂ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਨੂੰ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਯੱਗਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਅਰਥਾਤ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਸਮਝਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[16]

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵਿਰਾਗ ਪੂਰਵਕ-ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਮਨਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇੱਛਾ, ਡਰ ਤੇ ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁੱਟ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

16 ਯੱਗ, ਤਪ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਭੋਕਤਾ ਹਨ। ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕਪਾਲ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ (ਬ੍ਰਹਮ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ (ਵਿਧਾਨ) ਦਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ।

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਅਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਉਹ ਯੋਗੀ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 30 (6)

ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮੇਤ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੇ ਯੋਗ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ[1] ਕੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਉਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਗਨੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[2] ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਯੋਗ ਜਾਣ।[3] ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਯੋਗ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵਾਲੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ, ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4] ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ

---

1 ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ, ਛਿਨ ਭੰਗਰ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਕਰਮਫਲ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ।

2 ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (ਕਰਤਾਪਨ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਮਤਾ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3 ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ (ਕਰਮ-ਸੰਨਿਆਸ) ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

4 ਆਪਣੇ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੇ

(ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ)

ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗੀ[5] ਨੂੰ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ।[6] ਜਿਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਵੈਧੀਨ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨਾ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਿਰਦ, ਮਿੱਤਰ, ਵੈਰੀ, ਉਦਾਸੀਨ, ਮਧਯਸਤ, ਦਵੈਖੀ, ਸਬੰਧੀਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਆਸ਼ਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਹਿਤ ਯੋਗੀ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜੇ।[7] ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਚਰਨ ਕਰਨਾ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

5 ਮਮਤਾ, ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਦਵੈਸ਼ਪੂਰਵਕ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ, ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸਰਵ-ਸੰਕਲਪ-ਤਿਆਗ' ਜਾਂ 'ਸਰਵ-ਸੰਕਲਪ-ਸੰਨਿਆਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6 ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਧਾਰ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਤਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

7 ਭੋਗ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਰਿਗ੍ਰਹਿ' ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ 'ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ' ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਾ, ਮਿਰਗ ਦੀ ਛਾਲ ਤੇ ਬਸਤਰ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਅਜਿਹੇ ਆਸਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਆਸਨ ਉਤੇ ਬੈਠਕੇ, ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰੇ। ਧੜ, ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਹਿਲਾਏ, ਆਪਣੀ ਨੱਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ[8] ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਸਾਵਧਾਨ, ਯੋਗੀ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਮਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਇਆ ਥਿਰ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।[9] ਹੇ ਅਰਜਨ, ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖਾਣ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ-ਖਾਣ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾ ਸਦਾ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਤਾਂ ਠੀਕ ਖਾਣ-ਪੀਣ[10] ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਾਲੇ ਤੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸੌਣ ਤੇ ਜਾਗਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਿਅੰਤ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਕੰਬਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਪਕਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਈ ਬੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦ ਹੈ; ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਯੋਗੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

---

8 ਆਸਨ ਦੇ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਘਨਾਂ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਆਸਨ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

9 ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ-ਗਤੀ, ਪਰਮ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਮੰਨ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਆਸਰਿਤ ਰਹਿਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਇਕਮਾਤਰ ਰਖਿਅਕ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ – ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣਾ ਹੈ।

10 ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਜਿਸ ਲਾਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਯੋਗੀ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਦੁਖ ਤੋਂ ਵੀ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਯੋਗ ਦੁਖ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਧੀਰਜ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੇ ਚਿੱਤ ਨਾਲ, ਯਕੀਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪਰਮ ਕਰਤਵ ਹੈ।

ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡਕੇ[11] ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹੇ[12]। ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਟਿਕਾਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਨਾ ਟਿਕਣ ਵਾਲਾ, ਚੰਚਲ ਮਨ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾਵੇ ਤਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੋੜਕੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਵੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਜੋਗੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤ, ਚਿਤ ਤੇ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਯੋਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਖ ਦੇ ਨਾਲ[13] ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਨੰਤ ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋਕੇ, ਥਿਰ ਯੋਗੀ ਸਭ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਆਤਮ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ

---

11 ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੋਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਨਾ, ਆਸਕਤੀ, ਇੱਛਿਆ, ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ।

12 ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵਿਰਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਬਣਾਵੇ। ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵਿਰਾਗ ਯੁਕਤ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਅਨਿੱਤਤਾ, ਛਿਨ-ਭੰਗਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਭੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੰਧਨ ਤੇ ਨਰਕ ਆਦਿ ਦਾ ਡਰ ਵਿਖਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੋੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

13 ਜਦ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਦੇਹ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ।[14] ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਅਦਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਦਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਪਦਾ ਹੈ;[15] ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮ ਅਰਥਾਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਸਭ ਵਿਚ ਸਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਬੜਾ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ, ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਯੋਗ[16] ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਮ-ਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੇ ਚੰਚਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਨਿੱਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ[17] ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਇਹ ਮਨ ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਥਨਸ਼ੀਲ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ।[18] ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ! ਬੇਸ਼ਕ ਮਨ ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ

---

14 ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਹੈ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ।

15 ਜਿਵੇਂ ਭਾਪ, ਬੱਦਲ, ਕੁਹਰਾ, ਬੂੰਦ ਅਤੇ ਬਰਫ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਚਰ-ਅੱਚਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਇਕ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਪਣਾ ਹੈ ।

16 ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤਾ ਰੂਪ ਸਮ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ 'ਯੋਗ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

17 ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਰਾਗ-ਦਵੈਸ਼ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਰਾਗ-ਦਵੈਸ਼ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਸਮਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ।

18 ਮਨ ਦੀਪ ਦੀ ਲਾਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚੰਚਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰੰਤੂ ਮਧਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਥਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ । ਮਨ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ—ਕਿ ਇਹ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰਮਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਗੋਹ (ਤੰਤੁਨਾਮ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਵੇਕ ਰੂਪ ਅੰਕੁਸ਼ ਨਾਲ ਬਾਰੰਬਾਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਬਲਵਾਨ ਮਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ।

ਰੋਕਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ! ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵੈਰਾਗ[19] ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਲਈ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਇਹ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਜੋ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੰਜਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਭੌਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੋ ਕੀ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਦੇ ਵਾਂਗ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ? ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਿਵਾ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਪਿਆਰੇ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਪੁਰਸ਼ ਪੁੰਨਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁਧ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਛੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਵੈਰਾਗ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਕੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਜਨਮ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬੁੱਧੀ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਫਿਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਛੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਯੋਗ-ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖੇ ਹੋਏ

---

19 ਚਿੱਤ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਾਰੰਬਾਰ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਸਕਤੀ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਤਪ-ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਯੋਗੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਯੋਗੀ ਅਧਿਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।[20] ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਯੋਗੀ ਹੋ। ਸਾਰੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਜੋੜਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਜਦਾ ਰਹੇ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਭ ਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਜਾਣ।

---

20 ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਤਪੱਸਵੀ ਵਿਚ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀ ਸੰਜਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਵਿਚ ਬੌਧਕ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਕਾਮੀ, ਤਪੱਸਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਪੱਸਵੀ, ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਕਰਮੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਯੋਗੀ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਨ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ-31 (7)

ਗਿਆਨ—ਵਿਗਿਆਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕਥਨ

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਅਰਜੁਨ: ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਹੋਕੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ[1] ਤੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਲ, ਐਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਭ ਦੇ ਆਤਮ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੇਗਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਤੱਤਗਿਆਨ[2] ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕ ਮੇਰੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ, ਅਕਾਸ਼, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ—ਇਹ ਅੱਠ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਠ ਭੇਦਾਂ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਅਪਰਾ ਅਰਥਾਤ, ਜੜ੍ਹ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।[3] ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ! ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ

---

1 ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਅਚਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਥਿਰ ਕਰਕੇ ਨਿੱਤ-ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਰਧਾ-ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਹੈ।

2 ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੱਤ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਮਹਾਤਮ ਤੇ ਰਹਿਸ ਸਮੇਤ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾਰ ਤੱਤ ਦੇ ਲੀਲਾ, ਗੁਣ, ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੇਤ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ।

3 'ਅਪਰ-ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਿਆਤਾ ਚੇਤਨ ਜੀਵ ਰੂਪ ਧਾਰੀ 'ਪਰ-ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੈ, ਅਧਮ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਵਿਸ਼ਵ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜੀਵ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਚੇਤਨ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਣ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ; ਤੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਰਲੌਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹਾਂ। ਹੇ ਧਨੰਜਯ ! ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਪਰਮ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਮਨਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਜਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਸ ਹਾਂ। ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਓਂਕਾਰ' ਹਾਂ, ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਖਤਵ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤੇਜ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਾਂ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਤਪ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਸਨਾਤਨ[4] ਬੀਜ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧ ਹਾਂ ਤੇ ਤੇਜੱਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ ਹਾਂ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮੈਂ ਬਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਸਕਤੀ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਬਲ ਅਰਥਾਤ ਤਾਕਤ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਮ ਹਾਂ। ਜੋ ਵੀ ਸਤੋਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਜਿਹੜੇ ਰਜੋ-ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ! ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਯਾ ਅਤਿ-ਦੁਸਤਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਹੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਦੇ ਹਨ।[5] ਪਾਪੀ, ਮੂੜ੍ਹ, ਨੀਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮਾਯਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ

ਹੇ ਅਰਜੁਨ; ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ !

ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਪਰ-ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਇਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਅਪਰਾ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ 'ਪਰਾ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਚਰ (ਚੇਤਨ) ਤੇ ਅਚਰ (ਜੜ੍ਹ) ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਣ ਹਨ।

4 ਭਗਵਾਨ ਦੁਖ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੋਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

5 ਮਾਯਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਇਹ ਹਨ —(1) ਆਰਤ - ਮੁਸੀਬਤ ਪੈਣ ਤੇ ਜਪਣ ਵਾਲਾ (2) ਜਿਗਿਆਸੂ-ਸਹੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਵਾਲੇ (3) ਅਰਥਾਰਥੀ— ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵਾਲੇ, (4) ਗਿਆਨੀ – ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਏਕੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਿਆਰਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨੀ ਮੇਰਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ - ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤੱਮ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਵਜੋਂ ਖੰਡਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ! ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜੋ ਸਕਾਮ ਭਗਤ ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਗਤ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸੇ ਦੇਵਤਾ ਵਲ ਪੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਪੁਰਖ ਉਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਪਾਸੋਂ ਮਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੇ ਹੋਏ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਪ ਬੁੱਧ ਵਾਲੇ[6] ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਾਸਵਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਹੀਨ ਪੁਰਖ ਮੇਰੇ ਅਨੁੱਤਮ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸਤ, ਚਿਤ ਤੇ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਲੈਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਵਿਯਕਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।[7]

ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ (ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ) ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਰਹਿਤ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅਰਥਾਤ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਵਾਲਾ

---

6 ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋਕੇ, ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਅੱਡ ਮੰਨਕੇ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਤੇ ਅਲਪ-ਬੁੱਧ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

7 ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੱਡ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ 'ਪਰਮਧਾਮ ਗਮਨ' ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਲਪਬੁੱਧ-ਹੀਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਯਕਤ (ਪ੍ਰਗਟ) ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਯਕਤ (ਅਪ੍ਰਗਟ) ਮੰਨਣਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।

ਸਮਝਦ ਹਨ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਮੈਂ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਹੀਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਅਰਜੁਨ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇੱਛਿਆ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋਕੇ, ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਭਰਮ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦਵੰਦ ਰੂਪ ਮੋਹ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਕੇ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਸਰੇ ਹੋਕੇ ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,[8] ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿ-ਭੂਤ, ਅਧਿਦੇਵ ਅਤੇ ਅਧਿਯੋਗ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਯੁਕਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[9]

---

8 ਭਗਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਪੱਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਸਰੇ ਹੋਕੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

9 ਜੜ੍ਹ ਵਰਗੇ ਰੂਪ,'ਅਧਿਭੂਤ', ਹਿਰਨਯਗਰਭ ਰੂਪ 'ਅਧਿਦੇਵ' ਤੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ 'ਅਧਿਯੋਗ'—ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂ, ਭਾਪ, ਬੱਦਲ, ਧੂਆਂ ਜਲ ਤੇ ਬਰਫ ਸਾਰੇ ਜਲਰੂਪ ਹੀ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਕਰਮ, ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੇਵ ਤੇ ਅਧਿਯੋਗ—ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ–32 (8)

ਬ੍ਰਹਮ, ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਕਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ। ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ– ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ! ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ ? ਅਧਿਆਤਮ ਕੀ ਹੈ ? ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਅਧਿਭੂਤ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਦੇਵ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ, ਇਥੇ ਅਧਿਯੱਗ ਕੌਣ ਹੈ ? ਉਹ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਯੋਗੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ?

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਬ੍ਰਹਮ[1] ਪਰਮ ਤੇ ਅਕਸ਼ਰ ਅਰਥਾਤ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ–ਆਤਮਾ ਅਧਿਆਤਮ[2] ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੋ ਤਿਆਗ[3] ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਤਪਤੀ–ਵਿਨਾਸ਼ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਅਧਿਭੂਤ ਹਨ। ਹਿਰੰਨਯਮਯ ਪੁਰਸ਼, 'ਅਧਿਦੇਵ,

---

1 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਵੇਦ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਹੀਂ।

2 ਜੀਵਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਚੇਤਨ 'ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਰੂਪ ਆਤਮ ਤੱਤ ਹੀ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ, ਇੰਦਰੀ, ਬੁੱਧ ਆਦਿ ਰੂਪ 'ਅਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਦਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਧਿਆਤਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

3 'ਭੂਤ' ਸ਼ਬਦ ਚਰ ਤੇ ਅਚਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਿਸ 'ਤਿਆਗ' ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ 'ਕਰਮ' ਹੈ। ਮਹਾਂਪਰਲੋ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ–ਆਪਣੇ ਕਰਮ–ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹੈ[4]। ਹੇ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜੁਨ!, ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ 'ਅਧਿਯੱਗ' ਹਾਂ[5]। ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁਤਰ ਅਰਜੁਨ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਅੰਤਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਯਾਦ[6] ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਉਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ[7] ਹੋਏ ਮਨ, ਬੁੱਧ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਯੋਗ[8] ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਬਣਕੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਪਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਦਿਵਯ ਪੁਰਸ਼[9] ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਰਵੱਗਯ, ਅਨਾਦਿ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸੁਆਮੀ (ਨਿਯੰਤਾ)[10] ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ, ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਚਿੰਤ ਰੂਪ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਅੰਧੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸ਼ੁੱਧ, ਸਤ ਚਿਤ ਤੇ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ (ਮਰਨ ਵੇਲੇ) ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਬਹੁਤ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ

---

4 ਹਿਰਨਯਗਰਭ ਜਾਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਅਧਿਦੇਵ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5 ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਅਧਿਯੱਗ' ਹੈ।

6 ਈਸ਼ਵਰ ਦੇਵਤਾ, ਮਨੁੱਖ, ਬ੍ਰਿੱਛ, ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ 'ਭਾਵ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਭਾਵ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

7 ਅਨੰਨ ਮਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ-ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

8 ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ' ਹੈ।

9 ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਉਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਵਯਕਤ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ 'ਦਿਵਯਪਰਮ ਪੁਰਸ਼' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

10 ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਨਿਯੰਤਾ' ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਸ ਸਤ, ਚਿਤ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਪਰਮਪਦ ਨੂੰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ, ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਕਹਾਂਗਾ । ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਬੰਦ[11] ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰੋਕਕੇ, ਫਿਰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਯੋਗ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ 'ਓ' ਇਕ ਅਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ।[12]

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਅਨਿਨ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਯੋਗੀ ਸੁਖਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮ-ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ , ਉਹ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਛਿਨਭੰਗਰ ਪੁਨਰਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੁਨਰਾਵਰਤੀ[13] ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁਤਰ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨਿੱਤ ਹਨ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਤਕ ਦੀ ਹੱਦ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਤ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਕਾਲ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ।[14]

---

11 ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦਰਵਾਜੇ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

12 ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਵਾਗਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

13 ਬਾਰੰਬਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਨਰਾਵਰਤੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ।

14 ਯੁਗ ਸ਼ਬਦ 'ਦਿਵਯ ਯੁਗ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ । ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਕਲਿਯੁਗ	4,32,000 ਸਾਲ
ਦਵਾਪਰਯੁਗ	8,64 000 ਸਾਲ (ਕਲਿਯੁਗ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ)
ਤਰੇਤਾਯੁਗ	12,96,000 ਸਾਲ (ਕਲਿਯੁਗ ਤੋਂ ਤਿਗਣਾ)
ਸਤਯੁਗ	17,28,000 ਸਾਲ (ਕਲਿਯੁਗ ਤੋਂ ਚੌਗਣਾ)
	43,20,000 ਸਾਲ —) ਇਹ ਦਿਵਯ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਸਾਰੇ ਚਰ-ਅਚਰ (ਜੀਵਾਂ) ਭੂਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਵਯਕਤ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[15] ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਅਵਯਕਤ ਨਾਮਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਤ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[16] ਇਸ ਅਵਯਕਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਨਾਤਨ ਅਵਯਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਦਿਵਯ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਅਵਯਕਤ ਨੂੰ 'ਅੱਖਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਮਕ ਅਵਯਕਤ ਭਾਵ ਨੂੰ 'ਪਰਮਗਤੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਨਾਤਨ ਅਵਯਕਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ।

ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰੇ ਭੂਤ (ਜੀਵ) ਹਨ। ਜਿਸ ਸਤ, ਚਿਤ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਅਵਯਕਤ ਪਰਮ-ਪੁਰਖ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਾਰਗ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਉਤਰਾਇਣ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਸਤੇ ਮਰਕੇ ਗਏ ਹੋਏ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬ੍ਰਹਮ[17] ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿਵਯ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਨੀ ਹੀ ਬੜੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁਸ ਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਹੈ।

15 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਜੋ ਸੂਖਮ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਥੂਲ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸੂਖਮ 'ਅਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਵਯਕਤ' ਹੈ।

16 ਅਵਯਕਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ ਸਤਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

17 ਇਥੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ਬਦ ਸਗੁਣ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਿੱਤ ਧਾਮ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਤਲੋਕ, ਪਰਮਧਾਮ, ਸਾਕੇਤ ਲੋਕ, ਗੋਲੋਕ, ਵੈਕੁੰਠ ਲੋਕ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁੱਜਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਦੱਖਣਾਇਣ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਰਸਤੇ ਮਰਕੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਥਾਤ ਦੇਵਯਾਨ ਤੇ ਪਿਤਰੀਯਾਨ ਸਨਾਤਨ ਮਾਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇਵਯਾਨ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿਤਰੀਯਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਗੀ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਮਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਯੋਗੀ (ਜੁਕਤ) ਬਣ। ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ। ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਯੁਗ, ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਪੁੰਨਫਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ-33 (9)

ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ, ਆਸੁਰੀ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੇਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ, ਸਕਾਮ-ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਤੇ ਭਗਵਦ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਭਗਤ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤਿ ਆਖਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਤੂੰ ਦੁਖ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਸਭ ਵਿੱਦਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਵਿੱਦਿਆ, ਸਭ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ, ਅਤਿ ਉੱਤਮ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਫਲ ਵਾਲਾ, ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੁਖਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭੌਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਝ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਲ ਨਾਲ ਬਰਫ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪੂਰਾ ਹੈ।[1] ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।[2] ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ।[3] ਉਹ

---

1 ਇਹੋ ਭਾਵ ਈਸ਼ੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

2 ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਲੈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

3 ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਵਚ ਸਥਿਤ ਹਨ।

ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿੰਤੂ ਮੇਰੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਯੋਗਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨ ਤੇ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਚਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਪੌਣ (ਵਾਯੂ) ਸਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਜਾਣ।[4] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਭੂਤ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਕੇ[5] ਸੁਭਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਤੰਤਰ ਹੋਏ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ।[6] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਮੈਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਰਾਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ ਮੂੜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਸ਼ਾਹੀਨ, ਕਰਮਹੀਨ, ਗਿਆਨਹੀਨ, ਭਟਕਦੇ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ, ਆਸੁਰੀ, ਰਾਖਸ਼ੀ ਤੇ ਮੋਹਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ; ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜਨ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਕਸ਼ਰ ਰੂਪ ਜਾਣਕੇ ਅਨੰਨ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਜਨ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਂ

---

4 ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਕਰਤਾ, ਅਨੰਤ, ਅਸੰਗ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰ-ਅਚਰ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਤੇ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਸਿਆ ਹੈ।

5 ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ

6 ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫਲ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਕਤ ਨਾ ਹੋਣਾ—'ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ' ਹੋਣਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ—ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਵ, 'ਰਾਖਸ਼ੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਜਾਂ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਭਾਵ-ਮੋਹਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ।

ਤੇ ਗੁਣਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਅਨਿੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਮੁਝ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ[7] ਦੁਆਰਾ ਅਭੇਦ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੂਜਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮੰਨ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।[8] ਮੈਂ ਹੀ ਕ੍ਰਤੂ;[9] ਮੈਂ ਹੀ ਯੱਗ,[10] ਮੈਂ ਹੀ ਸਵਧਾ,[11] ਮੈਂ ਹੀ ਔਸ਼ਧੀ, ਮੈਂ ਹੀ ਮੰਤਰ, ਮੈਂ ਹੀ ਘੀ, ਮੈਂ ਹੀ ਅਗਨੀ, ਮੈਂ ਹੀ ਹਵਨ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆ ਹਾਂ ।[12] ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ,[13] ਬਾਬਾ[14] ਜਾਣਨ ਯੋਗ, ਪਵਿੱਤਰ, ਓਂਕਾਰ, ਰਿਗਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦ ਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ।[15]

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਪਰਮ ਧਾਮ, ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਦਾ ਸਵਾਮੀ[16] ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਯੋਗ, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਦੀ ਉਤਪਤੀ-ਪਰਲੈ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ,

---

7 ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰਵਨ, ਮਨਨ ਤੇ ਨਿਧਿਆਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ 'ਗਿਆਨ ਯੱਗ' ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

8 ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ —ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ-ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੈ-ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

9 ਸ਼ਰੁਤੀ ਵਿਚ ਆਖੇ ਕਰਮ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਤੂ' ਆਖਦੇ ਹਨ ।

10 ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਕਰਮ (ਪੰਜ ਮਹਾ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਨਾਂ) 'ਯੱਗ' ਹਨ ।

11 ਜਿਹੜੀ ਅਹੁਤੀ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ 'ਸਵਧਾ' ਹੈ।

12 ਯੱਗ, ਸਰਾਧ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਮੰਤਰ, ਮਨ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ ।

13 ਚਰਾਚਰ ਸੰਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਹੈ ।

14 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ 'ਬਾਬਾ' ਹੈ ।

15 ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

16 ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਪਰਮ ਦੇਵ ਹਨ ।

ਨਿਧਾਨ[17] ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਕਾਰਨ (ਬੀਜ) ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਬਣਕੇ ਤਪਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਵਰਖਾ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਮੈਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹਾਂ।[18] ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।[19] ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕਹੇ ਹੋਏ ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੋਮ ਰਸ ਨੂੰ ਪੀਣ ਵਾਲੇ, ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼; ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹੋਏ, ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਪੁੰਨਾਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਵਰਗਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਦਿਵਯ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੋਗ ਭੋਗ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪੁੰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁੜ ਇਸ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਹੋਏ ਹੋਰ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਵਾਗਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਪੁੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੁੰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।[20] ਕਿੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਜਨ ਮੁਝ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਯੋਗ-ਖੇਮ[21] ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਸਕਾਮ ਭਗਤ ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਅਗਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ ਹੈ।[22]

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਾਲਕ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ

---

17 ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਿਧਾਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ-ਪਰਲੈ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਵਯਕਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਕ੍ਰਿਆ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

18 ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮ੍ਰਿਤੂ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕਾਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਮ੍ਰਿਤੂ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।

19 ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸੱਤ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਅਸੱਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੱਤ ਤੇ ਅਸੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।

20 ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

21 ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਯੋਗ' ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨਾਂ 'ਖੇਮ' ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਵਿਘਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰੱਖਣਾ-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗ-ਖੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

22 ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ-ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਕੇ, ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਸਮਝਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਾ ਹੈ।

ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਫੇਰ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਿਤਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੂਤਾਂ (ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ) ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਕੋਈ ਭਗਤ[23] ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪੱਤਾ, ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਜਲ, ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪੱਤਾ, ਫੁਲ ਆਦਿ ਮੈਂ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਤੂੰ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਜੋ ਖਾਂਦਾ ਹੈਂ, ਜੋ ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਜੋ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਜੋ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ।[24] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਮੇਰੇ (ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਅਰਪਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਅਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਤੂੰ ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਫਲਰੂਪ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ।[25] ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ,[26] ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਓਪਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਜੇ ਕੋਈ ਅਤ. ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਵੀ ਅਨਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਹੀ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚੈ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤਿ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਭਜਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ

---

23 ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਰਣ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਫੁੱਲ, ਪੱਤਾ, ਆਦਿ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਦੁਰ ਤੇ ਸ਼ਬਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੂਰਵਕ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

24 ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਰਮਫਲ ਰੂਪ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਰੂਪ ਦੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲਰੂਪ ਕਰਮਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

25 ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਮਿੱਤ ਹਾਂ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

26 ਇਸ ਕਹਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਥੰਮ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਤੂੰ ਨਿਸ਼ਚੈ ਨਾਲ ਸੱਚ ਜਾਣ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[27] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਸਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਤੇ ਪਾਪਯੋਨੀ[28] ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਜਿਹੜੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਰਾਜ-ਰਿਸ਼ੀ ਭਗਤ ਜਨ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਸੁਖਹੀਨ ਤੇ ਛਿਨ-ਭੰਗਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰ।[29] ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਬਣ,[30] ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ।[31] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਮੇਰੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਕੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ।[32]

---

27 ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਤਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

28 ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਪਯੋਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

29 ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਦੁਰਲਭ ਹੈ, ਪੁੰਨ ਫਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

30 ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ (ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ) ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਬਣਨਾ ਹੈ।

31 ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ—ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਕੇ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ-ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

32 ਇਥੇ ਆਤਮਾ ਮਨ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲਾ ਦੇਣਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਗਤੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣਾ-ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤੱਤ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣਾ, ਅਥਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿਵਯ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ–34 (10)

ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਕਥਨ, ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਫੇਰ ਵਰਣਨ

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ! ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਭੇਦ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੁਕਤ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ[1], ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈਂ । ਮੇਰੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਣ[2] ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਅਜਨਮਾ ਅਰਥਾਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਰਹਿਤ, ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ[3], ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ[4], ਖਿਮਾ[5], ਸੱਚ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਸੁਖ ਦੁਖ, ਉਤਪੱਤੀ-

---

1 'ਸੁਣ' ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਕੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

2 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਬੁਧੀ, ਸ਼ਕਤੀ, ਤੇਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ।

3 ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਰਤੀ ।

4 ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ, ਛਿਨ–ਭੰਗਰ, ਦੁਖ ਮੂਲਕ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ।

5 ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ–ਖਿਮਾ ਹੈ । ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਵਸਤੂ ਵੇਖੀ, ਸੁਣੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਪਰਲੋ, ਭੈ ਤੇ ਅਭੈ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਤਾ, ਸੰਤੋਸ਼, ਤਪ, ਦਾਨ, ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਅਪਕੀਰਤੀ— ਅਜਿਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਾਣ। ਸੱਤ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ[6], ਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨਕ ਆਦਿ ਤੇ ਸਵੰਭੂ ਆਦਿ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂ[7]–ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੀ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤੱਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਹਚਲ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[8] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੁਕਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭਗਤਜਨ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਂਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਜਨ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹੋਏ, ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ ਮੇਰਾ ਕਥਨ[9] ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਭਜਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ[10] ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੀਵੇ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਦੱਸ ਦੇਣਾ, 'ਸੱਚ' ਹੈ। ਦੁਖ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ—(1) ਆਧਿ–ਭੌਤਿਕ—ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ। (2) ਆਧਿਦੈਵਕ— ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕੋਪ, ਬਹੁਤ ਵਰਖਾ, ਅਕਾਲ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ। (3) ਅਧਿਆਤਮਕ– ਸਰੀਰ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ। ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣਾ-ਤਪ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਦੇ ਦੇਣਾ ਦਾਨ ਹੈ।

6 ਜੋ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ, ਮੰਤਰ ਕਰਤਾ ਐਸ਼ਵਰਯਵਾਨ, ਦਿਵਯ ਨਜ਼ਰ ਯੁਕਤ, ਗੁਣ, ਵਿੱਦਿਆ, ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਗੋਤਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

7 ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮਨਵੰਤਰ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8 ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਯੋਗਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਆਦਿ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

9 ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ, ਗੁਣ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲੀਲਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਕਥਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ, ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

10 ਅਨਾਦਿ ਸਿੱਧ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਜੋ ਆਵਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ—ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ - ਉਸੇ ਨੂੰ 'ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਅੰਧੇਰਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਤੁਸੀਂ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮ ਧਾਮ ਤੇ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ[11] ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸਨਾਤਨ, ਦਿਵਯ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਦੇਵਿਤਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਅਜਨਮਾ ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵ-ਰਿਸ਼ੀ[12] ਨਾਰਦ, ਅਸਤਿ, ਦੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ![13] ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਸਭ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ[14] ਤੁਹਾਡੇ ਲੀਲਾਮਯ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਖਸ਼ਸ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੇਵਤੇ। ਹੇ ਭੂਤਾਂ (ਜੀਵਾਂ) ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਹੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ, ਹੇ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਦੇਵ, ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ[15] ਆਪ ਜੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋ। ਹੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਾਂ ਤੇ ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਮੈਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਾਂ? ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ![16] ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਹੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਰਥਾਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਕਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਹੁਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਹਨ;[17] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਸਭ ਦਾ ਆਤਮਾ ਹਾਂ[18] ਤੇ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ

---

11 ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਰਵਣ, ਮਨਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਭ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ—ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ 'ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ' ਹੈ।

12 ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

13 ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ 'ਕ', 'ਅ', ਤੇ 'ਈਸ਼' (ਕੇਸ਼) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਕੇਸ਼ਵ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14 ਸੰਪੂਰਨ ਐਸ਼ਵਰਜ, ਧਰਮ, ਯਸ਼, ਸ੍ਰੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ 6 ਦਾ ਨਾਂ 'ਭਗ' ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

15 ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਪੂਜਨੀਕ, ਸਭ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, 'ਪਰ' ਤੇ 'ਅਪਰ' ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਮਕ ਜੋ ਖਰ (ਵਿਨਾਸ਼ ਵਾਲੇ) ਤੇ ਅਖਰ (ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ) ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਭਗਵਾਨ ਹਨ।

16 ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਤ ਵਸਤਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ 'ਜਨਾਰਦਨ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

17 ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੇਜ, ਬਲ, ਵਿੱਦਿਆ, ਐਸ਼ਵਰਜ, ਕਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ।

18 ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜੋ 'ਚੇਤਨ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾਪਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਅਤੇ 'ਖੇਤਰੱਗ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਥੇ 'ਹਿਰਦੇ' ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜ ਹਾਂ, ਉਨੰਜਾ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰੀਚ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਨੱਛਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਚੰਦਰਮਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ, ਦੇਵਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਹਾਂ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ[19], ਯੱਖਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਕੁਬੇਰ ਹਾਂ। ਅੱਠ ਵਸੂਆਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਹਾਂ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਜਾਣ, ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਕੰਧ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਗੁ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਅਰਥਾਤ ਓਂਕਾਰ[20] ਹਾਂ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਜਪਯਗ[21] ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੱਪਲ, ਦੇਵਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਹਾਂ।[22] ਘੋੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਚੈਸ੍ਰਵਾ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਐਰਾਵਤ ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਜ੍ਰ, ਗਊਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮਧੇਨੁ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮਦੇਵ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਕੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਜਲਚਰਾਂ ਦਾ ਅਧੀਪਤੀ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਹਾਂ, ਪਿਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਯਮਾ ਅਤੇ ਦੰਡਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯਮ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਰੁੜ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾ, ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ (ਰਾਮ ਦਾ ਅਵਤਾਰ) ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਗਰ ਮੱਛ, ਨਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿੱਦਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ[23] ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਾਦ[24] ਹਾਂ।

---

19 ਸ਼ੰਕਰ ਰੁੱਦਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ, ਉਹ ਕਲਿਆਣਦਾਤਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।

20 ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਓਂਕਾਰ' ਨੂੰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਓਂਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਓਂਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

21 ਜਪਯੱਗ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

22 ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਐਸ਼ਵਰਯ ਵਿਰਾਗ ਆਦਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਪਿਲ ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਨੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਂਖ–ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

23 ਅਧਿਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਉਸ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

24 ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ—ਜਲਪ, ਵਿਤੰਡਾ ਅਤੇ ਵਾਦ। ਜੋ ਤੱਤਨਿਰਣੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਫ

(ਅਗੇ ਚਲਦਾ)

ਮੈਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਅਕਾਰ' ਹਾਂ। ਸਮਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਵੰਦ ਸਮਾਸ ਹਾਂ। ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਕਾਲ ਅਰਥਾਤ ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਂਕਾਲ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ, ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹਾਂ, ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤੀ, ਸ੍ਰੀ, ਬਾਣੀ, ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਬੁਧੀ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਹਤ ਸਮਾ ਹਾਂ। ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਗਾਯਤਰੀ ਛੰਦ ਹਾਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੈਂ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਜੂਆ ਹਾਂ। ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿੱਤ ਹਾ, ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਤਵਿਕ-ਭਾਵ ਹਾਂ। ਵ੍ਰਿਸ਼ਨੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ[25] ਅਰਥਾਤ ਤੇਰਾ ਮਿੱਤਰ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਜੁਨ ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ, ਮੁਨੀਆਂ[26] ਵਿਚੋਂ ਵੇਦ-ਵਿਆਸ, ਕਵੀਆਂ[27] ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਾਚਾਰਯ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦੰਡ ਅਰਥਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਂ, ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨੀਤੀ[28] ਹਾਂ, ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਵਾਲ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮਨ ਅਰਥਾਤ 'ਚੁੱਪ' ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ!

ਹੇ ਅਰਜੁਨ। ਜੋ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਚਰ ਅਤੇ ਅਚਰ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਮੇਰੀਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ

(ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ)

ਨਿਯਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਪ, ਵਿਤੰਡਾ ਤੋਂ ਦਵੇਸ਼, ਕਰੋਧ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਵਿਤੰਡਾ' ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਕੇਵਲ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਜਲਪ' ਤੇ 'ਵਿਤੰਡਾ' ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਵਿਚ 'ਵਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਨਿਆਇ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਆਇਮੰਜਰੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਦ, ਜਲਪ, ਵਿਤੰਡਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਗੱਦ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਭੇਦ 'ਕਥਾ' ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸੇ ਲਈ 'ਵਾਦ' ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

25 ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਨਮਾ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਇਥੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੀਲਾ ਨਾਲ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

26 ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਤੇ ਵੇਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

27 ਪੰਡਤ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੂੰ 'ਕਵੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

28 'ਨੀਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਆਇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਵਿਭੂਤੀ ਯੁਕਤ ਅਰਥਾਤ ਐਸ਼ਵਰਜ ਯੁਕਤ, ਕਾਂਤੀ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਯੁਕਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਤੂੰ ਸਭ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਾਣ। ਅਥਵਾ ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਤੇਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸਥਿਤ ਹਾਂ।[29]

---

29 ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਚਰਾਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਭੋਗ ਸਾਮਗਰੀ, ਭੋਗ ਸਥਾਨ, ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ–35 (11)

ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਣ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ, ਭੈ-ਭੀਤ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਅਤੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਕੇਵਲ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕਥਨ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ– ਹੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਕਮਲਨੇਤਰ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਪਰਲੈ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਖਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਠੀਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ! ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ, ਐਸ਼ਵਰਯ, ਸ਼ਕਤੀ, ਬਲ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਮੇਤ ਈਸ਼ਵਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ[1]! ਜੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡਾ ਰੂਪ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ- ਅਜਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਹੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਓ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹੇ ਪਾਰਥ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸੈਂਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਅਰਜੁਨ,

---

1. ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਇਸਥਿੱਤੀ, ਪਰਲੈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਤੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਵ-ਸਮਰੱਥ ਹੋ।

ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਅੱਠ ਵਸੂਆਂ ਨੂੰ, ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਂ ਨੂੰ, ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨੰਜਾ ਮਰੁਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵੇਖ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਚਰਾਚਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਵੇਖੋ।[2] ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥੂਲ (ਪ੍ਰਕਿਰਤ) ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਵਯ ਅਰਥਾਤ ਅਲੌਕਿਕ ਅੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ[3] ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮਹਾਂਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਐਸ਼ਵਰਯ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ। ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਅਤੇ ਨੇਤਰ ਯੁਕਤ, ਅਨੇਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਵਯ ਭੂਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਵਯ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਹੋਏ, ਦਿਵਯ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਪਾਏ ਹੋਏ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਚਰਜਾਂ ਸਹਿਤ, ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਪਰਮਦੇਵ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[4] ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਜਿਹਾ ਅਰਜੁਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਯ ਵਿਸ਼ਵਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ :—

---

2. ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈਂ।

3. ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਉਹ ਦਿਵਯ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦਭੁਤ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨਿੱਤ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਿੱਤ, ਦਿਵਯ, ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਨੇ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ) ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਦੇਵ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ, ਕਮਲ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਮਹਾਦੇਵ[5] ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਿਖੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦਿਵਯ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।[6] ਹੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਭੁਜਾਵਾਂ, ਪੇਟ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੈਣਾਂ-ਯੁਕਤ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ, ਮੈਂ ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਅੰਤ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਮੱਧ ਅਤੇ ਨਾ ਆਦਿ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਗਦਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਚੱਕਰਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਤੇਜ-ਪੁੰਜ, ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ, ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣਯੋਗ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਮੇਯ[7] ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਅਰਥਾਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋ, ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਮ ਸਹਾਰੇ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਅਨਾਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹੋ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹੋ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਨੰਤ ਸਮਰੱਥਾ ਯੁਕਤ ਅਨੰਤ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਚੰਨ ਸੂਰਜ, ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਤਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਮਹਾਤਮਨ, ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤੇ ਮਾਨ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਖੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੋ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਉੱਤਮ ਸਤੋਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਰੁੱਦਰ, ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤਯ, ਅੱਠ ਵਸੂ, ਸਾਧ, ਵਿਸ਼ਵਦੇਵ, ਅਸ਼ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਮਰੁਤ, ਪਿੱਤਰ,ਗੰਧਰਵ ਯੱਖ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਤੇ ਸਿੱਧ—ਇਹ ਸਭ ਵਿਸਮਤ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੂੰਹ, ਅੱਖਾਂ, ਬਾਹਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਪੇਟ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਣੋ, ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੂਹੰਦਾ

5. ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6. ਇਥੇ ਸਵਰਗ, ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੇ ਪਤਾਲ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

7, 'ਅਪ੍ਰਮੇਯ' ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ (ਪ੍ਰਮਾ) ਆਦਿ ਦਾ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ (ਪ੍ਰਮਾ) ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਪਾਇ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹਨ।

ਹੋਇਆ ਚਮਕਦਾਰ, ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਫੈਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭੈਭੀਤ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਾੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਕਰਾਲ ਅਤੇ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਜਵੱਲਿਤ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਸੁਖ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼, ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਆਪ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਾਰੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕਰਣ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਜੋਧਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਾੜਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਕਰਾਲ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਮੜੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦੇ ਬੀਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ [8]। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੰਗ ਮੋਹ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਗਨੀ ਵਲ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਾਸ ਦੇ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅਗਨੀ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਤੁਹਾਡਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤੇਜ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਕਰਕੇ ਤਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦਸੋ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ? ਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਓ। ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਕਾਲ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋਧੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ ਅਰਥਾਤ ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।[9] ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਉਠ-ਯਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਧਨ

8. ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਬੀਰ ਹਨ। ਨਦੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਜਵੱਲਿਤ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਲ-ਹੀ-ਜਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ ਉਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਅਭੇਦ (ਇਕੀਭਾਵ) ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜਯੋਤਮਯ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਭਗਤ ਜਨ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜਯੋਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਆਪ ਜਯੋਤੀਮਯ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਏਕਤਵ (ਅਭੇਦ) ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

9: ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤਦ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਾਇ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭੋਗ।[10] ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹੇ ਸਵਯਸਾਚੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਮਿੱਤ ਬਣ ਜਾ।[11] ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਭੀਸ਼ਮ-ਪਿਤਾਮਾਹ, ਜੈਦਰਥ, ਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸੂਰਬੀਰ ਜੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ; ਤੂੰ ਨਾ ਡਰ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਕੇਸ਼ਵ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ, ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਜਬਾਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:—

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ! ਇਹ ਯੋਗ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੈਭੀਤ ਰਾਖਸ਼ਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਤਮਨ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵੀ ਆਦਿ ਕਰਤਾ। ਆਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਹੇ ਅਨੰਤ, ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼, ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਜੋ ਸਤ (ਅਵਿਨਾਸੀ ਆਤਮਾ) ਅਸਤ (ਨਾਸਵਾਨ) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਅੱਖਰ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਆਪ ਆਦਿ ਦੇਵ, ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹੋ। ਆਪ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੋ ਅਤੇ ਪਰਮਧਾਮ ਹੋ।[12]

ਹੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ, ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪੂਰਣ ਹੈ[13]। ਆਪ ਹਵਾ, ਯਮਰਾਜ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ, ਚੰਦਰਮਾ, ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੋਵੇ, ਆਪ ਜੀ ਅੱਗੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ। ਹੇ ਅਨੰਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਲਈ ਅਗੋਂ-ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਸਰਵਾਤਮਨ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਅਨੰਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮਸ਼ਾਲੀ ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਰੂਪ

---

10. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਜਿੱਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੁਰਲਭ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਅਜਿਹਾ ਅਵਸਰ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਗੁਆ।

11. ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰ। ਜੋ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵੀ ਤੀਰ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਵਯਸਾਚੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੀਰ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਤੇਰੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਨਿਮਿੱਤ ਬਣ।

12. ਜੋ ਮੁਕਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮ ਧਾਮ ਆਪ ਹੀ ਹੋ।

13. ਆਪ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਪਰਮਾਣੂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੋ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕੋਈ ਥਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੋ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਆਪ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ । ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਹੇ ਯਾਦਵ, ਹੇ ਸਖਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਹੇ ਅਚਯੁਤ, ਮੈਂ ਹਾਸੇ ਵਿਚ, ਖੇਲਦੇ, ਖੇਲਦੇ, ਸੌਣ ਵਿਚ, ਬੈਠਣ ਵਿਚ, ਖਾਣਾਂ ਖਾਂਦਿਆਂ, ਇਕੱਲਿਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਅਪ੍ਰੇਮਯ ਅਰਥਾਤ ਅਚਿੰਤ ਵਾਲੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ । ਆਪ ਇਸ ਚਰ ਤੇ ਅਚਰ ਜਗਤ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਹੋ । ਹੇ ਅਨੂਪਮ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੇ, ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਫੇਰ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ, ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਦੇਵ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ, ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਅਤੇ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਔਰਤ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਖਿਮਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ । ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਮੇਰਾ ਮਨ ਭੈ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਓ । ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼, ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਓ । ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਟ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਹੇ ਸਹਸਰ ਬਾਹੋ, ਆਪਣਾ ਉਹੋ ਹੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੋ ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਮੈਂ ਬੜੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਮ ਤੇਜ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਰੂਪ ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ, ਨਾ ਯੱਗ ਕਰਕੇ, ਨਾ ਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਨਾ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਉੱਗਰ ਤਪ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ! ਤੂੰ ਭੈ ਰਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀਯੁਕਤ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋਕੇ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਸੰਖ, ਚੱਕਰ, ਗਦਾ ਤੇ ਪਦਮ ਯੁਕਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਵਾਸੁਦੇਵ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਕੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ । ਮਹਾਤਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ।

ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–– ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ ! ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਅਤਿਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਥਿਰ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਮੇਰੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁਰਲਭ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਸਦਾ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਤਪ ਨਾਲ, ਨਾ ਦਾਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੱਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਪਰੰਤਪ ਅਰਜੁਨ, ਅਨੰਤ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਦੇ ਲਈ, ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਤੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਏਕੀਭਾਵ (ਅਭੇਦ, ਅਦ੍ਵੈਤੀ) ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮੱਰਥ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜੋ ਪੁਰਖ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਯੱਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੈ। ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕ, ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ—ਉਹ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[15]

15. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਅਨੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ, ਧਨ, ਜਨ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮਝਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ—ਇਹੋ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਹੈ।
ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 36 (12)

ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾ ਦਾ ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਜੋ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਜਨ ਨਿਰੰਤਰ ਤੁਹਾਡੇ ਭਜਨ-ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਗਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਟਗੁਣ ਰੂਪ (ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ) ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਉਤਮ ਹੈ ?

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਖਿਆ-ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰੇ ਭਜਨ–ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜੋ ਭਗਤ ਜਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੁਝ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਭਜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਯੋਗੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਕਥਨੀਯ, ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਨਿੱਤ, ਅਚਲ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ[1] ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਰਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਅਵਯਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰ ਹੋਕੇ ਭਗਤ ਜਨ ਸਾਰੇ

1 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਸਮਾਨਭਾਵ ਨਾਲ ਸਭ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਮੁਝ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਭਜਦੇ ਹਨ।[2] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।[3] ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਕੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਲਾਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈਂ ਤਾਂ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰ।[4] ਜੇ ਤੂੰ ਉਕਤ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰ। ਮੇਰੇ ਨਮਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੋਕੇ ਉਕਤ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੇ। ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਅਭਿਆਸ[5] ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨ[6] ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ।[7] ਧਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[8]

---

2 ਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਕੇ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਅਤਿਅੰਤ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।

3 ਜੋ ਭਗਤ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਜਨਮ-ਮੌਤ ਤੋਂ ਛੁੜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਾਮ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4 ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਇਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5 ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਮਨ ਦਾ ਨਿਗ੍ਰਹ, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਪ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।

6 'ਗਿਆਨ' ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਉਸ ਵਿਵੇਕ (ਗਿਆਨ) ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

7 ਉਪਾਸ਼ਯ ਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਜਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਥਿਰ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਧਿਆਨ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8 ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਭਿਆਸ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਾਤਵਿਕ ਅਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਕਰਮਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਭਿਆਸਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮਯੋਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ।

ਜੋ ਪੁਰਖ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਸਵਾਰਥਹੀਨ, ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ, ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਮ, ਖਿਮਾਵਾਨ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਭੈ-ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗੀ[9] ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਦੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ, ਕਰੋਧ, ਭੈ ਅਤੇ ਉਦਵੇਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਖ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪਵਿੱਤਰ, ਚਤੁਰ,[10] ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਤਿਆਗੀ[11] ਹੋਵੇ ਅਜਿਹਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾ ਕਦੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ[12] ਅਸ਼ੁਭ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੈਰੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ, ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਦੁਖ, ਸੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਨਿੰਦਿਆ-ਉਸਤਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ, ਮਨਨਸ਼ੀਲ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਸੰਤੋਖੀ, ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਤੇ ਲਗਾਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ[13] ਭਗਤੀਮਾਨ ਪੁਰਖ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਜਾਣਕੇ, ਇਸ ਉਪਰ ਕਹੇ ਹੋਏ

---

9 ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਇਥੇ ਯੋਗੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਤ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

10 ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਚਤੁਰਤਾ ਹੈ।

11 ਜੋ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ' ਹੀ ਹੈ।

12 ਯੱਗ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਆਦਿ 'ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ' ਝੂਠ, ਕਪਟ, ਚੋਰੀ, ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ 'ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ' ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਅਸਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਕਰਮ ਕਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ।

13 ਭਗਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਟੱਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਜਾਂ ਭੈ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ।

ਧਰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪ[14] ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ।

---

14 ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤੋਖੀ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਰੂਪ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਲਈ ਮੌਤ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਅਧਿਆਇ–37 (13)

ਗਿਆਨ ਸਮੇਤ ਛੇਤਰ, ਛੇਤਰਗਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੇਤਰ[1] ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ 'ਛੇਤਰਗਯ'[2] ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਸਭ ਛੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛੇਤਰਗਯ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ। ਛੇਤਰ, ਛੇਤਰਗਯ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜੋ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ। ਉਹ ਛੇਤਰ ਕੀ ਹੈ ? ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਵਿਕਾਰ ਹਨ ? ਤੇ ਉਹ ਵਿਕਾਰ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਛੇਤਰਗਯ ਕੌਣ ਹੈ ? ਅਤੇ ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸੁਣ।

ਇਸ ਛੇਤਰ ਤੇ ਛੇਤਰਗਯ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

---

1 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਫਲ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਰੂਪ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਛਿਨ ਇਸ ਦਾ ਛੈ (ਨਾਸ) ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੇਤਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

2 ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਹਾਭੂਤ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਜਾਣਨਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਵਰਗ ਹੈ— ਸਾਰਾ ਜੜ੍ਹ, ਵਿਨਾਸੀ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਆਤਮਾ ਉਸ ਜੜ੍ਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਗ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਛੇਤਰਗਯ', ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਲੀ ਭਾਂਤਿ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ, ਅਹੰਕਾਰ,[3] ਬੁੱਧੀ,[4] ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ[5] ਤੇ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ[6], ਇਕ ਮਨ,[7] ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ[8] ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ। ਇੱਛਾ, ਦਵੇਸ਼, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਸਥੂਲ ਦੇਹ ਦਾ ਪਿੰਡ, ਚੇਤਨਾ[9] ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਤੀ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਛੇਤਰ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਦੰਭਾਚਰਨ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਖਿਮਾ ਭਾਵ, ਮਨ-ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਸਰਧਾ ਭਗਤੀ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਦੀ ਸੁਧੀ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦੀ ਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨ੍ਰਿਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਨਿਰਹੰਕਾਰ, ਜਨਮ, ਬੁਢਪਾ, ਮ੍ਰਿਤੂ, ਰੋਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦੁਖ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਪੁਤਰ, ਇਸਤਰੀ, ਘਰ ਅਤੇ ਧਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਮਮਤਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਦ ਹੀ ਚਿੱਤ ਦਾ ਸਮ ਰਹਿਣਾ। ਮੇਰੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਨੰਨ ਯੋਗ[10] ਦੁਆਰਾ ਸੁਧ ਭਗਤੀ, ਏਕਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁਧ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰੁਚੀ ਨਾ

---

3 ਇਹ ਸਮੂਚੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਹੀ ਪੰਜ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ, ਮਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਤੱਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਅੰਧਕਾਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

4 ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਹਤ ਤੱਤ (ਮਹਾਨ)' ਅਤੇ 'ਸਮੁਚੀ ਬੁੱਧੀ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਮਸ਼ਟੀ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ 'ਬੁੱਧੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5 ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜੋ ਮਹੱਤ ਤੱਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਹਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6 ਬਾਣੀ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਉਪਸਥ ਅਤੇ ਗੁਦਾ - ਇਹ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ ਸ੍ਰੋਤਰ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ, ਘ੍ਰਾਣ (ਨੱਕ) ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ।

7 ਮਨ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਸੰਕਲਪ, ਵਿਕਲਪ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

8 ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੂਖਮ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ।

9 ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ 'ਚੇਤਨਾ' ਹੈ। ਵ੍ਰਿੱਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

10 ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਭਜਨ, ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਅਨੰਨ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਰੱਖਣਾ। ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਇਸਥਿਤੀ,[11] ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ-ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਣਾ[12]—ਇਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਹੈ—ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਾਂਗਾ। ਉਹ ਅਨਾਦਿ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾ ਸਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਅਸਤ ਹੀ।[13] ਉਹ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਅੱਖਾਂ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।[14] ਉਹ ਚਰ-ਅਚਰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਪਰਿਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਚਰ-ਅਚਰ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਖੰਡ ਹੈ। ਇਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਚਰ ਅਚਰ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦੇ ਵਾਂਗ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਤੇ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਰੁਦ੍ਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

---

11 ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੀ 'ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ' ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਸ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ 'ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ' ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

12 ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਸੱਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ ਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

13 ਜੋ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੱਤ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸੱਤ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਸੱਤ' (ਅਸਤੀਤਵ ਰਹਿਤ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਸਤੀਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਲਖਣ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਸੱਤ ਅਤੇ ਅਸੱਤ' ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

14 ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਓਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜਯੋਤੀ,[15] ਮਾਯਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ, ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਤੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਤਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਇਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਕੇ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[16] ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ[17] ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਨਾਦਿ ਜਾਣ, ਰਾਗ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣ। ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[18] ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੁਖ-ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਭੋਗਤਾਪਨ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।[19] ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਅੱਛੀ-ਬੁਰੀ ਜੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਹ ਆਤਮਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਪਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਯਥਾਰਥ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੁਮੰਤਾ, ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਰਤਾ, ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਗਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ—

---

15 ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

16 ਛੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅਨਿੱਤ ਸਮਝਣਾ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਇਹੋ ਖੇਤਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਗੇਯ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਹੈ।

17 ਇਥੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਨਾਦਿ ਸਿੱਧ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

18 ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ, ਜਲ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ-ਇਹ ਪੰਜੇ ਸੂਖਮ ਮਹਾਭੂਤ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ-ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ, 'ਕਾਰਜ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨ-ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ, ਸਰੋਤਰ, ਚਮੜੀ, ਨੇਤਰ, ਰਸਨਾ ਘ੍ਰਾਣ, ਇਹ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਵਾਕ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਉਪਸਥ ਅਤੇ ਗੁਦਾ-ਇਹ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ, 'ਕਰਨ' (ਕਰਣ) ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ 23 ਤੱਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤ ਤੱਤ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਮਹਾ ਭੂਤ, (ਪੰਜ ਤਨਮਾਤਰਾ) ਮਨ ਅਤੇ 10 ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਸਥੂਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

19 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਥੂਲ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[20] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ।[21] ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੁਰਖ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਈ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਧਿਆਨ-ਦੁਆਰਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਕਰਮਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਤੱਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਥਾਵਰ-ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤਰ ਅਤੇ ਛੇਤਰਗਯ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣ।[22] ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਚਰ-ਅਚਰ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ[23] ਨੂੰ ਨਾਸਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਵਿਚ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[24] ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਰਮ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਜੋ ਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਕਰਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਛਿਨ

---

20 ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਿਮਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

21 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਤਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅਨੇਕ ਜੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

22 ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਛੇਤਰ ਅਤੇ ਛੇਤਰਗਯ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ।

23 ਇਥੇ 'ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ, ਸ਼ੁਧ ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

24 ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਥਾਂ ਸਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੀ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਂ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਜੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਕੇ ਮਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਰਖ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਛਿਨ ਉਹ ਸਚਿੱਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਅਨਾਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਪਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[25] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਥਾਂ ਵਿਆਪਤ ਅਕਾਸ਼ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਂ ਇਸਥਿਤ ਆਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਹ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸੂਰਜ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[26] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰਗਯ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਜੋ ਪੁਰਖ ਗਿਆਨ-ਨੈਣਾ ਦੁਆਰਾ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਹਾਤਮਾਜਨ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[27]

---

25 ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

26 ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਕਰਤਾਪਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾਲ 'ਇਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

27 ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ 'ਭੂਤ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਵਰਗ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਮੂਲ ਕਾਰਨ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ 'ਭੂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮੋਕਸ਼' ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ - 38 (14)

ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ, ਸੱਤ, ਰਜ, ਤਮ - ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ, ਭਗਵਤ- ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦਾ ਤੇ ਗੁਣਾਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਖਿਆ — ਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਉਸ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁਨੀਜਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ [1] ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।[2] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਮੇਰੀ ਮਹਤਵ-ਬ੍ਰਹਮਰੂਪ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਯੋਨੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗਰਭਾਧਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।[3] ਮੈਂ ਉਸ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਸਮੁਦਾਯ ਰੂਪ ਗਰਭ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[4]

ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਰਥਾਤ

---

1 ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਮੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 'ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ' ਹੈ।

2 ਮੁਕਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਗ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

3 ਯੋਨੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਗਰਭਾਧਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

4 ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਚ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੈ।

ਸਰੀਰਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੀਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਹਾਂ।[5] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਸਤੋਗੁਣ, ਰਜੋਗੁਣ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ– ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ[6] ਹਨ। ਹੇ ਨਿਸ਼ਪਾਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਰਾਗ ਰੂਪ ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਆਸਕਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣ।[7] ਉਹ ਇਸ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਸਾਰੇ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣ, ਉਹ ਇਸ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਦ, ਆਲਸ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਸਤੋਗੁਣ ਸੁਖ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।[8] ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮ ਵਿਚ[9] ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।[10] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਰਜੋਗੁਣ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾਕੇ ਸਤੋਗੁਣ, ਸਤੋਗੁਣ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾਕੇ ਰਜੋਗੁਣ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਤੋਗੁਣ ਅਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਤਮੋਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[11] ਅਰਥਾਤ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਸਾ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੋਗੁਣ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਤੇ ਲੋਭ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਸਵਾਰਥ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅਰੰਭ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ-ਇਹ ਸਭ

---

5 ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਜੋ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਚੇਤਨ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

6 ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਰੂਪ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਮਤਵ, ਆਸਕਤੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ—ਇਹੋ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਾ ਹੈ।

7 ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਆਸਕਤੀ ਨਾਲ ਰਜੋਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਆਸਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੀਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹਿਣਾ ਤਰਕਸਮੱਤ ਹੈ

8 ਇਥੇ 'ਸੁਖ' ਸ਼ਬਦ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

9 'ਕਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਇਥੇ (ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਭੋਗ ਰੂਪ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

10 ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਵਿਚ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾ ਦੇਣਾ 'ਪ੍ਰਮਾਦ' ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।

11 ਅਪਣੀ ਵੱਧਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਣ ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਰਥਾਤ ਫਜ਼ੂਲ ਚੇਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੋਹਨੀ ਵਿਰਤੀਆਂ-ਇਹ ਸਭ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ, ਦਿਵਯ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਸਕ੍ਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਤੇ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜੇ, ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਮੂੜ੍ਹ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਰਮ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਅਰਥਾਤ ਸੁਖ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲ ਫਲ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਰਾਜਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਦੁਖ ਅਤੇ ਤਾਮਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਅਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ।[12]

ਸਤੋਗੁਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲੋਭ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤੇ ਮੋਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਤੋਗੁਣ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਖ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਾਜਸ ਪੁਰਖ ਮੱਧ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਜਰੂਪ ਨੀਂਦ, ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤੇ ਆਲਸ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਤਾਮਸ ਪੁਰਖ ਅਧੋਗਤੀ ਅਰਥਾਤ ਕੀੜੇ, ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ[13] ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਸਰੂਪ ਮੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮ, ਮ੍ਰਿਤੂ, ਬੁਢਾਪਾ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

---

12 ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਅਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿੰਨੇ-ਪਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜੈਸੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਆਦਿ ਭਾਵ ਵਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਨ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਕਾਰ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਤਵਿਕ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਹ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

13 ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰਧਾਰੀ ਸਮਝਕੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਭੋਗਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ! ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਕਸ਼ੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਖਿਆ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਪੁਰਖ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਜੋ ਪੁਰਖ ਸਤੋਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਮੋਹ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਟ ਜਾਣ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਦਾਸੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ—ਐਸਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਏਕੀ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।[14] ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਤਮ ਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ, ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲਾ, ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਜੋ ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਅਰੰਭਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਗੁਣਾਤੀਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਪੁਰਖ ਮੇਰੀ ਅਖੰਡ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਗੁਣਾਤੀਤ ਹੋ ਕੇ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।[15] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ, ਨਿੱਤ ਧਰਮ ਦਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਇਕਰਸ ਅਨੰਦ ਦਾ ਮੈਂ ਹੀ ਅਸਥਾਨ ਹਾਂ ।[16]

---

14 ਗੁਣਾਤੀਤ, ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਗੁਣ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇੰਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

15 ਗੁਣਾਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮਭਾਵ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ, ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਪਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਏਕਾਂਤਕ ਸੁਖ' ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

16 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਥੇ 'ਏਕਾਂਤਕ ਸੁਖ' ਅਰਥਾਤ ਅਖੰਡ ਇਕਰਸ ਅਨੰਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ–39 (15)

ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ, ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦਾ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ, ਖੱਰ, ਅਖੱਰ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਖਿਆ–ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਮੂਲ[1] ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰੂਪ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਜੋ ਪੁਰਖ ਮੂਲਸਹਿਤ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਤਿੰਨਾ ਗੁਣਾਂ ਰੂਪਾਂ ਜਲ ਦੁਆਰਾ ਵਧੀ ਹੋਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗ ਰੂਪ ਕੋਂਪਲਾਂ[2] ਵਾਲੀ, ਦੇਵ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਯੋਨੀ ਰੂਪ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ[3] ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ

---

1 ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਮੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਲੋਕ ਆਦਿ ਪੁਰਖੋ ਨਾਰਾਇਣ ਨਿਤ ਧਾਮ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਨੀਵਾਂ ਹੈ–ਇਸ ਲਈ 'ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ

2 ਅੱਛੀ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾ - ਅਸਥਾਨ ਦੇਵ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਯੋਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਸਭੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਇਥੇ ਕੋਂਪਲ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3 ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਤਾਲ ਤਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ।

ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਅਹੰਤਾ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਰੂਪੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਹੰਤਾ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਰੂਪ ਅਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਰਾਗ ਰੂਪ ਸ਼ਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਪਰਮਪਦ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗਏ ਲੋਕ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਜਿਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਹਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਨ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸਕਤੀ ਰੂਪ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਨਾਮਕ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਗਿਆਨੀ ਜਨ ਉਸ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਪਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਪਦ ਨੂੰ ਨਾ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਅਗਨੀ ਹੀ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ।[4] ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਮਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਗੰਧ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਗੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੇਹ ਆਦਿ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵੀ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਨ ਸਮੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[5] ਇਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਸ੍ਰੋਤਰ, ਅੱਖ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਜੀਭ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾਕੇ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੇਂਵਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ (ਨੂੰ) ਅਗਿਆਨੀ ਜਨ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਨੈਣਾ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜਨ

---

4 ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹੋ ਮੇਰਾ ਧਾਮ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਮਾਯਾਤੀਤ ਧਾਮ ਹੈ।

5 ਇਥੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਗੰਧ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਗੰਧ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਡਾਕੇ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵੀ ਇੰਦਰੀ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਯ ਰੂਪ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ।[6]

ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਜਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਕਿੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਐਸੇ ਅਗਿਆਨੀ-ਜਨ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ । ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋ ਤੇਜ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਤੇਜ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਤੇਜ ਸਮਝ ।[7] ਮੈਂ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ[8] ਅਤੇ ਰਸ ਸਰੂਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਚੰਦਰਮਾ ਬਣਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਵਨਸਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।[9] ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਪਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ।[10] ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੋ ਕੇ ਇਸਥਿਤ ਹਾਂ । ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਪੋਹਨ (ਨਾ ਹੋਣਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵੇਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹਾਂ ।[11] ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ

---

6 ਗਿਆਨੀ ਜਨ ਸਰੀਰ ਛਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਤਮਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਸ਼ੁਧ, ਬੋਧ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸੰਗ ਹੀ ਹੈ-ਐਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ।

7 ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਸਾਰੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇਜ ਦੱਸਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਹਨ -ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ- ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੀ ਤੇਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ । ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ।

8 ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਜੋ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

9 ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਜੋ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

10 ਅੰਨ ਭਖਯ, ਭੋਜਯ, ਲੇਹਯ ਅਤੇ ਚੋਸ਼ਯ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ :-

ੳ) ਭਖਯ : ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚਬ ਕੇ ਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੋਟੀ, ਚੌਲ ਆਦਿ ।

ਅ) ਭੋਜਯ : ਨਿਗਲ ਕੇ ਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਬੜੀ, ਦੁੱਧ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ।

ੲ) ਲੇਹਯ : ਚੱਟ ਕੇ ਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਹਿਦ, ਚਟਣੀ ਆਦਿ ।

ਸ) ਚੋਸ਼ਯ : ਚੂਸ ਕੇ ਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਗੰਨਾ ਆਦਿ ।

11 ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਉਪਾਸਨਾ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਕਾਂਡ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ।

ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾਸਵਾਨ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ—ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਖ
ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਨਾਸਵਾਨ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ
ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ।[12] ਜੋ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ
ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਨਾਸਵਾਨ ਜੜਵਰਗ-ਛੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਾਂ।
ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵ—ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹਾਂ,[13] ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੇਦ ਵਿਚ
ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਂ। ਹੇ ਭਰਤ, ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵ ਗਿਆਤਾ ਪੁਰਖ ਸਭ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ
ਨੂੰ ਹੀ ਭਜਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਨਿਸ਼ਪਾਪ[14] ਅਰਜੁਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਤੀ-ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੇਰੇ
ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਕੇ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤਾਰਥ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

12 'ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼' ਨਿਤ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ, ਮੁਕਤ, ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਪਰਮਦਿਆਲੂ, ਸਰਵ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ, ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ
ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਹੋਏ ਖੱਰ ਅਤੇ ਅਖੱਰ ਦੋਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ
ਹੈ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਉਹ ਖੱਰ-ਅਖੱਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯਾਮਕ ਹੈ।

ਅਖੱਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਹਿਕੇ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਖੱਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
13 ਅਖੱਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਹਿਕੇ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ
ਅਖੱਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਅਤੀਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ
ਚੇਤਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉੱਤਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਲਪੱਗਯ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਰਵੱਗਯ
ਹਾਂ।

14 ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ 'ਨਿਸ਼ਪਾਪ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਕੇ ਇਹ ਭਾਵ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ
ਅੰਦਰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਤੀ-ਗੁਪਤ
ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ।

ਅਧਿਆਇ – 40 (16)

ਫਲ ਸਮੇਤ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਪਰੀਤ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ–ਭੈ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਨਰਮਲਤਾ, ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਦਾਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ, ਭਗਵਾਨ, ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਅਗਨੀਹੋਤਰ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਤੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣਾ, ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਮਨ, ਬਾਣੀ, ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਭਾਸ਼ਨ, ਆਪਣਾ ਅਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵੀ ਕਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਉਪਰਤੀ ਅਰਥਾਤ ਚਿੱਤ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਆਦਿ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੇਤੂ ਰਹਿਤ ਦਿਆ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ! ਤੇਜ[1], ਖਿਮਾ, ਧੀਰਜ, ਬਾਹਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਡਪਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ । ਇਹ

---

1 ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤੇਜ' ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਚ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਆਪਣਾ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਦੰਭ, ਘਮੰਡ[2], ਅਭਿਮਾਨ,[3] ਕਰੋਧ, ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਬੰਧਨ ਲਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੂੰ ਸੋਕ ਨਾ ਕਰ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਸਮੁਦਾਇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ।[4] ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮੁਦਾਯ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ।

ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ[5] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਹੈ, ਨਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਚਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੱਚ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ, ਬਿਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਕਾਮ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਝੂਠੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮੰਦ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਠੋਰ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਪਖੰਡ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਮਦ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਝੂਠੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੰਖ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ, 'ਇਨਾ ਹੀ ਸੁਖ ਹੈ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ

2 ਵਿੱਦਿਆ, ਧਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਜਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਸਮਝਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਘਮੰਡ ਹੈ।

3 ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਣਾ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣਾ– ਅਭਿਮਾਨ' ਹੈ।

4 ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਜੋਮਿਸ਼ਰਤ ਤਮੋਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। 'ਰਾਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੋਹਿਨੀ' ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5 ਜਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਮ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਕਰਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਨ। ਉਹ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਫਾਸੀਆਂ ਬੱਝੇ ਹੋਏ, ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਦੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਨਾਂ ਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਇਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਈਸ਼ਵਰ ਹਾਂ, ਐਸ਼ਵਰਯ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਭ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹਾਂ। ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਧਨੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਮਾਨ ਦੂਜਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਮੈਂ ਯੱਗ ਕਰਾਂਗਾ, ਦਾਨ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜਲਸੇ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਮੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ, ਮੋਹ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤ ਅਸੁਰੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ।[6] ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਘੁਮੰਡੀ ਪੁਰਖ ਧਨ ਅਤੇ ਮਾਨ ਦੇ ਮਦ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਕੇਵਲ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਖੰਡ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੀਨ ਯਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਘੁਮੰਡ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਆਦਿ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਮੁਝ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[7] ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਪਚਾਰੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੀਚ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ[8] ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਆਸੁਰ-ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[9] ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੀ ਨੀਚ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਘੋਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਅਤੇ ਲੋਭ--ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਦੇ ਦੁਆਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਚ ਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ

---

6 ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਖੂਨ, ਮੂਤ ਆਦਿ ਗੰਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ।

7 ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣਾ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।

8 ਸ਼ੇਰ, ਬਘਿਆੜ, ਸੱਪ, ਬਿੱਛੂ, ਸੂਰ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਂ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ, ਪਤੰਗੇ ਹਨ – ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਹਨ।

9 ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਦੈਵੀ ਸੁਭਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[10] ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਸੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਕਰਤਵ੍ਯ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।[11] ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਕੇ ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰ।

---

10 ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਾਮ' ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਉਤੇਜਨਾ ਵਿਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰੋਧ' ਹੈ। ਅਤਿਅੰਤ ਵਧੀ ਹੋਈ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ 'ਲੋਭ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੋਸ਼ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

11 ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਅਧਿਆਇ - 41 (17)

ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਪਰੀਤ ਘੋਰ ਤਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਆਹਾਰ, ਯੱਗ, ਤਪ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੇਦ ਤੇ ਓਮ, ਤਤ, ਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ -- ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਵ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ? ਸਾਤਵਕੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਤਾਮਸੀ ?

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ — ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਸਾਤਵਿਕੀ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਤਾਮਸੀ - ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ। ਹੇ ਭਰਤ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਜੈਸੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ।[1] ਸਾਤਵਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼[2] ਯਕਸ਼ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜਿਹੜੇ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਅਤੇ ਭੂਤਾਂ[3] ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੋਰ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੰਭ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੂਤ ਸਮੁਦਾਯ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ

---

1 ਇਥੇ ਦੇਵ ਪੂਜਨ ਕ੍ਰਿਆ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਨ ਸਾਤਵਿਕ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2 ਯਕਸ਼ ਤੋਂ ਕੁਬੇਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹੂ-ਕੇਤੂ ਆਦਿ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3 ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਪਾਪ ਕਰਮਵਸ਼ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ,[4] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਸੁਰ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਜਾਣ। ਭੋਜਨ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਯੱਗ, ਤਪ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[5] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ।

ਆਯੂ, ਬੁੱਧੀ, ਨਿਰੋਗਤਾ, ਬਲ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸ ਵਾਲੇ, ਚਿਕਨੇ ਅਤੇ ਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ – ਅਜਿਹੇ ਆਹਾਰ ਅਰਥਾਤ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੌੜੇ, ਖੱਟੇ, ਨਮਕੀਨ, ਬਹੁਤ ਗਰਮ, ਤਿੱਖੇ ਰੁੱਖੇ, ਦਾਹ ਕਾਰਕ, ਦੁਖ, ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਹਾਰ ਅਰਥਾਤ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਭੋਜਨ ਅੱਧ ਪੱਕਾ, ਰਸ ਰਹਿਤ, ਦੁਰਗੰਧ ਵਾਲਾ, ਬਾਸੀ, ਜੂਠਾ ਅਤੇ ਜੋ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਜਨ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਯਤ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਚਕੇ, ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਅਥਵਾ ਫਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਜੋ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਯੱਗ ਨੂੰ ਤੂੰ ਰਾਜਸ[6] ਜਾਣ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅੰਨਦਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਬਿਨਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਦਕਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਤਾਮਸ ਯੱਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜਨਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਮ – ਚਰਜ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ— ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਬੰਧੀ[7] - ਤਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਦਵਗ

---

4 ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦੁਰਬਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਭੂਤ ਸਮੁਦਾਯ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ।

5 ਮਨੁੱਖ ਜੈਸਾ ਅੰਨ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਹਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

6 ਜੋ ਯੱਗ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਰਾਜਸ ਹੈ।

7 ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਖਾਸ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸਰੀਰ ਸਬੰਧੀ' ਤਪ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਿਯ, ਹਿਤਕਾਰਕ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਭਾਸ਼ਣ ਹੈ। ਜੋ ਵੇਦ – ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਦਾ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ-ਜਪਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਤਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ, ਭਗਵਤ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵ, ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਨ ਸਬੰਧੀ ਤਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਲ ਦੀ ਖ੍ਹਾਹਿਸ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪੂਰਵ ਉਕਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਪ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਤਪ ਸਤਕਾਰ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵ ਜਾਂ ਪਖੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਘੜੀ ਦੀ ਘੜੀ ਫਲ ਵਾਲਾ ਤਪ ਰਾਜਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਪ ਮੂਰਖਤਾ ਪੂਰਵਕ ਹਠ ਨਾਲ, ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਸਮੇਤ ਅਥਵਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਪ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਰਤਵ੍ਯ ਹੈ – ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋ ਦਾਨ ਦੇਸ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ[8] ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨ ਸਾਤਵਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਜੋ ਦਾਨ ਕਲੇਸ਼ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਰਖਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨ ਰਾਜਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦਾਨ ਬਿਨਾਂ ਸਤਕਾਰ ਦੇ ਅਥਵਾ ਅਪਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਅਨੁਚਿਤ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਵਿਚ[9] ਅਤੇ ਕੁਪਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨ ਤਾਮਸ ਹੈ।

ਓਮ, ਤਤ ਸਤ[10] ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਚਿੱਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵੇਦ ਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿ ਰਚੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਯੱਗ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਦਾ 'ਓਮ' ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੱਤ ਅਰਥਾਤ 'ਤਤ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਹੈ– ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਫਲ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੱਗ, ਤਪ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਦਾਨ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਤ' ਇਸ

---

8 ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਾਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਉਪਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾ ਰੱਖੇ।

9 ਜਿਸ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜਿਥੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਿਧ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਯੋਗ ਜਾਂ ਅਨੁਚਿੱਤ ਹੈ।

10 ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਤਯ ਭਾਵ[11] ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵ[12] ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਉਤਮ ਕਰਮ[13] ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੱਗ, ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸਤਿਥੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ 'ਸਤ'[14] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪੂਰਵਕ ਸਤ[15] -- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਬਿਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹਵਨ, ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨ, ਤਪੀਆ ਹੋਇਆ ਤਪ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਹੈ –ਉਹ ਸਾਰਾ 'ਅਸੱਤ' ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ। [16]

11 ਨਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

12 ਇਹ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ।

13 ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ।

14 ਸਾਤਵਿਕ ਯੱਗ, ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਆਸ਼ਤਿਕ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਸ਼ਠਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਵਾਚਕ 'ਇਸਥਿਤੀ' ਹੈ।

15 ਜੋ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਬਣਾਕੇ ਪਰਮੇਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਸੱਤ' ਹੈ।

16 ਸ਼ਰਧਾ ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ-ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਅਸੱਤ' ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

ਅਧਿਆਇ - 42(18)

ਤਿਆਗ ਦਾ, ਸਾਂਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ, ਫਲ ਸਮੇਤ ਵਰਣ– ਧਰਮ ਦਾ, ਉਪਾਸਨਾ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ, ਭਗਤੀ ਸਹਿਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਹੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ, ਹੇ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਕਈ ਪੰਡਤ ਤਾਂ ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ[1] ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਕਰਮਾ ਦੇ ਤਿਆਗ[2] ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਮਾਤਰ ਦੋਸ਼ ਯੁਕਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੱਗ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜੁਨ, ਸਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਅਤੇ ਤਾਮਸ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯੱਗ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਜਰੂਰੀ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਯੱਗ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ – ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਰਮ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾ ਨੂੰ

---

1 ਇਸਤਰੀ, ਪੁੱਤਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਪ੍ਰਿਯ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਰੋਗ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਅਪ੍ਰਿਯ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਹਨ।

2 ਇਸਤਰੀ, ਪੁਤਰ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗ ਹਨ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਪਾਰਥ, ਯੱਗ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਤੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਮ ਮਤ ਹੈ। (ਨਿਸ਼ਿਧ ਅਤੇ ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੀ ਹੈ) ਪਰੰਤੂ ਨਿਯਤ ਕਰਮ[3] ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ[4] ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦੁਖ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ – ਐਸਾ ਸਮਝਕੇ ਅਗਰ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਐਸਾ ਰਾਜਸ[5] ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ – ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ[6] ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦਵੈਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸਤੋਗੁਣੀ ਪਰੁਸ਼ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[7] ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅੱਛਾ, ਬੁਰਾ ਅਤੇ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ— ਐਸੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਇਹ ਪੰਜ ਹੇਤੂ

---

3 ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਹਾਲਤ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਉਪਦੇਸ਼, ਯੁਧ, ਪ੍ਰਜਾਪਾਲਨ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਖਾਨ-ਪਾਨ ਆਦਿ ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਹਨ।

4 ਤਾਮਸੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ।

5 ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਰਮਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ।

6 ਨਿਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ, ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਸਾਤਵਿਕ' ਤਿਆਗ ਹੈ।

7 ਜੋ ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਅਤੇ ਸਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਮਮਤਾ, ਆਸਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ।

ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਾਅ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣ।

ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ[8] ਕਰਤਾ[9] (ਗ) ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਨ[10] ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ[11] ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਹੇਤੂ ਦੇਵ[12] ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਥਵਾ ਵਿਪਰੀਤ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਹਨ।[13]

ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਲੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਅਗਿਆਨੀ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਕਰਤਾ ਹਾਂ ਐਸਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪਾਪ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਤਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੇਯ- ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਮ - ਪ੍ਰੇਰਣਾ[14] ਹੈ। ਕਰਤਾ, ਕਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।[15] ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਭਲ ਭਾਂਤ

---

8 ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਭੂਮੀ ਹੈ।

9 'ਕਰਤਾ' ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

10 ਮਨ, ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਕਰਨ ਹਨ, ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਨ ਹਨ।

11 ਗਮਨ, ਸੰਚਾਲਨ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ-ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹਲ ਚਲ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹਨ।

12 ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਦੇਵ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

13 ਇਥੇ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਪੁੰਨਯ ਅਤੇ ਪਾਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਹਨ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਜਨਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

14 ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 'ਗਿਆਤਾ' ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੂਪ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੇਯ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰੱਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

15 ਦੇਖਣਾ-ਸੁਣਨਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਨ, ਬੁਧੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਕਰਨ' ਹਨ, ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮ' ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੁਣ।

ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਸਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਜਾਣ। ਕਿੰਤੂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਪੂਰਨ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਰਾਜਸ ਜਾਣ।[16] ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਇਕ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਸਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਯੁਕਤੀ ਵਾਲਾ, ਤਾਤਵਿਕ, ਅਰਥ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਤੁੱਛ ਹੈ ਉਹ ਤਾਮਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[17] ਜੋ ਕਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਫਲ ਨਾ ਚਾਹੁੰਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕਰਮ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ[18] ਅਤੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਪਰਿਣਾਮ, ਹਾਨੀ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਚਾਰਕੇ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਰੰਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਮਸ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਤਾ ਸੰਗ ਰਹਿਤ, ਅਹੰਕਾਰ ਭਰੇ ਬਚਨ ਨਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੰਮ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਤਾ ਆਸਕਤੀ ਵਾਲਾ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਲੋਭੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਅਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹਰਖ, ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸ[19] ਕਿਹਾ

---

16 ਕੀਟ, ਪਤੰਗ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਰਾਖਸ਼ਸ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਤੇ ਵਖੋ ਵੱਖ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਰਾਜਸ ਗਿਆਨ ਹੈ।

17 ਜਿਸ ਵਿਪਰੀਤ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਸਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਜਾਂ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

18 ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ ਤੋਂ ਰਾਜਸ ਕਰਮ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜਸ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਕਰਮ ਆਯਾਸ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

19 ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਰਾਜਸ ਹਨ।

ਗਿਆ ਹੈ । ਜੋ ਕਰਤਾ ਬੇ-ਯੁਕਤਾ, ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਘਮੰਡੀ, ਠੱਗ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਰੁਜਗਾਰ ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਲਸੀ, ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ – ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਮਸ ਕਰਤਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੇ ਧਨੰਜਯ, ਹਣ ਤੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਾਗ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੁਣ [20] । ਹੇ ਪਾਰਥ, ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ [21] ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ[22] ਨੂੰ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਅਕਰਤਵ ਨੂੰ, ਭੈ ਅਤੇ ਅਭੈ, ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਜਾਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਿਕੀ ਹੈ । ਹੇ ਪਾਰਥ, ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਨੂੰ, ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਅਕਰਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਰਾਜਸੀ ਹੈ । ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਜੋ ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ 'ਇਹ ਧਰਮ ਹੈ ', ਐਸਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਤਾਮਸੀ ਹੈ ।

ਹੇ ਪਾਰਥ, ਜਿਸ ਅਵਯਭਿਚਾਰਣੀ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਾਸੋਂ ਦੇ ਸਿਵਾਇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੋ ਦੋਸ਼ਹੀਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਮਨ, ਪ੍ਰਾਣ, ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧ੍ਰਿਤੀ ਸਾਤਵਿਕੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਪ੍ਰਿਥਾ ਪੁਤਰ ਅਰਜੁਨ, ਫਲ ਦੀ ਇਛਿਆ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਆਸਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਅਤੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ.[23] ਉਹ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਸੀ ਹੈ । ਹੇ ਪਾਰਥ, ਦੁਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨੀਂਦ, ਭੈ, ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਅਰਥਾਤ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

---

20 ਇੱਥੇ 'ਬੁੱਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ । 'ਧ੍ਰਿਤੀ' ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ । ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਹੈ ।

21 ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਥਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਰੂਪ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ ।

22 ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ-ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ' ਹੈ ।

23 ਆਸਕਤੀ ਪੂਰਵਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਧ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਆਸਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਣਾ ਧ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਹੈ, ਉਹ ਧਾਰਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਮਸੀ ਹੈ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ। ਜਿਸ ਸੁਖ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਮਨੁੱਖ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਰਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਐਸਾ ਸੁਖ ਹੈ, ਉਹ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਜ਼ਹਿਰ[24] ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁਖ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ-ਭੋਗ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਤੁੱਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼–ਤੁੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਸੁਖ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[25] ਜੋ ਸੁਖ ਭੋਗ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁਖ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[26] ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੱਤਵ (ਪਦਾਰਥ) ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ।[27]

ਹੇ ਪਰੰਤਪ ! ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮ[28]ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਦੇ ਜੁਦੇ ਬਣਾਏ ਹਨ।[29] ਅੰਤਹਕਰਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ

---

24 ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੰਜਮ ਪੂਰਵਕ ਵਿਵੇਕ, ਵਿਰਾਗ, ਸ਼ਮ, ਦਮ, ਸਹਿਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿਣਾ ਕਸ਼ਟਪੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼-ਤੁੱਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

25. ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਕਤੀ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁਖ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੁਖ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

26 ਨੀਂਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਸਥਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

27 ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਲੋਕ, ਅੰਤਰਿਖ ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੇਵਲੋਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

28 ਇਥੇ ਕਰਮ ਦਾ ਅਰਥ-ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ, ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਥਵਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੈ।

29 ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਭਾਵ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਤ, ਰਜ ਤਮ- ਗੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦਮਨ ਕਰਨਾ, ਧਰਮ ਪਾਲਨ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣਾ, ਬਾਹਰ-ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰਹਿਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ, ਮਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੱਖਣਾ, ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣਾ, ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਤੇਜ,[30] ਧੀਰਜ, ਚਤੁਰਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਫੇਰਨ ਦੇਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਭਾਵ — ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛੱਤਰੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਖੇਤੀ, ਗਊ ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦ- ਵੇਚ ਦਾ ਸੱਚਾ ਵਿਵਹਾਰ - ਇਹ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਤ- ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੁਣ।

ਜਿਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਰਾਏ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਧਰਮ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਜ ਧਰਮ ਰੂਪ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[31] ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ, ਦੋਸ਼ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਹਿਜ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ[32] ਕਿਉਂਕਿ ਧੂੰਏ ਵਿਚ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭ ਥਾਂ ਆਸਕਤੀ ਰਹਿਤ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਇੱਛਿਆ ਰਹਿਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਐਸਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਂਖਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ- ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ[33] ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰਾਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ

---

30 ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਦਾਬਾ ਮੰਨਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ ਹੈ।

31 ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਰਮ-ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਘਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਛੇਦਨ ਆਦਿ ਪਾਪ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਆਇਪੂਰਵਕ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗਵਸ਼ ਪਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ।

32 ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਅਥਵਾ ਛੋਟਾ ਸਮਝਕੇ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਫਲ ਇੱਛਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਆਇ- ਪੂਰਵਕ ਆਚਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

33 ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, 'ਉਹ' ਪਰਮ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ, ਤੂੰ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ।

ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਹਲਕਾ, ਸਾਤਵਿਕ, ਨਿਯਮਿਤ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਇਕਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਿਰਾਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ, ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਘਮੰਡ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਅਤੇ ਪਰੀਗ੍ਰਹਿ[34] ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਪਰਾਇਣ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ[35] ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਹ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਏਕੀਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸਥਿਤ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਆ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਐਸਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਭਾਵ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਮੇਰੀ ਪਰਾ-ਭਗਤੀ[36] ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਪਰਾ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਮੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਨਾ ਹਾਂ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ[37] ਹੈ । ਉਸ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਕੇ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।[38] ਮੇਰੇ ਪਾਰਾਇਣ ਹੋਇਆ ਕਰਮਯੋਗੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ, ਸਮ-ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ[39] ਯੋਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਰਾਇਣ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ । ਉਕਤ

34 ਭੋਗ-ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਪਰੀਗ੍ਰਹਿ' ਹੈ ।

35 ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰੀਰ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਾਤ, ਕੁਲ, ਦੇਸਾਂ, ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ- ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ।

36 ਜੋ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾ-ਭਗਤੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ ।

37 ਪਰਾ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ (ਭਗਵਾਨ ਦੇ) ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਉਹ ਸਾਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

38 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ-ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਆਤਮ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

39 ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਵਿਚ, ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਨੀ ਵਿਚ-ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਬੁੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ' ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਅਗਰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਂਗਾ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ' ਤੇਰਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਝੂਠਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰਾ ਸੁਭਾਵ ਜਬਰਦਸਤੀ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁਤਰ, ਜਿਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰੇਂਗਾ।[40]

ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਯੰਤਰ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ[41] ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ।[42] ਹੇ ਭਰਤ, ਤੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਤੂੰ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਪਰਮਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਅਤਿ-ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਭਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ।

ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਬਚਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫਿਰ ਸੁਣ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਰਮ ਹਿਤਕਾਰਕ ਬਚਨ ਤੈਨੂੰ ਆਖਾਂਗਾ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨ ਲਾ, ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਬਣ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,[43] ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈਂ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਵ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ

---

40 ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜੁਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਯੁਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

41 ਇਸੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਯੰਤਰ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਆਦਿ ਯੰਤਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਰਸ਼ ਆਪ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਚਲਣਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਹਚਲ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ।

42 ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ, ਵਿਜੋਗ ਕਰਵਾਉਣਾ-ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਘੁਮਾਉਣਾ ਹੈ।

43 ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦਯਾ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ, ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੁਝ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਭ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ[44] । ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਾ ਕਰ ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੀਤਾ ਰੂਪ ਰਹੱਸ-ਭਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਭਗਤੀ ਰਹਿਤ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏਗਾ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ–ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ।[45] ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕੋਈ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ ।[46] ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ[47] ਰੂਪ ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਯੱਗ,[48] ਨਾਲ ਪੂਜਤ ਹੋਵਾਂਗਾ- ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ । ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਸਰਵਣ ਵੀ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।[49] ਹੇ ਪਾਰਥ, ਕੀ ਇਸ ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਨ ਲਾਕੇ ਸਰਵਣ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਧਨੰਜਯ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਅਚਯੁਤ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ

---

44 ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਜੋ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੈ– ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ।

45 ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉਪਾਅ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਕਥਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

46 ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਸੇਵਾ, ਪੂਜਾ, ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਪਿਆਰੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ।

47 ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਸਭ ਧਰਮ ਯੁਕਤ ਹੈ ।

48 ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੀਤਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

49 ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਰਲਭ ਹੈ । ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 'ਮੈਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹਾਂ' ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਭੁਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ । ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਸੰਦੇਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਾਂਗਾ । ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਰਹੱਸਯੁਕਤ, ਰੋਮਾਂਚਕਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ[50] ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ–ਭਰੇ, ਕਲਿਆਣ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਬਾਰ–ਬਾਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਰਾਜਨ ;, ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ[61] ਦੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਅਸਚਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿੱਥੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ, ਵਿਜੈ, ਵਿਭੂਤੀ ਅਤੇ ਅਚਲ ਨੀਤੀ ਹੈ ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ ।[52]

---

50 ਸੰਜਯ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਦਯਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਰਥਾਤ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਦਿਵਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ?

51 ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦੁਖ ਹਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਰੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ।

52 ਸੰਜਯ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਛਿਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਰਾਇਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੋ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਜੈ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੈ ।

ਗੀਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਯੋਗ ਹੈ, ਸਿਖਿਅਕ ਯੋਗਸ਼ਵਰ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਉਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਸ੍ਰੀ (ਕਲਿਆਣੇ) ਜਿੱਤ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਯੋਗ ਅਤੇ ਧਨੁ (ਸ਼ਕਤੀ) ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲੀਪਨ (ਕਠੋਰਤਾ) ਦੂਰ ਨੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਧ ਪਰਵ (ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਵਿਚ)

ਅਧਿਆਇ – 43

ਗੀਤਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਤੇ ਸ਼ਲਯ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ।

ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਜਨਮੇਜਯ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਗੀਤਾ ਦਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੀਤਾ ਦੇ ਵਚਨ ਪਦਮ ਦੀ ਨਾਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਦੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਕੰਵਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ । ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ । ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਗੰਗਾ-ਤੀਰਥ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਹੈ । ਮਨੂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੂਸਿਮ੍ਰਤੀ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ । ਭਾਵ ਮਨੂਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ । ਗਕਾਰ (ਗੱਗੇ) ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਸ੍ਰੀਮਦ-ਭਗਵਤ-ਗੀਤਾ, ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੀਤਾ (ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਵਿਚ ਕਹੀ ਗਈ) ਵਿਚ ਛੇ ਸੌ ਬੀਹ (620) ਸ਼ਲੋਕ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਚਾਰੇ ਹਨ । ਸਤਵੰਜਾ (57) ਅਰਜੁਨ ਨੇ, ਸਤਾਹਠ (67) ਸ਼ਲੋਕ ਸੰਜਯ ਨੇ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਵਸ ਸ੍ਰੀਮਦ-ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਮੱਥ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਭਾਵ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਹ ਪੰਜ ਸ਼ਲੋਕ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :-ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦਾ

ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਵੀਰ, ਸੋਮਕ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਗਾਮੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ੰਖਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ । ਢੋਲ, ਭੇਰੀ, ਪੇਸ਼ੀ ਕ੍ਰਕਚ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦੇ ਸਿੰਙਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਰਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਾਜੇ ਅਚਾਨਕ ਬੱਜ ਪਏ, ਇਸ ਲਈ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਬ, ਪਿਤਰ, ਸਿੱਧ, ਉਸਤਤਿ ਗਾਇਕ-ਚਾਰਣ-ਭਾਟ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਆਦਿ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਕਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਬਹਾਦੁਰ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਚੰਚਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਥ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ । ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਮੋਨ ਧਾਰ ਕੇ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਮੂਹ ਕਰਕੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਰਥ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਰਾਜੇ ਵੀ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲ ਪਏ ।

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :—"ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ, ਪੈਦਲ ਹੀ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਹੋ ? ਭੀਮਸੇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :—" ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਨਾਥ, ਰਕਸ਼ਾ-ਕਵਚ ਤੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਕਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੋਗੇ ? ਭਾਵ ਸ਼ਤਰੂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ । ਨਕੁਲ ਨੇ ਪੁਛਿਆ:—ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਹੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਜ (ਕਵਚ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਗੈਰ) ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੱਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਜਾਓਗੇ ? ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਵੱਲ ਜਾਓਗੇ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇੰਜ ਆਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਚਲਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਮਨਸਵੀ ਤੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਚਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਆਸ਼ਾ (ਅਭਿਪ੍ਰਾਇ) ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਸ਼ਲਯ ਆਦਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ। ਇੰਜ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ

ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੋਗ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਜਿੱਤ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਇੰਜ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਇੱਕ ਟਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਵਾਜ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ—ਇਹ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਦਾ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਜਿਵੇਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ, ਵ੍ਰਿਕੋਦਰ ਭੀਮ, ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡਰ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨਿਸ਼ਚੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੰਮਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹਿਰਦੈ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸੂਰਵੀਰ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਮੇਤ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਜੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕੀ ਪੁੱਛੇਗਾ, ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਗੇ ? ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਭੀਮਸੇਨ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ ? ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਬਾਰੇ ਭਾਰੀ ਸੰਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ ? ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬੜ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਕੋਲ ਪੁਜੇ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪਏ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪੁਛਿਆ :—

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਅਜੈ ਤੇ ਵੀਰ ਪਿਤਾਮਾਹ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ।

ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਤੁਹਾਡੀ ਹਾਰ ਲਈ ਸ਼ਰਾਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।

ਹੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਲਈ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਵਰ ਮੰਗ ਲਓ, ਦਸੋ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਦਾ, ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੈਸਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਪੈਸੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਬੱਝਾ ਹਾਂ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਵਚਨ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿਆਂਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :-" ਹੇ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹਿਤ-ਚਿੰਤਕ ਹੋ, ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਦਿਓ। ਤੁਸੀਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਇਹੋ ਵਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਲਈ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂ ? ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ?

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹਿਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਓ।

ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੀਰ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ , ਉਹ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ?

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :-ਹੇ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸੋ।

ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਬੇਟਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ! ਜਿਹੜਾ ਵੀਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਆਉਣਾ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਵੱਡੀ ਭੁਜਾ ਵਾਲੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਰੱਥ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਕਸ਼ਿਣਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ। ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਾਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ

ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ ? ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤਾਂਗਾ ?

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- 'ਹੇ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਪੁੱਜਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਹਾਰ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਹੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਖ ਵਲ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ, ਪੈਸਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਲਈ ਕਰਾਂਗਾ ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਤ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਵਿਜੈ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਸੋ, ਭਾਵੇਂ ਯੁੱਧ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰੋ, ਇਹੋ ਵਰਦਾਨ ਮੈਂ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੁਹਾਡੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਓਗੇ। ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਵਾਨ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਜਾਓ, ਯੁਧ ਕਰੋ। ਹੋਰ ਦੱਸੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮੱਦਦ ਕਰਾਂ ?

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਣੋ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਾਜਿੱਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ, ਮੈਂ ਜਦ ਤਕ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ ਤਦ ਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਜੈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਜਤਨ ਕਰੋ ਕਿ ਦੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਸ਼ੀਘਰ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- 'ਹੇ ਵੱਡੀ ਭੁਜਾ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਓ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਬੇਟੇ, ਜਦ ਮੈਂ ਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ, ਤੀਰਾਂ

ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਉਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਪਾਤਰ ਵਿਆਕਤੀ ਤੋਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ:– " ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਅਤਿਅੰਤ ਬੁਧੀਮਾਨ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁਜੇ। ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਕੇ ਵਕਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:-"ਹੇ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਗੁਰੂ, ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਂ ਆਗਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ:– ਹੇ ਰਾਜਨ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਾ ਪੁੱਜਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੀ ਹਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ, ਧਨ-ਦੌਲਤ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਮੈਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ:– ਹੇ ਆਚਾਰਯ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੋ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕੇ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ:– ਹੇ ਰਾਜਨ! ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਉਹ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ: " ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਓ! ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਕਰਾਂਗਾ। - ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਮਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਸਨ, ਉਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਵੀਰ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ। ਹੇ ਅਜੇ ਵੀਰ! ਮੈਂ ਪਾਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ

ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਹਾਰ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਹੇ ਵੀਰ; ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿਆਂ ? ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਇਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਣ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਵਚਨ-ਵੱਧ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਹੇ ਮੇਰੇ ਭਣੋਈਏ ! ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗਾ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :-" ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ; ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਇਹੋ ਵਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਹਿਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਓ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੌਰਵਾਂ ਲਈ ਕਰੋ।

ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂ ? ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਬਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਮਾਮੇ ਸ਼ਲਯ ! ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਦਯੋਗ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਵਰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਅਰਜੁਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੁਹਾਡੇ ਤੁੱਲ ਸੂਰਬੀਰ ਨੂੰ, ਸੂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰੂਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੇਗਾ।

ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਜਰੂਰ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਓ। ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਰਾਜਨ ; ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ, ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ

ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕਰਣ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ । ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗਦਾਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਇੰਜ ਕਿਹਾ :- ਹੇ ਕਰਣ ! ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ? ਹੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਓ । ਹੇ ਕਰਣ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਸਮਝੋ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਚਲੇ ਆਉਣਾ ।

ਕਰਣ ਨੇ ਕਿਹਾ :- " ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ! ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹਾਂ । ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਜਾਣ ਲਓ । ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :– ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ; ਕਰਣ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - 'ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੂਰਵੀਰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਯੁਤਸੂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ , ਧਰਮਰਾਜ ਤੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਿਹਾ । ਹੇ ਪਾਪਰਹਿਤ ਰਾਜਨ ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਯੁਯੁਤਸੂ ! ਆਓ, ਆਓ । ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗੇ । ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰੋ । ਰਾਜੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਦਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਂ-ਤੇਜਵਾਨ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀਵਾਲਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁਯੁਤਸੂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਉਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਿਸਚੇ ਕਰਕੇ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ , ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਕਵਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੱਥਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ । ਸ਼ਤਰੂਆਂ

ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਵਿਊਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਢੋਲ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਬਜਾਏ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਸ ਮਾਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ, ਅਵਸਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆ-ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਜਸਧਾਰੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸਤਤਿ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ–ਸਾਧੂ, ਸਾਧੂ–ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਆਦਿ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਸੁਣੀ ਜਿਹੜੀ ਮਨ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਲੇਛਾਂ ਅਤੇ ਆਰਯ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਲੇ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ, ਮਨਸਵੀ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਢੋਲ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਅਧਿਆਇ 44

ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :— ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇੰਜ ਜਦ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ, ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਊਹ-ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਲਈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਜਣ, ਚੀਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਅਰੋ, ਨਗਾਰੇ, ਢੋਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗਾਂ, ਮੁਰਜ ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾਹਟ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿਘਾੜਨ ਦੀ ਭਿਅੰਕਰ ਆਵਾਜ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਿਆਨਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਸੰਖ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਰੱਥਾਂ-ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਉਸ ਅਪਸਗਨਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੁੱਟਣ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ

ਸਾਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੁਜਾ ਵਾਲਾ ਭੀਮਸੇਨ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭੀਮਸੇਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੰਖ ਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦ, ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਘਾੜਨਾ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੋੜੇ ਹਿਣਹਿਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾਹਟ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੀਮਸੇਨ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੀ ਗਰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦੂਜੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੇਨ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਮਲ ਅਤੇ ਮੂਤਰ ਛੱਡਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਿਆਨਕ ਮੇਘ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੇਨ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਂ-ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਭੀਮਸੇਨ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦੁਰਮੁਖ, ਦੁਹਸ਼ਲ, ਸ਼ਲ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਦੁਰਮਾਸ਼ਨ, ਵਿਵਿਸ਼ਤੀ, ਚਿਤ੍ਰਸੇਨ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਵਿਰਕਣ, ਪੁਰੁਮਿਤ੍ਰ, ਜਯ, ਭੋਜ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਭੂਰਿਸ਼੍ਰਵਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸੂਰਵੀਰ, ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤੀਰਕਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪਾਂ ਤੁੱਲ ਜਾਪਣ ਵਾਲੇ ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਬਿਜਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੀਮਸੇਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਅਭਿਮਨਯੂ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੱਜਰ ਵਾਂਗ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਤੇਜ਼ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਦ ਭਿਆਨਕ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੇਖੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੀਰਕਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਨਕਸ਼ੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨੁਖਾਂ ਤੋਂ ਚਮਕੀਲੇ ਬਾਣ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਵੇਖਣ ਜੋਗ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਕਰ ਚੁਕੇ

ਸਨ। ਸਾਰੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਸਤਰ ਉਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤੀਰਕਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਜੇ ਗੱਜਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਸੈਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਈ ਧੂੜ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕੁੱਝ ਭੱਜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਯਾ ਜੀ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ 45

ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :– ' ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸੰਘਾਰਕ ਸੀ । ਕੋਰਵ ਅਤੇ ਸੰਜਯ–ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸੂਰਵੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੀ ਗਰਜਨਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਦਕਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਕਿਲਕਿਲਾਹਟ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜ ਪਿਆ । ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਲਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਗੱਜਦੇ ਪਏ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ! ਤਲ–ਤ੍ਰਾਦ ਦੇ ਆਘਾਤ ਦੁਆਰਾ ਟਕਰਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਡੋਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾਹਟ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਚਾਬੁਕ ਅਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਦੀ ਚੋਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਝੜਝੜਾਹਟ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਥੇ ਹੀ ਰਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਉਹ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ--ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਬਾਜੀ ਲਾ ਕੇ ਉੱਚੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਧਨੁੱਖ ਲੈ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਮਹਾ–ਤੇਜਵਾਨ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਪਣਾ ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦਾ ਧਨੁੱਖ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕੌਰਵਾਂ

ਦੋ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ੇਰ ਬਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਵਾਂਡੋਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਵੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਡਾਂਵਾਂਡੋਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਸਾਤਯਕਿ ਨੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਾਤਯਕਿ ਨੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਸਾਤਯਕਿ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਤੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਿਹਰੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ-ਸੂਰਵੀਰ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਦੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਵਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਦੋ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੋਸ਼ਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਆਪਣੇ ਰਥ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੂੰ ਨੌ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਦੋ ਤੇਜ਼ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਕਸ਼ਕ ਨੂੰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਤੇਜ਼ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਭਿਮਾਨ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਘੁਮੰਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੂਰਬਲਾ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾਲ ਭੀਮਸੇਨ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਕੌਰਵ-ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾ ਦੀ ਵਰਖਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਬੜੇ ਤੇਜਵਾਨ, ਅਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਬਚਿੱਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਹੋਈ। ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਲ ਵਾਲੇ ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਮਾਦ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਨੇ ਵੀ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਧਨੁਖ-ਬਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਝੀ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਅਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਕੁਲ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਂ-ਬਲ ਵਾਲੇ ਸਹਿਦੇਵ ਉਸ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਮੁਖ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ

ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਰ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਯੁੱਧ-ਮਹਾਂਰਥੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਉਸ ਕਟੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਦੂਜਾ ਤੇਜ਼ ਗਤੀਵਾਲਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਕੱਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਕਿਹਾ :—'ਖਲੋ ਜਾ ਖਲੋ ਜਾ'। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਮਜਬੂਤ ਧਨੁਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਡੰਡੇ ਵਾਂਗ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਚਲਾਇਆ। ਉਹ ਬਾਣ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਧਸ ਗਿਆ। ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਕੇ ਚੌਦਾਂ ਬਾਣ ਚਲਾਏ ਤੇ ਉਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਵੀਰ ਸ਼ੰਖ ਨੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਭੂਰਿਸ੍ਰਵਾ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ—'ਖਲੋ ਜਾ, ਖਲੋ ਜਾ'। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ੰਖ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਭੂਰਿਸ੍ਰਵਾ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਭੰਨ ਛੱਡੀ। ਭੂਰਿਸ੍ਰਵਾ ਨੇ ਵੀ ਵੀਰ ਸ਼ੰਖ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੇ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਤੇ ਵ੍ਰਿਤ੍ਰ-ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਬਾਲਹੀਕ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਅਸੀਮ ਬਲ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋਏ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਲਹੀਕ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੇਦ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਲਹੀਕ ਨੂੰ ਨੌ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਤਵਾਲਾ ਹਾਥੀ ਕਿਸੇ ਮਸਤ ਗਜਰਾਜ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੋਸ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮੰਗਲ ਤੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ ਵਾਂਗ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗੱਜਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਲ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੂਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਨੱਬੇ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ

ਮਹਾਂ-ਪਰਾਕਰਮੀ ਰਾਕਸ਼ਸ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਝੁਕੀ ਹੋਏ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਦੈਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਂ-ਬਲ ਵਾਲੇ ਬਲ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਤੇ ਇੰਦਰ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਬਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੇ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਤੀਖਣ ਬਾਣ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਵੀ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਉਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਉਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਕੇਕਯ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬ੍ਰਿਹਤਕਸ਼ੱਤਰ ਦੇ ਉਤੇ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਕਯ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਧਨੁਖ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ, ਰੱਥ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਯੁਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਪ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿੱਤ ਰਾਜੇ ਜਯਦਰਥ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰੁਪਦ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਤੇ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਵੀ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਸ਼ੁਕਰ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਯੁਧ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਤੀਬਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਸੁਤਸੋਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਹੋਇਆ। ਵਿਕਰਣ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤਸੋਮ

ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤਸੋਮ ਵੀ ਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਅਨੋਖਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਮਨੁਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਂਰਥੀ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੂੰ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ । ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂਮੇਘ ਜਲ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ , ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਪਰਾਕਰਮ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਵਿੰਧਯ ਦੇ ਉਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਤਵਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਕਿਸੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਨੂੰ ਫਾੜ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਪ੍ਰਤਿਵਿੰਧਯ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਕੁਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁਟਿਆ । ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਣ-ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਵਿੰਧਯ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਨੋਕ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕਾਂਬੋਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਦੇ ਉਤੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਨੂੰ ਲਹੂਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਮੈਨਾਕ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ । ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੰਬੋਜ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁਟਿਆ । ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨਵਾਨ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧਤ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੁਸ਼ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸ਼ਰੁਤਾਯੁਸ਼ ਵੀ ਯਤਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਂਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਰੁਤਾਯੁਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੁਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ । ਅਵੰਤੀ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿੰਦ ਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੇ ਸੈਨਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮੇਤ ਸੂਰਵੀਰ ਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਉਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕਰਮ ਵੇਖਿਆ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਮੇਤ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੇ ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਦੇ ਉਤੇ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਕੀਤੀ । ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਨੇ ਵੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ

ਉਸ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਵਿੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿੰਦ ਨੇ ਵੀ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਨਹੋਣੀ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸੇਨਾ ਸਮੇਤ ਆ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਖਲੋ ਕੇ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀਰਬਾਹੂ ਨੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਥਵਾਲੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਹੂਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰ ਨੇ ਵੀ ਵੀਰਬਾਹੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁਟਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਚੇਦਿ-ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਲੂਕ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁਟਿਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੂਕ ਨੇ ਵੀ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਚੇਦਿ-ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਵੀਰ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਰੱਥ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸੈਨਕਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਦੀ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਹੋਈ। ਰਥਵਾਲੇ ਦੀ ਰਥਵਾਲੇ ਨਾਲ। ਘੁੜਸਵਾਰ ਨੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਨੇ ਪਿਆਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੂਰਵੀਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ ਤੁਲ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਉਸਤਤਿ-ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਾਥੀ, ਰਥ, ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸੈਨਿਕ ਦਵੰਦ ਯੁੱਧ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਨਿਗ਼ਾਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਰਥ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸੈਨਿਕ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ – 46

ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੇਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਖਾਂ ਸੈਨਕਾਂ ਦਾ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਯੁੱਧ ਚਾਲੂ ਸੀ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਭਰਾ ਨੂੰ ਭਰਾ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮਾਮਾ ਆਪਣੇ ਭਣੇਵੇਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਭਣੇਵੇਂ ਨੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਿਆਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਂਡਵ ਯੋਧੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਗ੍ਰਹਿ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵੀਰ ਆਪਣੇ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦੀ ਰਥਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਏ। ਰਥਾਂ ਦੇ ਜੂਏ ਸ਼ਤਰੂ-ਪੱਖ ਦੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਜੂਏ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਰਥਾਂ ਦੇ ਡੰਡੇ, ਕੂਵਰ (ਲੱਕੜ ਦਾ ਉਹ ਸਾਂਚਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਥ ਦਾ ਜੂਆ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਕੂਵਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰਥ ਦੂਜੇ ਰਥਾਂ ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਕਨਪਟੀ ਤੋਂ ਨਸ਼ੀਲੀ ਜਲਵਾਲੀ ਧਾਰ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਇਆ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹਾਥੀ ਵੰਦਨਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪਤਕਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਤੇਜ ਗਤੀ ਵਾਲੇ, ਵੱਡੀ ਕਾਇਆ ਵਾਲੇ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਠ--ਭੇੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਚਿੰਗਾੜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਨਪਟੀ ਤੋਂ

ਅਜੇ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਾਣੀ ਵੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਹਾਥੀ ਚਾਬੁਕ ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖਲੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਮਦ-ਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰੌਂਚ ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ। ਕੁਝ ਸੁਸ਼ਿਕਸ਼ਿਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਦਜਲ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਰਿਸ਼ਟੀ, ਤੋਮਰ ਤੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥਪਥ ਹੋਏ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹਾਥੀ ਭਿਆਨਕ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਟੀ, ਤੀਰਕਮਾਨ, ਚਮਕੀਲੇ ਫਰਸੇ, ਗਦਾ, ਮੂਸਲ, ਮਿੰਦੀਪਾਲ, ਤੋਮਰ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਲਾਂ, ਤੇਜ-ਧਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪੋ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦੁਆਰਾ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੁਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਜਦ ਦੂਜਿਆ ਦੇ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਖੜਾਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗਦਾ ਤੇ ਮੁਸਲੀ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਆਰਾ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁਟ ਗਈਆਂ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਖਮੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਦੱਬ ਕੇ ਫੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲੈ ਕੇ ਮਿੱਧ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜਿਵੇਂ ਮਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਂਗ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੌਰ ਤੇ ਕਲਗੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੰਸ ਫੁੱਲ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਤੀਬਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਘੁੜਸਵਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਹੋਏ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ, ਤੀਖਣ ਧਾਰ-ਵਾਲੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਲੇ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸੂਰਵੀਰ ਤੇ ਤੀਬਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਉੱਛਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਦੇ ਤੇ ਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕ ਰਥ-ਸਵਾਰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੇ ਭੱਲ ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਜਲ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਇਮਾਨ, ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਝੱਟਕਾ ਦੇ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹਾਥੀ ਭਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਕਨਪਟੀ ਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ

ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ-ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਧ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਧਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹਾਥੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਸਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਡਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਚਮਕੀਲੇ ਤੀਖਣ ਤੇ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਤੇਜ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ, ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਪਸਲੀਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਵਚਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਅਗਨੀ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਜਾਂ ਬਾਘ ਦੀ ਚੰਮ ਦੁਆਰਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕ ਢਾਲ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਫਰਸੇ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਖੱਬੀ ਪਸਲੀ ਦੇ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੰਨਣ ਆਦਿ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚ-ਧਰੂਹ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਸਨ, ਕੁਝ ਫਰਸਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟੇ ਪਏ ਸਨ, ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮਿੱਧ ਸੁਟਿਆ ਸੀ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਧੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਕੇ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਕੂਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਮਾਮੇ ਤੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕੀ ਦੂਜਿਆਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸੀ, ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਪੱਜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਹੋਏ, ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਰੋਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੁਝ ਲੋਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਤੇ ਮੋਇਆਂ ਵਾਂਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਐਸੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ

ਪਿਆਸ ਤੋਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ । ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਦੁਖ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਸੂਰਵੀਰ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਰਾਜੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੋਂਦੇ ਕੁਰਲਾਂਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਆਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ, ਤੇਵਰ ਚੜਾ ਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ । ਧੀਰਜ ਵਾਲੇ, ਬਲਵਾਨ ਵੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਲੇਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੁਪਚਾਪ ਸਨ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੁਝ ਬਹਾਦਰ ਵੀਰ ਆਪਣਾ ਰੱਥ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰਥ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਿੱਧੇ ਗਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਸਰੀਰ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਭਾਣਜੇ ਨੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ, ਮਾਮੇ ਨੇ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ, ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਤੇ ਸੱਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ । ਇੰਜ ਉਸ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ—ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ । ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੱਥ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਝੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਚੰਨ ਸੋਭਦਾ ਹੋਵੇ ।

ਆਧਿਆਇ – 47

ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਲਯ ਦੁਆਰਾ ਉਤਰ, ਕੁਮਾਰ (ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦਾ ਪਰਾਕਰਮ)

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜਦ ਗੁਜਰ ਗਿਆ; ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੁਰਮੁਖ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ, ਸ਼ਲਯ ਅਤੇ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਰਥੀ ਵੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਚੇਦੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕਰੂਸ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਤਾਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ, ਚੈਂਚਲ ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਥ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ, ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤੀਬਰ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਰਥ, ਜੂਆ ਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਥੱਲੇ ਸੁਟਣ ਲਗ ਪਏ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਰੱਥ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਚੋਟ ਖਾਏ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋਤੇ ਹੋਏ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਵਲ ਭੱਜੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਰਥ ਕਨੇਰ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਚਿੱਤਰ ਝੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਰਥ-ਵਾਲੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਵੀਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਰਥ ਵਾਲੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁਧ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ, ਪੰਜ

ਤੀਬਰਗਾਮੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਨੌ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਛਡਿਆ। ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਮੱਥਾ ਧੜ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਜੜੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰਵਾਲੇ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਥੀ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਜ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਹੂਲੁਹਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਚੁਸਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਵਾਂਗ ਸਮੱਰਥਾ ਵਾਲਾ ਜਾਣਿਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਧਨੁਖ ਗਾਂਡੀਵ (ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦਾ ਨਾਂ) ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬੱਲਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਗੋਲਾਕਾਰ ਘੁਮਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਗਨੀ ਦੇ ਗੋਲੇ (ਅਲਾਤਚਕਰ) ਦੇ ਤੁਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਨੁਖ ਉਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੂੰ, ਸ਼ੱਤਰੂ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨੌ ਤੀਬਰਗਾਮੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰਤ ਹੀ ਬਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਮਹਾਂ-ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਵੀਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਹੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ! ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਤੇ ਸ਼ਲਯ ਆਦਿ ਮੈਨਾਕ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਹੋਏ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹਾਦਰ ਅਭਿਨਯੂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗੱਜਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਪੀੜਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਗਈ। ਤਦ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਬਾਣ ਅਚੂਕ ਸਨ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ! ਚਾਂਦੀ ਦਾ

ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਉੱਚਾ ਤੇ ਤਾਲ (ਹੱਥ) ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਕੇ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਉਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਬ ਅਸਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਪੁੱਤਰ ਸਮੇਤ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ, ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਭੀਮਸੈਨ ਪੰਜੇ ਭਰਾ ਜਿਹੜੇ ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਇਹ ਪਾਂਡਵ-ਪੱਖ ਦੇ ਵੱਡੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੂਰਵੀਰ ਤੇ ਦਸ ਮਹਾਂਰਥੀ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਤੁਰਤ ਹੀ ਉਥੇ ਦੌੜੇ ਆਏ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਨੌ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਇਕ ਖੰਭ ਵਾਲੇ, ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੋਹਣਾ ਝੰਡਾ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰੱਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਖ਼ਤ ਜਖਮੀ ਕਰਕੇ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਅੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡਿਆ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉੱਤਰ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਤੇ ਜਿਸ ਹਾਥੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਡ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਚੜ੍ਹਕੇ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਝਪੱਟਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਹਾਥੀ ਦੇ ਤੀਬਰ ਵੇਗ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਬੜਾ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੈਰ ਰਥ ਦੇ ਜੂਏ ਦੇ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ, ਉਸ ਰੱਥ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੇਰਹਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਦਾ ਅਸਤਰ ਚਲਾਇਆ। ਉਹ ਮੌਤ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉੱਤਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਕਸ਼ਾ ਕਵਚ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੋਂ ਅੰਕੁਸ਼ ਤੇ ਤੋਮਰ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਏ ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਉਸੇ

ਵੇਲੇ ਸ਼ਲਯ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰੱਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕੁੱਦ ਪਏ ਤੇ ਉਸੇ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸੁੰਡ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਬਿੰਨ੍ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁੰਡ ਕੱਟ ਸੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਯ ਤੁਰਤ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆ ਵੇਖ ਕੇ, ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਵੇਤ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਉਠੇ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਉ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਸੁਟੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਵੀਰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਧਨੁਖ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਪਰਾਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਤ ਮਹਾਂਰਥੀ ਵੀਰਾਂ ਨੇ, ਮੌਤ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਕੌਸ਼ਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ, ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਯਤਸੇਨ, ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਪਰਾਕਰਮੀ ਪੁਤਰ ਰੁਕਮਰਥ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਕਾਂਬੋਜ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਦਕਸ਼ਤਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਯਦਰਥ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਧਨੁਖ ਇੰਜ ਸੋਭਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਇੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰੀਸ਼ਮ ਰੁਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਏ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਤੇ ਜਲ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਭੱਲ ਨਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸੀ ! ਉਹ ਸੱਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫਰੱਕੇ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਨੁਖ ਚੁਕ ਲਏ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸੱਤ ਬਾਣ ਸੁਟੇ। ਅਤਿਅੰਤ ਪਰਾਕਰਮੀ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਤੀਬਰ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਭਾਲੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖਾਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰੱਥ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਲਈਆਂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਹ ਸੱਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੱਲ ਉਠੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਰੱਥ ਵੱਲ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ।

ਸ਼ਵੇਤ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਭਾਲੇ ਮਾਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਲਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਟੋਟ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਫਾੜ ਸੁਟਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਬਾਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਮਰਥ ਮਹਾਂਰਥੀ ਵੱਲ ਮੁਟਿਆ। ਬੱਜਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਉਹ ਬਾਣ ਰੁਕਮਰਥ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਜਾ ਖਭਿਆ। ਰੁਕਮਰਥ ਉਸ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੁਕਮਰਥ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰਥੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਹਾਬਲੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸੈਨੇ ਨਾਲ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਛੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਹੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੰਘਾਰਕ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਰੱਥ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਂ-ਪਰਾਕਰਮੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਤ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਰਥ-ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰਥ-ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ, ਭੀਮਸੈਨ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ, ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ, ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼, ਚੇਦੀ ਤੇ ਮਤਸਯ ਦੇਸ ਦੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਰਾਜੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਧਿਆਇ – 48

ਸ਼ਵੇਤ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕਰਮ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਹੇ ਸੰਜਯ, ਧਨੁਖ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸ਼ਵੇਤ ਜਦ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਤੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਮੋਹਰੀ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਜੜੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ । ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਨਾਸ਼ਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦਾ ਮੈਂ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰਥਵਾਲੇ ਸਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਨੋਖਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤਾ । ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿਤਾ । ਜਿਵੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੂਰਜ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ

ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਤੀਬਰ-ਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਯੋਧੇ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਸੁੱਟੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ । ਉਹ ਬਾਣ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰ ਦੀ ਚੋਟ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਰਗੇ ਤਿੱਖੇ ਕਵਚਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਰੱਥ ਰੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ । ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਘੋੜੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਸਮੇਤ ਰੱਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੂਰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਧਨੁਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਤੇਜ਼ ਘੋੜੇ ਉਸ ਰੱਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਮਰ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਪਿੱਠ ਦੇ ਉਤੇ ਤਰਕਸ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜ਼ਖਮੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਬਿਸਤਰ ਦੇ ਉਤੇ ਸੌਂ ਗਏ ਸਨ । ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਡਿਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਮੁੜ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਖਲੋ ਕੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਸੈਂਕੜੇ ਵੀਰ ਧਨਖ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ੱਤਰੂ ਵੱਲ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰਬਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਿਤ ਸਨ । ਆਪੇ ਹੀ ਅਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਯੋਧੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਥਾਂ ਸਮੇਤ ਰਥਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਧਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੀਰ ਯੋਧੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਕਿਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰੱਥ ਉੱਚੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਲੱਕੜ ਵਾਂਗ ਥੱਲੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੂੜ ਉੱਡੀ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੱਤਰੂ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਧੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕੁਝ ਯੋਧੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਯੋਧੇ ਵੀਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਗਰਜਨਾ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ । ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਫਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਢੋਲ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਗੂੰਜ ਪਈ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਯੋਧੇ

ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਯੋਧੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੋਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ, ਰੁਮਾਂਚਕ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਜੂਆ ਕੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ-ਮਾਤਰ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਰੱਥ ਦਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਥ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਰਥੀ ਸਮੇਤ ਬਹਾਦਰ ਰਥ-ਸਵਾਰ ਵੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਸਵਰਗ ਪੁੱਜਿਆ। ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਥ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵੀਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਾਥੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਫੱਟ ਗਈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਖਮੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਵੇਤ ਵੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੱਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਸੁੱਟੇ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਸਮੇਤ ਬਾਹਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੱਥ ਦੇ ਡੰਡੇ, ਰੱਥ ਦਾ ਚੱਕਰ (ਪਹੀਆ) ਮਿਆਨਾਂ ਤੇ ਜੂਏ ਵੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਛੱਡੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਛੱਤਰ, ਤੇ ਝੰਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ! ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵੱਧ ਤੇ ਕੀੜਾ ਹੀ. ਸੈਂਕੜੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸ਼ਵੇਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਵੇਤ ਦਾ ਬਾਣ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਸਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਇਕੱਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜੋ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਤੁੱਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜਲ ਸੁਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੁਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਬਾਣ ਰੂਪ ਕਿਰਣਾ ਸਮੇਤ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ

ਸਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ . ਮਹਾਂਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਖਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਗਏ । ਹੇ ਸ਼ਤਰੂ ਸੰਘਾਰਕ ! ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕੱਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਂਦੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਤੇ ਭੋ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ । ਤੁਹਾਡੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੁਰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ (ਸ਼ਵੇਤ) ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ । ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿਤਾ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮੇ ਗੱਜਦੇ ਹੋਏ ਸਾਂਢਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਏ ਦੋ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀਆਂ ਤੁੱਲ ਤੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੋ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਚੋਟਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਸ਼ਵੇਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਣਾ ਸੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਦੁਰਮੁਖ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਯ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ (ਦੁਰਯੋਧਨ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਵੇਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਭਜਾ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਜਿੱਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ ਵੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋ ਕੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਵ੍ਰਿੱਤ੍ਰ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਤੇ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁੱਟਿਆ । ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਪਰਾਕਰਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਪੰਝੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਛਡਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾਇਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਪਰਾਕਰਮੀ ਸ਼ਵੇਤ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪਰਬਤ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਅਨੰਦਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ, ਨੌ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਧਨੁੱਖ ਦੇ ਦਸ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿਖਾ ਤੋਂ ਬਹਿਤ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਉਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਡਿਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ (ਭੀਸ਼ਮ) ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਜਾਣਿਆਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਤਾਲ-ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਡਿਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ—ਬਹਾਦਰੋ 'ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਓ। ਕਿਤੇ ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਚਤੁਰੰਗਿਣੀ (ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਤੇ ਪਿਆਦੇ) ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਬਾਲਹੀਕ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਸ਼ਲ, ਸ਼ਲਯ, ਜਲਸੰਧ, ਵਿਕਰਣ, ਚਿਤ੍ਰਸੇਨ ਅਤੇ ਵਿਸਿੰਸ਼ਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸੀਮ ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਧਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਕੇ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੰਭ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਲਹੂਲੁਹਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ

ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪੀੜਾ ਹੋਈ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭੈ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂਲੁਹਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ । ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦੇਵ ਵਰਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਰਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਧਨੁੱਖ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਧਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਦੂਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਜਬੂਤ ਤੇ ਵੱਡਾ ਧਨੁੱਖ ਲੈ ਲਿਆ । ਪੱਥਰ ਦੇ ਉਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੱਤ ਵੱਡੇ ਭਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਖਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਭਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਚਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਦੋ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਆਪਣੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਵੇਂ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ । ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਰਾਕਰਮੀ ਸ਼ਵੇਤ ਉਸ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੇ । ਰੱਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਰੱਥ ਤੋਂ ਹੀਨ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ । ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ, ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਾਂਗ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਜੀਭ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਇੰਜ ਆਖਣ ਲਗੇ ।

'ਹੇ ਭੀਸ਼ਮ', ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿਣਾ । ਮੈਨੂੰ ਵੇਖੋ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿਓ ! ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਮ ਬਲ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਤੇ ਸੱਪ ਤੁੱਲ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ । ਸ਼ਵੇਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਖ (ਕੌਰਵਾਂ) ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪਰਾਕਰਮ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕੈਂਚੁਲ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦਿੱਸਣ ਵਾਲੀ ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ 'ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਹਾਇ ਤੋਬਾ' ਮੱਚ ਗਈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਈ । ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ

ਚਮਕਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਠ ਤੇ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ, ਵਧੀਆ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ (ਕੌਰਵ) ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਵੇਤ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀ (ਕਾਲ) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਬ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਫੜੇ ਹੋਏ ਯਮਰਾਜ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜਲ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਦਾ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਪਰਾਕਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਗਦਾ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਤੀਵਰਤਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਚੋਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਉਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗਦਾ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਬੇਰ ਨੇ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਸੁੱਟੀ ਹੋਈ ਉਸ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਡੰਡੇ, ਸਾਰਥੀ, ਘੋੜੇ, ਜੂਆ ਤੇ ਰੱਥ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਰੱਥ ਤੋਂ ਹੀਣ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਲਯ ਆਦਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਰਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜ ਪਏ। ਦੂਜੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸ਼ਵੇਤ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਦਿੱਬ ਬਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ — 'ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ, ਛੇਤੀ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਛੇਤੀ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।'' ਦੇਵਦੂਤ ਦੀ ਦਿੱਬ ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦਾ ਵੱਧ (ਮੌਤ) ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਰਥ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਰੱਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੈਦਲ ਤੁਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਦੌੜੇ। ਉਹ ਮਹਾਰਥੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ — ਸਾਤਯਕੀ, ਭੀਮਸੈਨ, ਦਰੁਪਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਕੇਕਯ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਤੇ ਪਰਾਕਰਮੀ ਅਭਿਮਨਯੂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਸ਼ਲਯ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਗਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਨੇ ਜਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ

ਦੇ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੇਵਦੂਤ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਵੱਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਰਤਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈ । ਉਹ ਧਨੁਖ ਇੰਦਰ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ, ਬਹਾਦਰ ਭੀਮਸੈਨ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਉਸ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੌ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ, ਬੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਤੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੇਕਯ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਲਹੂਲੁਹਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇੰਜ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰੱਥ-ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਉਤੇ ਮੁੜ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਮਹਾਂਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਤੁੱਲ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਅਸਹਿ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਨੂੰ ਰਖਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਸੱਤਰ ਸਮੇਤ ਉਸ ਬਾਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਗੰਧਰਬਾਂ, ਪਿਸ਼ਾਚਾਂ, ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਬਾਣ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਬੱਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਅਸੀਮ ਵਲਵਲੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਵੱਡ ਗਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਡੁੱਬਦਾ ਸੂਰਜ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਣ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਖਿਚ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ । ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ । ਉਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਦਰਖ਼ਤ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਮਹਾਂਰਥੀ ਪਾਂਡਵ ਤੇ ਉਸ ਪੱਖ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਵੀਰ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੋਗ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ । ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਰਵ ਹਰਸ਼ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਬਾਕੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉੱਚੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮਾਂਹ--ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਰੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟਾ ਲਿਆ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ

ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਹਾਂ-ਰਥਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਲਈ ਤਾਪਕਾਰੀ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਂਰਥੀ ਉਦਾਸੀਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ – 49

ਸੰਖ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕਰਮ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ-ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਕੁਨੀਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ । ਬਜੁਰਗ ਤੇ ਵੀਰ, ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸ਼ਵੇਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਖਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੇ ਭੈ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਰਣ ਲੈ ਲਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਵੇਤ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾਚਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਬੁਰਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਭਗਤ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸ਼ਵੇਤ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ? ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੁੱਛ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਚੰਚਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਚ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਹੱਠ ਹੈ । ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੈਂ, ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਤੇ ਗੰਧਾਰੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਤੇ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਭੀਮਸੈਨ, ਅਰਜੁਨ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਤਨ ਤੁੱਲ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਕੋਈ ਵੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਮੈਂ, ਗੰਧਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਮਦਗਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਆਸ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ । ਪਰੰਤੂ ਕਰਣ, ਸ਼ਕੁਨੀ ਤੇ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਪਾਪੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਦਾ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ । ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਵਿਪਤਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਦ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਮੇਤ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਰਜੁਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਕ ਭੈ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੈ ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਸੂਰਵੀਰ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਸਤਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਧ ਛਡੇਗਾ । ਅਰਜੁਨ ਇੰਦਰ ਦੇ ਤੁੱਲ ਪਰਾਕਰਮੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਵਾਂਗ ਬਲਵਾਨ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਰੋਧ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚ ਕਦੇ ਬੇਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ?

ਅਰਜੁਨ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਸੂਰਵੀਰ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੇਜਵਾਲਾ ਹੈ । ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਸਤਰ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੈ । ਅਸੀਮ ਆਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਕਠੋਰ ਹੈ । ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜੁਨ ਆਪਣੇ ਰਥ ਵਿਚ ਸਦਾ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੋਟ ਕਰਕੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁੱਤਰ ਬਲਵਾਨ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਰਵਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਦੇ ਵੱਧ 'ਮੌਤ' ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਜਿਹੀ ਮੱਚ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ । ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਜੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕਰੋਧ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ । ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਉਹ ਮਹਾਯੁਧ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ – 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣ । ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਨਿਆਇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ

ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਲਈ ਖੂਹ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਸੋਚਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਹਿਸੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੜ ਕੇ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਵੇਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਖ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੋਲ ਉਠਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਉ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਬਲਵਾਨ ਵੀਰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੁੱਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਖ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਤ ਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਕੋਸਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ, ਮਗਧ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਯਤਸੇਨ, ਸ਼ਲਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰੁਕਮਰਥ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਕੰਬੋਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਤਕਸ਼ੱਤਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਯਦਰਥ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਅਨੇਕ-ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬਚਿੱਤਰ ਧਨੁੱਖ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀਆਂ ਤੁੱਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਖ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਏ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੰਖ ਨੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੀਬਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਭਨ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਰਥਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਕੇ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਮੇਘ ਵਾਂਗ ਗਜਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਹੱਥ ਲੰਮਾਂ ਧਨੁਖ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੰਖ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਹਾ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਮਹਾਂ-ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੇਗ ਦੁਆਰਾ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਂਗ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੰਖ ਦੇ ਅਗੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਹ ਸੰਖ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਅਗੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ 'ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਹਾਇ ਤੋਬਾ' ਹੋ ਗਈ। ਤੇਜ ਨਾਲ ਤੇਜ ਟਾਕਰਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। 'ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੱਥ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸੰਖ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਛਡਿਆ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ

ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਖ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਪਰਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਉੱਡਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮਤਜਯ. ਕਾਰੂਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਦਰਕ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਡਿਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਜੰਗਲ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੁਪਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧੂਏਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਤੱਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਤੱਕਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਾਂਡਵ-ਯੋਧੇ ਭੈ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰੰਤੂ ਠੰਡ ਵਿਚ ਕੰਬਦੀ ਰਕਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਹੋਈ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਚਿੱਟੀ ਗਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ, ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਿੱਧ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਹਾਇ ਤੋਬਾ ਮੱਚ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਬੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਨਿਯਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਰਥੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਮਿੱਝ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਵਿਊਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਤੀਬਰ ਛਾਤੀ ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਲਿਆ।

ਅਧਿਆਇ – 50

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣਾ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕ੍ਰੌਚਾਰੁਣ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁਜੇ। ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ! ਮਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰਾਕਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾਂ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਕੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਵਾ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੀ ਬਾਣ ਰੂਪ ਜੀਭ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਾਂਗੇ ? ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੈ ਸਕਾਂਗੇ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਫੜੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ. ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਭੱਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਯਮਰਾਜ, ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ, ਮੌਤ ਦੇ ਫੰਦੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ, ਗਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਬੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਦੀ ਕਮਜੋਰੀ ਵਜੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਲੈ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਡੂੰਘੇ ਜਲ ਵਿਚ

ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀ ਵੰਸ਼ੀ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਣ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਉਥੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਮੌਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਭੀਸ਼ਮ ਮਹਾਨ ਤੇ ਦਿੱਬ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਘਾਰ ਕਰ ਛੱਡਣਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਮੌਤ ਲਈ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਕੋਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀ ਵੰਸ਼ੀ! ਰਾਜ ਲਈ ਪਰਾਕਰਮ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੈਂ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਤਰਾਂ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ-ਬੰਧੂ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਿੰਦਗੀ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਕਠਿਨ ਤੱਪ ਕਰਾਂਗਾ ਪਰੰਤੂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗਾ। ਮਹਾਂਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਦਿੱਬ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹਜਾਰਾਂ ਰਥਵਾਲੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਾਧਵ! ਸ਼ੀਘਰ ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨ ਤੁੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਭੀਮਸੈਨ ਹੀ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹੂਆਂ ਦੇ ਬਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਖਰਚ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਮਸੈਨ ਉਤਸਾਹ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਰੱਥ, ਘੋੜੇ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਕਠਿਨ ਪਰਾਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਮਿੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਹੀ ਕੇਵਲ ਦਿੱਬ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਦਿੱਬ ਅਸਤਰ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਭੀਸ਼ਮ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਰੱਲ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਸਾਡਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਭਾਗਵਾਨ ਯੋਗੀਸ਼ਵਰ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਛੱਡੋ ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਦਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ! ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਂਡਵ ਆਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ-ਬੰਧੂਆਂ ਸਮੇਤ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਸੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੇ

ਰਹੇ । ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਸੋਗ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ-ਚਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ।

ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰੋ । ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸੋਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੇ ਸੂਰਵੀਰ ਭਰਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਾਂ । ਜਸਸਵੀ ਸਾਤਯਕੀ, ਵਿਰਾਟ, ਦਰੁਪਦ, ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੇ ਸੈਨਾ-ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਭਗਤ ਹਨ । ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਲੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿਤ-ਚਿੰਤਕ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਖੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਈ ਹੈ । ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿਖੰਡੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਵੱਧ ਕਰ ਛੱਡੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਹਾਜਰੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਹੇ ਵੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸੁਣੋ । ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੋ । ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੁੱਲ ਪਰਾਕਰਮੀ ਹੋ । ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੋ । ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਰਾਜੇ 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਧ੍ਰਿਸਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਆਪਣੇ ਪਰਾਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕੌਰਵਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰੋ । ਹੇ ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਮੈਂ ਭੀਮਸੈਨ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ, ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਰਾਜੇ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣਗੇ । ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੇ ਅਰਜੁਨ ! ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਲਈ ਯਮਰਾਜ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅੱਜ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਸ਼ਲਯ ਤੇ ਜਯਦਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਘਮੰਡੀ ਯੋਧਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਗਾ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਉਚੇ ਸਵਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗੱਰਜਨਾਂ ਕੀਤੀ । ਸਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰਕ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :- 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕ੍ਰੋਂਚਾਰੁਣ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰਕ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਊਹ ਬਾਰੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਪਾਈ ਸੀ । ਸੱਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕ੍ਰੋਂਚਾਰੁਣ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਊਹ

ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰੋ । ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਊਹ ਨੂੰ ਕੋਰਵਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣਗੇ ।

ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਮਨੁਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਤੁੱਲ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਊਹ ਦੀ ਵਿਊਂਤ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸੂਰਜ ਉੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਝੰਡਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ (ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ) ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਇੰਦਰ ਧਨੁਖ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਸੋਭਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਝੰਡਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਤੁੱਲ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸੀ । ਦੂਰ ਤੋਂ ਗੰਧਰਬਾਂ ਦੇ ਨਗਰ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਉਹ ਝੰਡਾ ਨੱਚਦਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜਾ ਸੋਭਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੜੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਝੰਡਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕ੍ਰੌਂਚ ਪੰਛੀ ਦੇ ਅਕਾਰ ਤੁਲ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਸੀ । ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਦਾਸ਼ਾਰਣਕ ਦਾਸ਼ੇਰਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਦ੍ਰਕ, ਅਨੂਪਕ ਤੇ ਭਿੱਲ ਆਦਿ ਜੰਗਲੀ ਰਾਜੇ ਗਰਦਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਪੱਟਚਰ, ਪ੍ਰੌਂਡਾਰ, ਪੌਰਵ; ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ, ਸਮੇਤ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਕ੍ਰੌਂਚ ਪੰਛੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਉਤੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਭਿਮਨਯੂ ਤੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਚ, ਚਾਰਦ, ਪੁਤ੍ਰ ਕੁੰਡੀਵਿਸ਼, ਮਾਰੁਤ, ਧੇਨੁਕ, ਤੰਗਣ, ਪਰਤੰਗਣ, ਬਾਲਹੀਕ ਤਿਤਿਰ, ਚੋਲ ਤੇ ਪਾਂਡਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਸੱਜੇ ਖੰਭ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦੀ ਸੀ । ਅਗਨੀ ਵੰਸਯ ਹੁੰਡ, ਮਾਲਵ, ਦਾਨਭਾਰੀ, ਸ਼ਬਰ, ਉਦਭਸ, ਵਤਸ ਤੇ ਨਕੁਲ ਸਬੰਧੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇ ਖੱਬੇ ਖੰਭ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੇ ਸਨ । ਕ੍ਰੌਂਚ ਪੰਛੀ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲੇ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ, ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਲੱਖ (ਨਿਯੁਤ)* ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਦਸ ਕਰੋੜ (ਅਰਬੁਦ)

---

*ਇਥੇ "ਨਿਯੁਤ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਲੱਖ ਹੈ । ਕਿੱਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸ ਲੱਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਬੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੱਖ ਤੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੱਥ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਖੰਭ (ਪਕਸ਼) ਅੱਗਰਭਾਗ (ਕੋਟੀ) ਖੰਭ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਖੰਭ (ਪਕਸ਼) ਤੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਕੇਕਯ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੇ ਕਮਰ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ (ਜਘਨ) ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ੈਬਯ ਵੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਪਾਂਡਵ ਕ੍ਰੌਂਚਾਰੁਣ ਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਵਿਊਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕਵਚ ਆਦਿ ਪਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸੁਸਜੱਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਤੁੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ, ਚਮਕੀਲਾ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਛੱਤਰ ਸੋਭਦਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ - 51

ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਊਹ ਦੀ ਵਿਉਂਤ - ਵਿਧੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖਧੁਨੀ ਤੇ ਸਿੰਘ-ਤੱਲ ਗਰਜਨਾ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੌਂਚ--ਵਿਊਹ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਤੇਜਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਕਸ਼ਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਸ਼ਲਯ, ਭੂਰਿਸ਼੍ਰਵਾ, ਵਿਕਰਣ, ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਅਤੇ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇਕੱਤ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਚਨ ਬੋਲਿਆਂ ਹੇ ਬਹਾਦਰੋ ! ਤੁਸੀ ਸਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਪ੍ਰਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਲਾ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਯੁਧ ਵੀਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦੇ ਹੋ । ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਅਜਿੱਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭੀਮਸੇਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੈਨਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਨ, ਸੂਰਸੇਨ, ਵੇਤ੍ਰਿਕ, ਕੁਕੁਰ, ਆਰੋਚਕ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਮੁਦ੍ਰਕ ਤੇ ਯਵਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਸ਼ਤਰੰਜਯ, ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ, ਬਹਾਦਰ ਵਿਕਰਣ, ਨੰਦ, ਉਪਨੰਦ, ਚਿਤ੍ਰਸੇਨ ਤੇ ਪਾਰਿਭਦ੍ਰਕ ਨਾਂ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ

ਲਈ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਰਲ–ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਊਹ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਚਲ ਪਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ, ਬਹਾਦਰ, ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁੰਤਨ, ਦਸ਼ਾਰਣ, ਮਗਧ, ਭਿਦਰਭ, ਮੇਕਲ ਤੇ ਕਰਣਪ੍ਰਾਵਰਣ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੈਨਕਾਂ ਸਮੇਤ ਗੰਧਾਰ, ਸਿੰਧੂ, ਸੋਵੀਰ, ਸ਼ਿਬੀ ਤੇ ਵਸਾਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਸ਼ਕੁਨੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਅਸ਼ਵਾਤਕ, ਵਿਕਰਣ, ਅੰਬਸ਼ਠ ਕੋਸਲ, ਦਰਦ, ਸ਼ਕ, ਕਸੁੱਦਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ।

ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ਲ, ਸ਼ਲਯ, ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਉਸ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਸੋਮਦੱਤ ਦਾ ਪੁਤਰ ਭੂਰੀ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਸ਼ਰਮਾ, ਕੰਬੋਜ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ, ਸ਼ਤਾਯੂ ਅਤੇ ਅਚਯੁਤਾਯੂ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਤੇ ਸਤਵਤ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਕੌਰਵ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਵਿਊਹ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੇਤੂਮਾਨ ਵਸੁਦਾਨ, ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਭੂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗਰਜਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਖ, ਨਗਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਣਵ ਤੇ ਆਨਕ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਬਾਜੇ ਅਚਾਨਕ ਬੱਜ ਉਠੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੂੰਜ ਪਿਆ । ਚਿੱਟੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਬਜਾਇਆ । ਹਿਰਸ਼ੀਕੇਸ਼ੀ ਨੇ ਪਾਂਚਜਨਯ, ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੇਵਦੱਤ, ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਪੌਂਡ੍ਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ । ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਅਨੰਤ ਵਿਜੇ ਅਤੇ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸੁਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਣਿਪੁਸ਼ਪ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਏ । ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ, ਸ਼ੈਬਯ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵਿਰਾਟ, ਮਹਾਂਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੀਰ, ਮਹਾਂ

ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਖ ਬਜਾਏ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹਰਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਾਪ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤੇ ।

ਅਧਿਆਇ - 52

ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : ਹੇ ਸੰਜਯ : ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਜਦ ਵਿਊਹ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਧੀ ਬਣਾ ਲਈ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ?

ਸੰਜਯ ਬੋਲੇ – ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮੈਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋ। ਜਦ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਊਹ-ਰਚਨਾ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਰੱਥ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸੋਹਣੇ ਝੰਡੇ ਸੋਂਭਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ : 'ਹੇ ਕਵਚਧਾਰੀ ਵੀਰੋ, ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰੋ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਉੱਚੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਮਾਂਚਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਰੱਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਠਭੇੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੱਥੀ-ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਗਏ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇਜ਼ ਬਾਣ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਧਨੁਸ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਕਵਚ ਧਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ, ਭੀਮਸੈਨ, ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ, ਕੈਕਯ, ਵਿਰਾਟ, ਦ੍ਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਚੇਦ ਅਤੇ ਮਤਸਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਊਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਚ-ਮਿੱਚ ਗਏ।

ਘੋੜਸਵਾਰ ਝੰਡੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਰਥੀ ਸੇਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਭਜਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਜਿਥੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਚਲੋ। ਭੀਸ਼ਮ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹਨ। ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਮਜਬੂਤ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ, ਸ਼ਲਯ, ਵਿਕਰਣ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਮੈਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦਾ ਵਧ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ -- ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਓ, ਹੁਣ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਰਥ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਰਥ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਰਥ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਗਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਿਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਾਰ ਘੋੜੇ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਉਚੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਬਾਂਦਰ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘੜ-ਘੜਾਹਟ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੱਦਲ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਵਾਂਗ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਥ ਅਨੰਤ ਤੇਜ਼ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸੂਰਸੈਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਮਦਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਤੁੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਯੁਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦਾ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਜਯਦਰਥ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੌਵੀਰ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅਰਜੁਨ ਵਲ ਵਧੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਤੇ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਹੜਾ ਦੂਜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਥਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਹਾਂਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਉਤੇ ਸੱਤਰ ਬਾਣ ਛਡੇ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਪੰਜਾਹ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਪੰਜਾਹ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਚੌਂਹਠ, ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਨੌਂ, ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਪੰਜ ਤੇ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਦਸ ਭੱਲ ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਛਡਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਹਾਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ

ਦੁਆਰਾਂ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਮ ਬਲਵਾਲੇ, ਮੁਕਟਧਾਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾਂ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਨੌਂ, ਦ੍ਰੋਣ ਨੂੰ ਸੱਠ, ਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਤਿੰਨ, ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਵਿਰਾਟ, ਦ੍ਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸੋਮਕਾਂ ਸਮੇਤ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਂ ਧਨੁਖ਼ਧਾਰੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਥ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਅੱਸੀ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਅਰਜੁਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਧਨੁਖ਼ ਨਾਲ ਖੰਡਣ ਲਗ ਪਏ। ਤਦ ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—'ਹੇ ਪਿਤਾਮਾਹ ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ, ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਜਤਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ, ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਰਥਧਾਰੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਗੰਗਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਰਣ ਨੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਤਨ ਕਰੋ ਕਿ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਹ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ-ਤੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਕਸ਼ੱਤਰੀ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰਥ ਵਲ ਵਧੇ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਿਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੁਠਭੇੜ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚੀ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਉਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕਰਣ ਇਹ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਤੇ ਘੇਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉੱਥੇ ਡਟ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਸਟ ਮਾਰੀ। ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਵੀ ਦਸ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ

ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਡੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਚੋਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਰੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਛਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਤੇ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਪਏ ਸਨ। ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣ ਛਡ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੀੜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਝੰਡਿਆਂ, ਰਥ ਦੇ ਜੂਏ ਤੇ ਪਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਖੇਡਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗਹਿਰੀ ਸਟ ਮਾਰੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛਡੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਕੇ, ਮਧੂ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਬੂਟੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇੰਜ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੰਘਾਰਕ ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰਥੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਵਜੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਿਤਰ ਮੰਡਲ, ਅਗੇ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਪੈਂਤੜੇ ਦਿਖਾਉਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਵਿਚ ਛਿਦਰ (ਗਲਤੀਆਂ) ਲਭ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਬਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘੜਘੜਾਹਟ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਿਵੇਂ ਫਟ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਇੰਜ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀਰ ਬਲਵਾਲੇ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਜੈ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤਾਲ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਝੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਚਾਣਿਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਪਿਧਵਜ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਚਾਣਿਆਂ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਉਸ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਦਿਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਬ, ਉਸਤਤਿ-ਗਾਇਕ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਜਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਆਖਣ ਲਗੇ—ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀ ਵੀਰ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੇਵਤੇ, ਰਾਖਸ਼ਸ ਅਤੇ ਗੰਧਰਬਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਯੁੱਧ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈਰਾਨਗੀ-ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਰਜੁਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਥ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਧਨੁਖਾਂ ਸਮੇਤ ਖਲੋ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਬੀਜ ਵਾਂਗ ਬੀਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਅਜਿਤ ਤੇ ਗਾਂਡੀਵ ਨਾਂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਦੋਵੇਂ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਜਦ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵੀਰ ਆਪਣਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਿਖੇ ਧਾਰਵਾਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਮੁਠਭੇੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ – 53

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਹੇ ਸੰਜਯ !, ਮਹਾਂ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁਰੁਸ਼ਾਰਥ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇ । ਹੇ ਸੰਜਯ, ਜੇਕਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾਹ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕੇ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਸਮੇਤ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਇਸ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਾਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ ।

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਜਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰੱਥ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਡਿਗਾ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਚਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਖਮੀ ਕੀਤਾ । ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਕੱਸ ਕੇ ਨੱਬੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ—'ਖਲ੍ਹੋ ਜਾਓ, ਖਲ੍ਹੋ ਜਾਓ' । ਅਸੀਮ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ

ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੌਰਵ ਪੱਖੀ ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਤੁੱਲ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਬਾਣ ਨੂੰ ਛਡਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੌਤ ਤੁੱਲ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਤੀਬਰ ਬਾਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਉਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੀਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰ-ਗੁਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਇੱਛਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਵੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਵੈਦੂਰਯ ਨਾਂ ਦੀ ਮਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੱਸ ਦੇ ਹੱਸਦੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਾਕਰਮੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਉਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਦ ਯਸ਼ਵਾਲੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਰੋਕ ਕੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਡੋਰ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਵੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਉਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਗੱਦਾ ਚਲਾਈ। ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਗਤੀ ਨਾਲ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਉਹ ਗਦਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲ ਪਈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਥੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਉਸ ਗਦਾ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਗਦਾ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ, ਤੀਖਣ, ਪੀਲੇ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਭੱਲ ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਣ ਛੱਡੇ। ਉਹ ਬਾਣ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਕਵਚ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲੱਗੇ।

ਮਹਾਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪੂਰਬਕ ਪੰਜ ਬਾਣ ਛੱਡ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ, ਦੋਵੇਂ ਵੀਰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਕੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਬੂਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਸ

ਆਤਮਕ ਬਲ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦ-ਯੁਮਨ ਦੇ ਉਤੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਭੱਲ ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਰੱਥ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਚੀ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਣ ਲਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਦੂਜਾ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਦੂਜੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ। ਇੰਜ ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਥ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈ ਕੇ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਉਤਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਗਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਤਦ ਸੋਹਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸੌ-ਚੰਦ ਦੇ ਅਕਾਰਵਾਲੀ, ਚਮਕੀਲੀ, ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ ਢਾਲ ਵਾਲੀ, ਦਿੱਬ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਾਸ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸ਼ੇਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਰੱਥ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੇਖੀ। ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਬਾਹਾਂ ਦਾ ਬਲ ਤੇ ਪੁਰੁਸ਼ਾਰਥ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਲਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕੇ ਗਏ ਮਹਾਂਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਕੁਸ਼ਲ ਵੀਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਢਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਲਵਾਲੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਭੀਮ ਅਚਾਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ਭੀਮ ਨੇ ਸੱਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਾਲੇ ਭਾਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭੀਮ ਸੈਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਪੁੱਜੀ। ਰਥ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੁੱਢੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵੀ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧਰਮਰਾਜ

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਤੇਜਸਵੀ ਭੀਮ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਇਹ ਯੁੱਧ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰਕ ਤੇ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ।

ਅਧਿਆਇ – 54

ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਕਲਿੰਗਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ, ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਰਦੇਵ ਭਾਨੂਮਾਨ ਤੇ ਕੇਤੂਮਾਨ ਦਾ ਬਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੇ ਸੰਜਯ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਲੇ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ? ਬਹਾਦਰ ਭੀਮਸੈਨ ਜਦ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਤੱਦ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਮਰਾਜ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਆਦੇਸ਼ ਪਾਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲ ਵਾਲਾ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ । ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਰਥ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਕਲਿੰਗ–ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ, ਚੇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੇਤ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਖੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕੇਤੂਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ । ਰਾਜੇ ਕੇਤੂਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੋਧਿਤ ਸ਼ਤਾਯੂ ਵੀ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤੀਆਂ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਹੱਸਰ ਰਥ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਸਮੇਤ ਕੇਤੂਮਾਨ ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪਦਚਿੰਨਾ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਚੇਦ, ਮਤਸਯ ਤੇ ਕੁਰੂਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ

ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਤੀਆਂ (ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਯੁਧ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੈਂਤ-ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ! ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੀ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਭੂਮੀ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਖੂਨ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਚੇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਬਲਵਾਲੇ ਚੇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਚੇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਲਿੰਗ ਸੈਨਿਕ ਭੀਮਸੈਨ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ, ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਬਲਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਬਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗੇ। ਉਹ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਂ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਂਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕਰਦੇਵ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਤੱਦ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਭੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਬਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਕੇ, ਸੁੰਦਰ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਕਰਦੇਵ ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਰਥ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਕਰ ਦੇਵ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਦੌੜਿਆ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾ ਬਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਬਲਵਾਲੇ ਸ਼ਕਰਦੇਵ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਰਥ ਦੇ ਉਤੇ ਖਲ੍ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਕਰਦੇਵ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਗਦਾ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ

ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਸਮੇਤ ਰੱਥ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੀ, ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਦਾ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਿਆਨਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਲਈ ਤੇ ਬਲਦ ਦੇ ਚੰਮ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅਨੋਖੀ ਢਾਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਲਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਢਾਲ ਸੋਨੇ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਅੱਧੇ ਚੰਨ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਢਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਸੱਪ ਤੁੱਲ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਇਕ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਤੀਰ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਉਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੌਦਾਂ ਭਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸੌਟੀ ਦੇ ਉਤੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਭਾਲੇ ਅਜੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਲ ਪੁੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਂ ਬਾਹੂ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਭਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਭਾਨੂਮਾਨ ਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਨੂਮਾਨ ਨੇ ਵੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਨੂਮਾਨ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਗਰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਡਰ ਗਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਦੇਵਤਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਭੀਮਸੈਨ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਕੇ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਛੱਡੀ ਪਰੰਤੂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਨੂਮਾਨ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਗਭਿਓਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਥੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ, ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੰਧੇ ਉਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਧੜ ਦੇ ਕੱਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਇਕ ਚਿੰਘਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ

ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੁਆਰਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੇ ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ, ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤਲਵਾਰਧਾਰੀ, ਉਦਾਰ ਮਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਚਾਨਕ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕੁਦ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਡੇਗਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਾਂਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਘੋੜਿਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਰੱਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ. ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਅਤਿਅੰਤ ਬਲ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਭੀਮਸੈਨ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਹੋਏ ਬਾਜ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਪੈਦਲ ਚਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਭੈ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਲੈਕਾਰੀ ਯਮਰਾਜ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈ ਦੁਆਰਾ ਜੜ੍ਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਗਰਜਨਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਦੌੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਭੀਮਸੈਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੱਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਤੇ ਜੂਏ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਥ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਭੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਭ੍ਰਾਂਤ, ਆਵਿੱਧ, ਉਦਭ੍ਰਾਂਤ, ਆਪਲੁਤ, ਪਰਸ੍ਰਿਤ, ਪਲੁਤ, ਸੰਪਾਤ ਅਤੇ ਸਮੁਦੀਰਣ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪੈਂਤਰੇ ਦਿਖਾਏ।

ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਮ ਥਾਂ ਫਟ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਚਿੰਘਾੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਢਹਿ ਪਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ! ਕੁਝ ਗਜ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਡਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਕੱਟੇ ਗਏ, ਕੁੰਭਥਲ ਫਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਿੰਘਾੜਦੇ ਹੋਏ ਧਰਤੀ ਤੇ ਢਹਿ ਪਏ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਨੇਕ ਤੋਮਰ ਅਤੇ ਮਹਾਵਤਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਕੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਝੁੱਲ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਸਣ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਮਕਦਾਰ ਰੱਸੀਆਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਗਲ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਸ਼ਕਤੀ, ਝੰਡੇ, ਕਣਪ (ਖਾਸ ਹਥਿਆਰ) ਤਰਕਸ, ਅਦਭੁਤ, ਜੰਤਰ, ਧਨੁਸ਼ ਚਮਕੀਲੇ ਭਿੰਦੀ ਪਾਲ (ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ

ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੀਰ), ਤੋਂਤਰ, ਅੰਕੁਸ਼, ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਘੰਟੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਠੇ—ਇਹ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਡਿੱਗੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਡਿੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਿਧਰੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਿਧਰੇ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਢਠੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਹੇ ਭਰਤ !, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਜ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਘੋਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਮਹਾਂ-ਸਮਰ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਲਗਾਮ, ਜੋਤ, ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੀਆ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ, ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਕੱਸੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ, ਭੱਲੇ, ਵੱਡਮੁੱਲੀ (ਬਹੁਮੁੱਲੀ) ਤਲਵਾਰਾਂ, ਕਵਚ, ਢਾਲ ਅਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਵਿਛਾਉਣੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਖਿੰਡੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭੱਲਿਆਂ, ਅਦਭੁਤ ਯੰਤਰਾਂ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਉਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਬਲ ਵਾਲੇ, ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਉਛਲ ਕੇ ਰੱਥੀਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਝੰਡੇ ਸਮੇਤ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਛਲਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਦੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਪੈਂਤਰੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਇਹ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਟਕ ਦਿੱਤਾ, ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਣਾ ਨਾਲ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਅਨੇਕ ਯੋਧੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਵੇਗਵਾਲੀ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ !, ਕਲਿੰਗ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰਤਾਯੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗੇ ਵੱਧੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੁੱਲ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਸ਼ਰਤਾਯੂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅੰਕੁਸ਼ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਧੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭੜਕ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਘੀ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਨਾਲ ਅੱਗ

ਭੜਕ ਉਠੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੱਥ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਮ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਥ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਰੱਥ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ—ਓ, ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ, ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ। ਤੱਦ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਰਤਾਯੂ ਨੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਭੀਮਸੈਨ ਉੱਤੇ ਚਲਾਏ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਨੁਸ਼ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਨੌਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਕੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾਧੇ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਉਠੇ। ਬਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਸ਼ਰਤਾਯੂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋ ਖੁਰ ਨਾਮਿਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਦੇ ਚੱਕਰ ਰੱਖਿਅਕ ਮਹਾਬਲ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੱਤ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਤੁੱਲ ਆਤਮਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੇਤੁਮਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋਧਿਤ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਦੋਂ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਯੋਧਾ ਭੀਮਸੈਨ ਉਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਦਾ, ਤਲਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਟੀ (ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰ), ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ) ਅਤੇ ਫਰਸਿਆਂ (ਕੁਹਾੜਿਆਂ) ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਥੇ ਹੋ ਰਹੀ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈ ਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਸ਼ਤਰੂਮਰਦਨ ਭੀਮ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤ ਸੌ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਲਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਹਵਾ ਦੀ ਥਪੇੜ ਖਾ ਰਹੇ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੌੜਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ, ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਕਰਾਹੁਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਮਹਾਬਲੀ ਮਹਾਨ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਇਆ।

ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਸੰਖਨਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕੰਬ ਉਠੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹ ਛਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਜਰਾਜ

ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਨੇਕ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਵਾਹਨ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਛਲਣ ਨਾਲ ਸਭ ਉਤੇ ਮੋਹ ਛਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬੜਾ ਤਲਾ ਮਗਰਮੱਛ ਦੁਆਰਾ ਮੱਥਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਹਲਚਲ ਵਾਲਾ ਕਸੂਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਮਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ।

ਅਦਭੁਤ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਜਦੋਂ ਦਲ ਬਣਾਕੇ ਦੌੜਨ ਅਤੇ ਦੌੜ-ਦੌੜ ਕੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਗੇ, ਉਦੋਂ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਰੁਪਦਕੁਮਾਰ ਦਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—'ਹੇ ਬਹਾਦਰੋ, (ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ) ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਮਹਾਂਰਥੀ ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਤੁੱਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰੁਪਦ-ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਭੀਮ ਅਤੇ ਸੱਤਕਿ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਹੋਵੇ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੈਰੀ ਨਾਸ਼ਕ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਜਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਵਿਚ ਕਚਨਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਕਲਿੰਗਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਅਨੰਤ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮਨਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸੱਤਕਿ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਲਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜੇਤੂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੱਤਕਿ ਨੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਨੁਸ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣਾ ਰੌਦਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ

ਕਰਕੇ ਕਲਿੰਗ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਲਿੰਗ ਸੈਨਾ ਰੂਪ ਉਦਗਮ ਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਸ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਚਿੱਕੜ ਸੀ। ਉਹ ਨਦੀ ਖੂਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਬਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਖੂਨ ਦੀ ਦੁਸਤਰ ਨਦੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਬਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਹੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਲਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਂਤਨੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਿਯੂਹ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭੀਮਸੈਨ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ।

ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਸ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਉਤੇ ਸੱਤਕਿ, ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਰ ਹੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਗ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਥੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਾਜ਼-ਵਾਜ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸੇ ਰਥ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਉਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹ ਭੂਤਲ ਉਤੇ ਵਿਖਰ (ਖਿੰਡ) ਗਈ।

ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਤੱਦ ਬਲਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਭਾਰੀ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਉਸ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਇੱਧਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੌੜਨ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮਹਾਨ ਵ੍ਰਤਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਘਾਸ-ਫੂਸ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਵਿਲਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਭੀਮਸੈਨ ਸਾਰੇ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ

ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ
ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ
ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਭ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਆਪਣੇ ਦਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ
ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਉਥੇ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਮਤਸਦੇਸ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦ-
ਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਉਸ
ਸਮੇਂ ਸੱਚੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਯਦੁਕੁਲ ਸਿੰਘ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਹੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਹਾਦੁਰ, ਬੜੇ ਸੁਭਾਗ
ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਭਾਨੂਮਾਨ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਕੇਤੂਮਾਨ, ਕਲਿੰਗਬੀਰ ਸ਼ੱਕਰਦੇਵ
ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੈਨਿਕ ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ
ਜੀ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਕਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਉਸ
ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ
ਰਥ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਬੀਰ ਯੋਧੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਸੇਵਾ
ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਰੇਸ਼! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੜੀ
ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਉਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ
ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਬਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਆਰੰਭ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ - 55

ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : ਹੇ ਭਰਤ ! ਉਸ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਅਧਿਕ ਬੀਤ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਰਥ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਤਦ ਪੰਚਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਦਰੋਣ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਸ਼ੱਲਯ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਤੇਜ ਚਾਲ ਵਾਲੇ ਪੈਨੇ ਦੱਸ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਰਥ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਉਤੇ ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤ ਪੁੱਤਰ ! ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਵੇਖਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਵੀ ਪੈਨੇ ਬਾਣ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਰੰਤ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਿਆ। ਪੁਰਸ਼ਰਤਨ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਪੱਚੀ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਨੌਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੂੰ ਅੱਠ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਤਦ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਦਸ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੈਨੇ ਬਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰੇ।

ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਵੇਖਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਯੁਧ ਛਿੜ

ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਛਮਣ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਜਲਦੀ ਰੱਥ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਜਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤਦ ਲਛਮਣ ਨੇ ਵੀ ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਟੇ ਹੋਏ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਅਦਭੁਤ ਧਨੁਖ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਹੜਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਰਤਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਛਿਆ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਖ਼ਮੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਵੇਖਕੇ ਉੱਥੇ ਆਪ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉਧਰ ਆਉਣ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸਾਰੇ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜੁਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਚਿੰਤਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਰਜੁਨ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਵੇਖ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜੇ ਆਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਪੱਖੀ ਨਰੇਸ਼ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਇਕਦਮ ਅਰਜੁਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰਥ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਈ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਧੂੜ ਇਕ ਦਮ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰਥ ਤਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਭੂਪਾਲ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੇ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਖਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਧੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸਹਿ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ ! ਮੁਕਟ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਧਰਤੀ, ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਥ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਬਹੁਤ ਹਾਥੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਰਥ ਸਮੂਹ ਦੇ

ਸਵਾਮੀਆਂ ਦੇ ਰਥ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅਨੇਕ ਰਥੀ ਰਥਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਦ (ਬਾਹਵਾਂ ਦਾ ਗਹਿਣਾ) ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲਈ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਦੌੜਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਘੁੜਸਵਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਾਥੀਸਵਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਰੇਸ਼ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਥਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਗਿਰਦੇ ਅਤੇ ਗਿਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਹੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਉਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਦਾ, ਤਲਵਾਰ, ਪ੍ਰਾਸ (ਭਾਲਾ), ਤੂਣੀਰ (ਤਰਕਸ਼), ਧਨੁਖ-ਬਾਣ, ਅੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੱਟ ਕੇ ਡੇਗ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ ਭਰਤ ਪੁੱਤਰੋ ! ਭੂਪਾਲ, ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਚਮਕੀਲੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੁਦਗਰ, ਭੱਲੇ, ਹੱਥ ਦੇ ਨਾਪ ਦੇ ਹਥਿਆਰ, ਤਲਵਾਰ, ਕੁਹਾੜੇ, ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ), ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਵਚ, ਝੰਡੇ, ਢਾਲ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਛਤਰ, ਪੱਖੇ, ਚਾਵਕ, ਜੋਤ (ਜੂਏ ਨਾਲ ਹਲ ਬੰਨਣ ਵਾਲੀ ਰੱਸੀ), ਕੋੜੇ ਅਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੂਰਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕੇ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਭ ਯੋਧੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਭੱਜਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਖ ਬਜਾਏ। ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੱਜਦੀ ਵੇਖਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਆਚਾਰਯ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ : 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਬਲਵਾਨ, ਬੀਰ, ਪਾਂਡੂ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਉਹੋ ਦਸ਼ਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮਾ ਪਰਲੋਕਾਲ ਦੇ ਯਮਰਾਜ ਤੁਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਰਤਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਵੇਖੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੈਨਿਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਮਾਨੋ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਅਸਤਾਚਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਯੁਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਥੱਕੇ ਅਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਯੁਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਆਚਾਰਯ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ

ਹਟਾ ਲਿਆ ।

ਫਿਰ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸੋਮਕ, ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਬੀਰ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਜੈ ਦੇ ਸੂਚਕ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਨੱਚਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਛਾਉਣੀ (ਸ਼ਿਵਿਰ) ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ । ਹੇ ਭਰਤ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਸਤਾਚਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸੰਝ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪਰਤ ਆਈਆਂ ।

ਅਧਿਆਇ - 56

ਤੀਜੇ ਦਿਨ—ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੀ ਵਿਯੂਹ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਯੁਧ

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਭਰਤ ! ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਅਤੇ ਸਵੇਰਾ ਹੋਇਆ ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵੱਲ ਚਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਜੈ ਦਵਾਉਣ ਦੀ ਇਛਿਆ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਗਰੁੜ-ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤਾਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਚੁੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਆਚਾਰਯ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਯਦੂਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਕੇਕਯ ਅਤੇ ਵਾਰਧਾਨ ਵੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਸਨ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਭੂਰੀਸ੍ਰਵਾ, ਸ਼ਲ ਸ਼ੱਲਯ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ-ਜੈਦਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਦ੍ਰ, ਸਿੰਧੂ, ਸੌਵੀਰ, ਅਤੇ ਪੰਚਨਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਭਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਚਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਿੱਠ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਅਵੰਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਕੰਬੋਜ, ਸ਼ਕ੍ਰ ਅਤੇ ਸੂਰਸੈਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪੂੰਛ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ। ਮਗਧ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ, ਮਾਲਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੰਭ ਦੇ ਥਾਂ ਖਲੋ ਗਏ। ਕਾਰੁਸ਼, ਵਿਕੁੰਜ, ਮੂੰਡ ਅਤੇ ਕੁੰਡੀਬ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਯੋਧੇ, ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਖੰਭ ਦੀ ਥਾਂ ਖਲੋ ਗਏ। ਸੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਵਿਆਸਾਚੀ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ

ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਅੱਧੇ ਚੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੁਲ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਦਰੂਪਦ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨੀਲੇ ਹਥਿਆਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਅਤੇ ਨੀਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਾਬਲੀ ਧਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੇਦੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਪੌਰਵ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਸਨ। ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਸ੍ਰਿਖੰਡੀ, ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਦਰਕ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਰਾਵਾਨ ਸਨ। ਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਇਰਾਵਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੇਕਯ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜੁਨ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਸ਼ਿਖਰ ਦੇ ਥਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਂਡੂਆਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਏ ਭੁਪਾਲਾਂ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਇਹ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਉਤੇ ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਸੱਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਥ ਨਾਲ ਰੱਥ ਤੇ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਭਿੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਅਤੇ ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਦੌੜਦੇ ਤੇ ਅਲਗ ਅਲਗ (ਵੱਖ ਵੱਖ) ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੁੰਦਭੀਆਂ (ਨਗਾੜੇ) ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੇ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਾਰ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਲੇ ਨਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ-57

ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਮਸਾਨ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ–ਹੇ ਭਰਤ, ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੀ ਉਕਤ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਯੂਹ-ਰਚਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਰੱਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਤਿਰੱਥੀ (ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੇ) ਬੀਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਥੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਾਲ ਤੁੱਲ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਚਾਹੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਉਜਵੱਲ ਯਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਰਕੇ ਕਿ ਹੁਣ ਮੌਤ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇੱਕਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਤਤਪਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਧੂੜ ਉਡੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਢਕੇ ਗਏ। ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਥੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ? ਹੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਨਾਂ ਅਤੇ ਗੋਤੱਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਪਰਾਏ ਪੱਖ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵਾਲੇ ਭਾਰਦਵਾਜ ਨੰਦਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਿਯੂਹ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟ ਸਕਿਆ। ਉਥੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵੀ

ਨਿਕਲ ਕੇ (ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੱਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜ ਪਏ। ਘੁੜਸਵਾਰ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਦਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਸੰਗਰਾਮ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੱਥੀ ਰੱਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਗਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੱਖ ਦੇ ਹਾਥੀ-ਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਵੈਰੀ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਨਾਰਾਚ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਹਥਿਆਰ), ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਤੋਮਰਾਂ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ) ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਛਲ ਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਵੀਰ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਫਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਯੋਧੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਫਟ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਬੀਰ ਉਥੇ ਹੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭੜਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਆਦੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਦੀਪਾਲ (ਹੱਥ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਹਥਿਆਰ) ਅਤੇ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡੇਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੱਥੀ ਕਿਸੇ ਗਜਯੂਥ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਨਾਲ ਭਿੜ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਵਾਰ ਵੀ ਰੱਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ!, ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਘੁੜਸਵਾਰ ਰੱਥੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰੱਥੀ ਘੁੜ-ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਭੱਲੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਬੀਰ ਰੱਥੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰੱਥੀ ਯੋਧਾ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਘੁੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡੇਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਸਚਰਜਜਨਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਡੇਗੇ ਹੋਏ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ, ਧਨੁਸ਼, ਤੋਮਰ, ਭੱਲਾ, ਗਦਾ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਮੁਦਗਰ, ਕੰਪਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚ, ਕਣਪ, ਅੰਕੁਸ਼, ਚਮਚਮਾਤੀ ਤਲਵਾਰ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਸੂਲ, ਗੱਦੀ, ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਕੰਬਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਭੂਮੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ

ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰਿਤ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮਾਸ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਚਿੱਕੜ ਜੰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਨਾਲ ਸਿੰਜੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੂੜ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੇ ਭਰਤ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅਨਗਿਣਤ ਕਬੰਧ (ਧੜਾਂ) ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਠਣ ਲਗੀਆਂ। ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਥੀ ਯੋਧੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ, ਸਿੰਧ ਰਾਜ ਜੈਦਰਥ, ਪੁਰੂਮਿੱਤਰ ਜਯ ਭੋਜ, ਸ਼ੱਲਯ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁਨੀ-- ਇਹ ਸਿੰਘ ਤੁੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਦੁਰਜੇ ਬੀਰ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੀਮਸੈਨ, ਰਾਕਸ਼ਸ ਘਟੋਤਕਚ, ਮਾਤਯਕੀ, ਚੇਕਿਤਾਨ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਇਉਂ ਭਜਾਉਣ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਾ ਦਾਨਵਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਖੱਤਰੀ ਬੀਰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਨਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਂਡੂਵੰਸ਼ੀ ਰਾਕਸ਼ਸ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਪਾਂਡੂ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤੇ ਸੱਤਰੂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਖਲੋਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕਿ ਨੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਸੰਗਰਾਮ ਛਿੜ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ - 58

ਪਾਂਡੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਪਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਉਠੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆ ਤਾਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਥਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰਥ ਉਤੇ ਚਮਚਮਾਉਂਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੁਸਹਿ ਗਦਾ, ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਠ, ਭੱਲਾ, ਕੁਹਾੜਾ, ਮੁਦਗਰ ਅਤੇ ਮੂਸਲ ਆਦਿ ਅਸਤ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਪਤੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵੇਖਕੇ ਦੇਵਤੇ, ਦਾਨਵ, ਗੰਧਰਵ, ਪਿਸ਼ਾਚ ਨਾਗ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਸ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਸਮੂਹ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਹਿਤ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਕਰਕੇ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਸੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਛਿੜੇ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਤੁਰੰਤ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਰਥ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੀ ਰਥ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਬੜੀ ਝੁਕੀ ਹੋਈ

ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੰਕਪੰਛੀ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਤਦ ਧਰਮ ਪੁਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਮਾਦਰੀ ਪੁੱਤਰ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਨਕੁਲ-ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਵੇਂ ਇਥੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਹਿਡਿੰਬਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਕਰੋਧੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਣ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਰੱਥ ਦੀ ਬੇਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰਥੀ ਬੜੀ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ। ਤੱਦ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਖਦੇੜਨ ਲੱਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰੱਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ !, ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਥੀ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਰੋਕਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸੈਨਾ ਭੱਜੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੱਥੀ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਰੱਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਮਾਵਸ ਤਿਥੀ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਨ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ੋਭਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਬਰਸਾਉਂਦਾ

ਹੈ। ਤਦ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਰਥ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਖ ਅਤੇ ਭੈ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਸ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਹਿੱਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ਼ਵਸਤ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨਸਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਰਤਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਜਿਧਰ ਵੀ ਵੇਖਦਾ, ਉਧਰੋਂ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਦੇ ਵੇਖ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਲੱਜਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਚੰਦਰੋਦਯ ਸਮੇਂ ਉਮੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਵੇਖਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ—ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ—ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਸੁਣੋ—ਹੇ ਕਰੂਨੰਦਨ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੱਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਾਂਡੂ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ, ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਅਸਵਤਥਾਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਲਵਾਨ ਹਨ। ਹੇ ਬਹਾਦਰ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪਾਂਡੂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਬਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਸ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਉਤੇ ਦਿਆ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਤਦ ਆਪ ਜੀ ਦਾ, ਆਚਾਰਜ ਦਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਦਾ ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਸ ਕੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਬਾਰ ਇਹ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ।

ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਾ, ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਅੱਜ ਮੈਂ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਸਹਿਤ ਵੇਖੋ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਭ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਅਨੰਦ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੰਖ ਬਜਾਉਣ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਖ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਬੀਰ ਸੰਖ ਬਜਾਉਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਅਤੇ ਢੋਲ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ – 59

ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਾਰ, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, 'ਹੇ ਸੰਜਯ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਖੁੰਦਕ ਦੇਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ, ' ਹੇ ਭਰਤ !, ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਅਧਿਕ ਭਾਗ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰੰਗਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਲਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਚਲੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਡਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਨੁਸ਼ਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਅਤੇ ਹਥੇਲੀਆਂ ਦੀ ਟਕਰਾਹਟ ਦਾ ਟੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਲੋ ਜਾ, ਖੜਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਿੰਨ ਦੇਵੋ, ਪਰਤੋ। ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੋ, ਹਾਂ ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਚੋਟ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਵਚਾਂ, ਮੁਕਟਾਂ ਅਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਉਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਟਕਰਾਉਂਦੇ, ਤਦ ਪਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰਕੇ ਟਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਸਤਕ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ

ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਿਰੋਮਣੀ
ਭੁਜਾਵਾਂ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਨ ਅਤੇ ਤੜਫਣ ਲੱਗੀਆ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਿਰੋਮਣੀ
ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤਾਂ ਘੱਟੇ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੜ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨੁਖਬਾਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ
ਹਥਿਆਰ ਲਈ ਖਲੋਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਖੂਨ ਦੀ ਨਦੀ
ਵਗਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਸ ਵਿਚ
ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਖੂਨ ਅਤੇ ਮਾਸ ਚਿੱਕੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦੇ
ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਨਦੀ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਅਤੇ
ਪਰਲੋਕ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੂਨ ਤੇ ਮਾਸ ਦੀ ਇਹ ਨਦੀ ਗਿੱਧਾਂ ਅਤੇ
ਗਿੱਦੜਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ
ਦਾ ਉਸ ਦਿਨ ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਕਾਲੀ ਚੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਡਿੱਗੇ
ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁਕ ਜਾਣ ਤੇ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ
ਸੀ। ਹੇ ਮਾਨਯੋਗ ਮਹਾਰਾਜ, ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਅਜੀਬ ਕਵਚ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਟੋਪਾਂ
ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਣ
ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਬੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਆਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਚੀਸ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ
ਕਸ਼ਟ ਪਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਨਿਡਰ ਤੇ ਘਮੰਡ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਯੋਧੇ
ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰ
ਰਹੇ ਸਨ—ਹੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਹੇ ਭਾਈ, ਹੇ ਮਿੱਤਰ, ਹੇ ਮਾਮਾ, ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਓ। ਦੂਜੇ
ਸੈਨਿਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ—ਓ ਆਓ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਓ, ਕਿਉਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹੋ ?
ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੋਗੇ ? ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਡਰੋ। ਉਥੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂ
ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਗੋਲਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਤੇ
ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉੱਤਮ ਨੇਮ ਦਾ ਕਰਨ
ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਰਥੀਆਂ
ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਰੱਥ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਦੀ
ਬੈਠਕ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਮਿਸ਼ਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਖਾਈ
ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ
ਫੁਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਲੱਖ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ
ਸੀ ਕਿ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਛਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖ

ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਸਭ ਲੋਕ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟਦੇ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਅਕ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਧਾਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਤੰਗਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆ ਗਿਰਦੇ ਸਨ।

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਣ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਾਣ ਬਹੁਤ ਸਨ ਦੂਜੇ ਉਹ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਅਕ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਹੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਝੁੱਲ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਮਹਾਨ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਜਰ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਇੱਕ ਹੀ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਯੋਧਾ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਖਲੋਤਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ, ਉਸੇ ਛਿਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਿਟਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੁੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਵੀਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਰਹੇ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹੇਂਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਨੱਸ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹੇ ਗਏ। ਰੱਥ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਕੂਵਰ (ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਕਾਠ) ਟੁੱਟ ਕੇ ਗਿਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਚੇਤ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ

ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ, ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ !, ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੈਨਿਕ ਕਵਚ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਲ ਖਿੰਡਾ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਸਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੈ ਭਟਕਦੀ ਹੋਈ ਗਊਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ ਗਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੱਥ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਸੂਝ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪਈ ਵੇਖ ਕੇ ਜਦੂਕੁਲ-ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਰੱਥ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਨਰਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਇੱਛਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਅਵਸਰ ਹੁਣ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੋਹ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਖੋ ਬੈਠੇ ਹੋ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। 'ਹੇ ਬੀਰ ! ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਤਰਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੇਗਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣੇ ਉਸ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਓ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਵੇਖੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਿਰਣਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੈ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :—ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਕੇ ਉਥੇ ਲੈ ਚਲੋ ਜਿਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੋ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਦਰਜੈ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰੱਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਤਦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਾ ਰੱਥ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਉਸ ਰੱਥ ਵੱਲ ਅੱਖ ਉਠਾ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਫਿਰ ਪਰਤ ਆਈ। ਹੇ ਕੁਰੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਫਿਰ ਭੀਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਮਹਾਨ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਛਿਨ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਸਮੇਤ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਰੱਥ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਾ ਘਬਰਾ ਕੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਦ

ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲੌਕਿਕ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਲਕ ਡੇਗਦੇ ਡੇਗਦੇ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਡੋਰੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਕਰੋਧਿਤ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਇਸ ਫੁਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ—ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼, ਹੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ, ਧੰਨਵਾਦ, ਹੇ ਬੇਟਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਫੁਰਤੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਹੇ ਧਨੰਜਯ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਤੇਰੇ ਹੀ ਜੋਗ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਦੂਸਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਥ ਵੱਲ ਬਾਣ ਬਰਾਹੁਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਬਲ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਰੱਥ ਨੂੰ ਮੰਡਲਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਫਿਰ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਡਾਂ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜਖ਼ਮ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਕਰੋਧਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੀੜਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਹਿਮਣੀ ਕੁਲਭੂਸ਼ਣ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਰਜੁਨ ਤਾਂ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਕੇ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੁੱਲ ਬਲ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ

ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਸਮੇਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਔਖਾ ਹੈ ? ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੱਸਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਰਵ ਲੋਕ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੋਮਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖ ਦਾਦੇ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਲਈ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭਾਰੀ ਭਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਰਜੁਨ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਰਥ ਉਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਢੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਨਾ ਤਾਂ ਭੂਮੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਿਰਣਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧੂੰਏਂ ਵਾਲੀ ਭਿਆਨਕ ਹਵਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਦ ਦਰੋਣ, ਵਿਕਰਣ, ਜੈਦਰਥ ਭੂਰੀਸਰਵਾ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ, ਸੁਤਾਯੂ ਰਾਜਾ ਐਬਸ਼ਟਪਤੀ, ਵਿੰਦ, ਅਨੁਵਿੰਦ, ਸੁਦਕਿਸ਼ਣ ਪੂਰਵ ਦੇ ਨਰੇਸ਼, ਸੋਵੀਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਸਤਰੀ, ਵਸਾਤੀ ਛੁਦਰਕ ਅਤੇ ਮਾਲਵ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਤੁਰਤ ਹੀ ਮੁਕਟ ਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੇੜੇ ਆਏ। ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਲੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਜਰਾਜ ਯੂਥਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੈਦਲ, ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਨਿਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਤੁਰੰਤ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਸ਼ਿਨਿਬਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਇਕਦਮ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਕੇ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਬ੍ਰਿਤਰ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਅਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਿਨਿਵੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—'ਕਸ਼ਤਰੀਓ, ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ? ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੀਰੋ ! ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਨਾ ਛੱਡੋ ਆਪਣੇ ਬੀਰ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੋ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰੋ ਪਾਸੇ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਰਜੁਨ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,

ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਯਦੂਕੁਲ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਕੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—ਸ਼ਿਨਿਵੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਹੇ ਸਾਤਵਤ ਰਤਨ, ਜਿਹੜੇ ਨੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਨੱਸ ਜਾਣ, ਜਿਹੜੇ ਖੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਣ (ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ) ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕਾਂ ਸਮੇਤ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਸਾਤਵਤ ਬੀਰ ਅੱਜ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰਥੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਭਿਆਨਕ ਚੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਨ ਵਰਤ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਸਾਤਯਕੀ, ਸਹਾਇਕਾਂ ਸਮੇਤ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਅਰਜੁਨ, ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਨਕੁਲ-ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅੱਜ ਅਜਾਤ-ਸ਼ੱਤਰੂ (ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਤਰੂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਵਾਵਾਂਗਾ।।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਇਵੇਂ ਕਹਿ ਕੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਹਥਿਆਰ 'ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਚੱਕਰ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੱਜਰ ਤੁੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਛੁਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਿੱਖੇ ਸਨ। ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਲਗਾਮ ਛੱਡਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਉਸ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰੱਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਘਮੰਡੀ, ਮਦ ਵਿਚ ਅੰਨੇ ਅਤੇ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਉਤੇ ਝਪਟੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਕੰਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜੇ।

ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਝਪਟੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਵਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਲਟਕ ਕੇ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੀਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਇਉਂ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਭੁਜਾ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡੰਡੀ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਿਤ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਕਮਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਨੋ ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਤੁੰਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕ ਵਾਲਾ ਆਦਿ

ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰੋਧ ਰੂਪ ਸੌਰਜੋਦਯ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਮਲ ਖਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਛੁਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਿੱਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੀ ਮਾਨੋ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦਲ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ ਮਹਾਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੁਜਾ ਰੂਪੀ ਡੰਡੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹੇਂਦਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਉਠਾ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਪਰਲੈ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਡਰ ਅਥਵਾ ਘਬਰਾਹਟ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਿਣਕਾ ਵੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੰਤ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ—ਆਓ, ਆਓ ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਹੇ ਜਗਤ ਨਿਵਾਸ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹੇ ਮਾਧਵ, ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਲੋਕ ਨਾਥ, ਅੱਜ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਲ ਪੂਰਵੇਕ ਇਸ ਉੱਤਮ ਰੱਥ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟੋ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੱਜ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੇ ਮੈਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੰਧਕ ਅਤੇ ਵਰਿਸ਼ਣੀ ਕੁਲ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਬੀਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਆਕਰਮਣ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਗੌਰਵ ਵਧੇਗਾ। ਮੋਟੀ, ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਯਦੁਕੁਲ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਵੇਖ ਅਰਜੁਨ ਵੀ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਰੱਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੱਸੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਫੜ ਲਈਆਂ। ਅਰਜੁਨ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵੀ ਮੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ। ਆਦਿ ਦੇਵ ਆਤਮਯੋਗੀ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਫੜ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਰੁਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਲਈ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਤੱਦ ਮੁਕਟ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਿਕਟ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਦਸਵੇਂ ਕਦਮ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੱਦ ਸੋਨੇ ਦਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹਾਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ !, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕਰੋਧ ਰੋਕੋ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ ਹੋ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ! ਮੈਂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਉਪੇਂਦਰ ! ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਤੇ ਕਰਤਵ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਧਨੁੱਖ ਲੈ ਕੇ ਰੱਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫਿਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਲਗਾਮ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੰਚਜੰਨਯ ਸੰਖ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਠ ਦਾ ਹਾਰ, ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਨੇਤਰਾਂ ਉਤੇ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਈ ਹੋਈ ਧੂੜ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਖ ਲੈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੌਰਵ ਪੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਕਲੋਹਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾ ਦਲ ਵਿਚ ਨਗਾਰੇ, ਢੋਲ, ਪਣਵ (ਢੋਲ) ਅਤੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਮੇਘ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਸਾਫ ਬਾਣ ਸੰਪੂਰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਬਾਣ ਲੈ ਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਮਾਨੋ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਭਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਉਤੇ ਚਲਾਏ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਵਾਲੇ ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਗਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸੱਤ ਭਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਤੋਮਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕੀਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਗਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਤੁੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਇੰਦਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ

ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਦਭੁਤ ਅਸਤਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਮਕ ਉਠਿਆ। ਫਿਰ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤਮ ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਬਿਛਾ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬਾਣ, ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਰਥ, ਝੰਡੇ, ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੁਭਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪੀੜਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੰਖ ਧੁਨੀ, ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ, ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਬ ਗਏ।

ਤਦ ਉਸ ਗਾਂਡੀਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਪੰਚਾਲਰਾਜ ਦਰੁਪਦ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਨਰੇਸ਼ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਆਕ੍ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸਮਰ ਵਿਚ ਰਥ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਸਮੇਤ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸੁੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕਸੇ ਹੋਏ, ਬੜੀ ਬੜੀ ਪਤਾਕਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਨਾਗਚਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਖੋਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲ ਭੱਲਿਆਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪੈਣ ਤੇ ਕਵਚ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਫਟ ਜਾਣ ਤੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋਕੇ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਕੱਟੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਕੀਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਧਵਜ ਟੁੱਟੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਕੇ ਗਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ, ਰਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਲਹੀਨ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜੇ ਹੋਏ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਐਂਦਰ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਕਵਚ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਖੂਨ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਬਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਮੋਹਦੇ ਝੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਦੀ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਵੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬਹਾਓ ਅਧਿਕ ਸੀ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ

ਤਣਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ । ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮੱਜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਮਾਸ ਚਿੱਕੜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਤ ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸ਼ ਹਰੀ ਘਾਹ ਦਾ ਭਰਮ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਉਸ ਵਿਚ ਜਲਜੰਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਕੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਕਵਚ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਨੁਖਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕੰਕਰ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਕੁੱਤੇ, ਕਾਂ, ਭੇੜੀਏ, ਗਿਧ, ਕੰਕ, ਤਰਕਸੁ (ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਕੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਵੈਤਰਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਖਿਆ । ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਚਰਬੀ, ਮੱਜ੍ਹਾ (ਚਰਬੀ) ਅਤੇ ਖੂਨ ਬਹਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਚੇਦੀ, ਪੰਚਾਲ, ਕਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਮਤਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁਤਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਰਬੀਰ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋਕੇ ਕੌਰਵ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦਮ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖਕੇ ਪਾਂਡੂਪਖ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ। ਗਾਂਡੀਵਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਿਰਣਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ, ਬਾਨਹਿਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕੌਰਵ-ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਸੂਰਜਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਾ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਐਂਦਰ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਪਰਲੋ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਵੇਖਕੇ ਸੈਨਾਂ ਅਸਹਿ ਜਾਣਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਲਾਲੀ ਯੁਕਤ ਸੰਝ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤਾ ਦਿਤਾ। ਧੰਨਜਯ ਵੀ ਸਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਯਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਕੀਰੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਈਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਗਏ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੱਤ ਸੌ ਹਾਥੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਾਚਯ, ਸੌਵੀਰ, ਕਸੁਦਰਕ ਅਤੇ ਮਾਲਵ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ, ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਬੀਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ । ਸਰੁਤਾਯੁ, ਰਾਜਾ ਅੰਬਸਟਪਤੀ, ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ, ਚਿੱਤਰਸੇਨ, ਦਰੋਣ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ, ਜੈਦਰਥ, ਬਾਨਹਿਕ, ਭੂਰੀਸ੍ਰਵਾ, ਸੱਲਯ ਅਤੇ ਸ਼ਲ—

ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਯੋਧੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਮਹਾਰਥੀ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਦੁਆਰਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਸਮੇਤ ਹਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਕਤ ਗੱਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਗਏ। ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਉਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਡਰ ਛਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਅਧਿਆਇ – 60

ਚੌਥੇ ਦਿਨ – ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਨਿਰਮਾਣ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸਵੈ-ਰੱਥ ਯੁੱਧ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—ਹੇ ਭਰਤ, ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋ ਗਈ , ਤਦ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰ ਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰੋਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ, ਬਾਲਹਿਕ, ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਲਾ ਜੈਦਰਥ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਨਾਂ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲਾ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਨਰਪਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੱਜਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਡੇ ਵਡੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਲ, ਪੀਲੀ, ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਝੰਡੀਆਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਡੇ ਵਡੇ ਰਥਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਨੋਂ ਬਰਖਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਕਾਸ਼ ਬਿਜਲੀ ਸਮੇਤ ਬਦਲਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਵੇ।

ਫਿਰ ਨਦੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵੇਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸੈਨਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਵੱਲ ਚਲ ਪਈ। ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ

ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾਂ ਸਪ ਨਾਮੀ ਵਿਯੂਹ ਵਿਚ ਲੇਸ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਿਯੂਹ ਮਹਾਨ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਸ਼ੱਤਰੂਪਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈਕੇ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਧਵਜ ਤੇ ਆਵਰਣ ਨਾਲ ਲੇਸ ਰਥ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਜਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਨੋਹਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਯਦੁਕੁਲਤਿਲਕ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੀ ਧਵਜਾ ਵਾਲੇ ਰਥ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕੋਰਵਾਂ ਸੈਨਿਕ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਰਥੀ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ।

ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਿਹੜਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਵਰਗਾ ਉਹ ਵੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਯੂਹ ਇਸ ਭੂਤਲ ਤੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਜੇ ਇੱਕ ਦਮ ਬੱਜਣ ਲਗੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖਨਾਦ, ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸਮੇਤ ਰਥਾਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਫਿਰ ਬੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਸਹਿਤ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜਣ ਲਗੇ। ਛਿਨ ਵਿਚ ਭੇਰੀ ਅਤੇ ਪਣਵ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸੰਖਨਾਦਾਂ ਨੇ ਦਬਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਖਧੁਨੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ (ਧਰਤੀ ਤੋਂ) ਉਡੀ ਹੋਈ ਧੂੜ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਸੂਰਜਦੇਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ-ਮੰਡਲੀ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਰਥੀ ਰਥੀ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਸਾਰਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰਥ ਅਤੇ ਧਵਜ ਸਮੇਤ ਮਰਕੇ ਡਿਗਣ ਲੱਗਾ। ਹਾਥੀ ਹਾਥੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਪੈਦਲ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਣ ਲੱਗਾ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੇ ਉੱਤਮ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਭਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ

ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕੀਲੇ ਕਵਚ, ਫਰਸ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਟੁੱਟਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਰਥ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕਾਂ ਰਥੀ ਸਾਰਥੀ ਸਹਿਤ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕੁਚਲਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਯੁਵਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਫਟੱੜ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਖਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਛਿਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥ ਸਾਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਚਿੰਨ ਸਹਿਤ ਧਵਜ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਧਵਜ ਪੰਜ ਤਾੜ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ ਸਹਿਤ ਉਚਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਰਥ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਣ ਅਤੇ ਬੱਜਰ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰ ਤੁਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜੁਨ ਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ, ਸੱਲਯ ਵਿਵਿਸ਼ਤੀ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਅਰਜੁਨ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਇੱਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜੁਨ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਉਹ ਕੌਰਵ-ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਯੱਗ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਵਨ ਦੇ ਸਮਾਨ (ਹਵਿਸ਼) ਅਹੁਤੀ ਪਾਕੇ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗੇ। ਫਿਰ ਉਦਾਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਰੂਪੀ ਜਲ ਤੇ ਝੱਗ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਨਦੀ ਬਹਾ ਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਟਾਲਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜੁਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਹਸ ਕੇ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਪਾਨ ਨਾਮਕ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਟੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਮਹਾ ਮਨ ਵਾਲੇ,

ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸਟ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਭਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਪਿਧਵਜ (ਜਿਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ) ਬਿਛਾਏ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਸਤਰ ਜਾਲ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਵਿਚ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਟੰਕਾਰ ਸਮੇਤ, ਦੀਨਤਾਹੀਨ ਦਵੈ-ਰਥ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ।

ਅਧਿਆਇ – 61

ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਬੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—ਹੇ ਮਾਨਯੋਗ ਰਾਜਨ, ਦਰੋਣ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ੱਲਯ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਅਤੇ ਸ਼ਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪੰਜ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭਿੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਪੰਜ–ਪੁਰਖ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿਚ, ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਉਣ, ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਣ, ਅਸਤਰ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦਿੰਦੇ ਆਪਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦੀਨ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਦੀਨਤਾ ਹੀਨ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਅਤੇ ਬਲ ਨਾਲ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਅਸਤਰ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਅਸਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਤੇ ਸੱਲਯ ਨੂੰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਅੱਠ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਸਜੀ

ਹੋਈ ਸੱਪ ਵਰਗੀ ਮਹਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੱਲਯ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਰਜੁਨ-ਪੁਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਤੇਜ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਪਾਰਖ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ੱਲਯ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਸਾਂਯਮਨੀ (ਸੋਮਦੱਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਸ਼ਲ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੀ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾ ਅਤੇ ਕੇਕਯਾਂ ਸਮੇਤ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਸੱਤਰੁਵਧ ਦੀ ਇਛਿਆ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਹਿਤ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਨੁਰਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਲਈ ਅਜੈ ਸਨ। ਹੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਪੰਚਾਲ-ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਰਥਾ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਧਨੁਖ਼ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਕਯਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ।

ਮਜਬੂਤ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਈ ਸੈਨਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਥੀ, ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸਭੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਚਾਲਵੰਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਦੀ ਹੰਸਨੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣ ਮਾਰੇ ਫਿਰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੱਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਸ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਇਕ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਪਿੱਠ ਰਖਿਅਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਨਾਰਾਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪੋਰਵ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਤਦ ਸ਼ਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਤੀਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਰਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਦਬਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਵੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ੱਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਧਨੁਖ਼ ਕਟ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਸ਼ਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਿੱਠ ਰਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ

ਦਿਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਜਿਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਸਨ, ਉਸ ਰਥ ਉਤੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸ਼ਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ । ਤਦ ਕੁਰੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਲ ਪੁੱਤਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪੰਚਾਲਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਗਿਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਿਖੀ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਣ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਲੰਘਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕਰੋਧ ਪੂਰਬਕ ਗਦਾ ਨਾਲ ਚੋਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਚਮਕੀਲਾ ਕਵਚ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਡਿਗਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਗ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਪੰਚਾਲ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਮਨਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਗਦਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਸ਼ਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ।

ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਯਮਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਲ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਰਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਦਬਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨਮੱਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੂਪਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਵਤ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਅੰਕੁਸ਼ ਨਾਲ ਮਾਰੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੁਪਦ-ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਵੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸੂਰਬੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ-62

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਆਦਿ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਤੇ ਭੀਮਸੇਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਬੋਲੇ - ਹੇ ਸੰਜਯ !, ਮੈਂ ਪੁਰੁਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ !, ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਮੇਰੇ ਹੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦਸਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਸਦੇ ਹੋ। ਹੇ ਸੰਜਯ-ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪੁਰੁਸ਼ਾਰਥ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ ਉਹ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮਾਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਜਿੱਤ ਲਈ ਸਾਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਂਡੂ ਹੀ ਜੇਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ, ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਸਹਿ ਤੇਜ਼ ਦੁਖ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਂਡੂ ਹਾਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੰਘਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣੋ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਘੋਰ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜਾ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ !, ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਭਾਲੇ ਨਾਮੀ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਪੀੜਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਨੰਤ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਰਜੁਨ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਤਾਇਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਉਥੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿਕਰਣ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ, ਦੁਸਹਿ ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਦੁਰਮੁਖ, ਸੱਤਬ੍ਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰੂਮਿੱਤਰ--ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ, ਦਰੁਪਦ ਪੁਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ-ਸਹਿਦੇਵ ਪੰਜੇ ਭਾਈ ਦਰੋਪਦੀ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ--ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਹੀ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ , ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇਛਿਆ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੀ ਬੁਰੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦਸੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰਥੀ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋਕੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਰਜਦੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋਧ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇਛਿਆ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲਾਗ-ਡਾਟ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ

ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਸਭ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ-ਭਾਈ ਬੰਧੂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਪਰਧਾ ਰਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਈ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ ਨੇ ਵੀਹ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਪੰਜ, ਦੁਰਮੁਖ ਨੇ ਨੌਂ, ਦੁਸਹਿ ਨੇ ਸੱਤ, ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਨੇ ਪੰਜ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੱਤਵ੍ਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰੂਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਸ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਦਰੀ-ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਫਿਰ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਛਿਆ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਏ। ਫਿਰ ਮਹਾਬਲੀ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਗਦਾ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਗਦਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਿਖਰ ਸਮੇਤ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਪਸਥਿਤ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਤਦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵੇਗਵਾਲੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਰਾਜ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਗਧ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਰਥ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪਿਆ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭਾਰੀ ਗਦਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਾਜ ਸੈਨਾਂ ਵਲ ਦੌੜੇ। ਬਲਵਾਨ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਬੱਜਰ ਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਦਾ ਨਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਰਾਂਗਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗੇ।

ਮਨ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੀਨ ਅਤੇ ਬੇਸੁਧ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਰਥੀ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਦੁਰਪਦ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਸ ਨੱਸ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਦਲ ਪਰਬਤਾਂ

ਦੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡੂ ਰਥੀ, ਛੁਰੇ, ਖੁਰਪੀ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਭੱਲੇ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਅੰਜਲਿਕ ਨਾਮੀ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਗਿਰਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਜੂ ਬੰਦਾ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਸਹਿਤ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਡਿਗਣ ਨਾਲ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਮਾਨੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਗੱੜੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਟਿੱਕੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਧੜ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤੇ ਸਥਿਰ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਗਿਰੇ ਅਤੇ ਗਿਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਦੇਸ ਦੇ ਭੂਪਾਲ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਰਥ ਵਾਲੇ ਐਰਾਵਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਗਧ ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੱਤਰੂ-ਨਗਰੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਉੱਧਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਰਾਜ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਵੇਂਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੌਂਦਦੇ ਹੋਏ ਸਮਰਆਂਗਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਜਰ ਦੁਆਰਾ ਤੋੜੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੰਦ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁੰਡ ਕੱਟੀ ਗਈ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਟੰਗਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਚਿੰਘਾੜਨ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਦੁਖ ਨਾਲ ਕਰਾਹ ਰਹੇ ਸਨ ਕੁਝ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮਲ ਮੂਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰਬਤ ਤੁੱਲ ਹਾਥੀ ਪਏ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੂਜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ ਸੁੱਟਦੇ ਵੇਖਿਆ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਖੂਨ ਉਗਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਡਸਥਲ ਫਟ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਏ ਸਨ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ (ਲਿਬੜ) ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਮੱਜਾ (ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ) ਨਾਲ ਨਹਾ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈ ਕੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਰੁੱਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ

ਘੋਰ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖ ਪਾਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦਮ ਯੁੱਧ ਸਥਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਏ । ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਾ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡੂ ਯੋਧੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਖੂਨ ਵਿਚ ਸੱਨੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਹੇ ਭਰਤ ! ਭੀਮਸੈਨ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਸਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਾਂਡਵ-ਨਾਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਖਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗਦਾ ਸਭ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ । ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਗੜ-ਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ, ਬਾਲੀ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਉਸ ਗਦਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੁੱਦਰ ਦੇਵ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਚਰਵਾਹਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਹੱਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਨਾਲ ਹੱਕ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤਿਰਸੂਲਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ।

ਅਧਿਆਇ – 63

ਯੁੱਧਸਥਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪਰਾਕ੍ਰਮਕਾਰੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ, ਸੱਤਯਕੀ ਅਤੇ ਭੂਰੀਸਰਵਾ ਦੀ ਮੁੱਠਭੇੜ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟੋਂ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈਆਂ। ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਅਨੰਤ ਵੇਗ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਦੁਸਹਿ ਸੀ। ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਪਾਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਦਸ ਸਮੁੰਦਰ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਖ ਅਤੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰੱਥ ਅਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧੂੜ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾ ਹਿਲਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤਿਮਨੁਖ ਕਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਤੇ ਰਥ ਸਮੇਤ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭੂਪਾਲ ਉਥੇ ਅਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਗਦਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਰੱਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਕੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਡਿਗ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਡਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ, ਪੁੱਤਰ, ਦਰੁਪਦ, ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਅਜੇ ਬੀਰ ਸਿਖੰਡੀ—

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭਾਰੀ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥੀਂ ਡੰਡਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਲਵਾਨ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਰੱਥੀਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਦੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਗੇ। ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਭੀਮ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਨਾਲ ਰਥ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਂਦ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਸਰਕੜੇ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ, ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਰੱਥ ਨਾਲ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਤੋਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਨੂੰ ਮਸਲਦੇ ਹੋਏ ਗਦਾ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗਿਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਦਾ ਵੀ ਚਰਬੀ, ਮਜਾ ਅਤੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਮਰ ਕੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਮਨੁਖ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਮੌਤ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਗਦਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੁੱਦਰ ਦੇ ਪਿਨਾਕ ਅਤੇ ਯਮ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਰੂਪ ਜੁਗਾਂਤ-ਕਾਲ ਦੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ! ਭੀਮਸੈਨ ਗਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਉੱਧਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਸੈਨਿਕ ਭੱਜਕੇ ਸਥਾਨ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ)। ਆਪਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਾਹੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਦਾ ਉਠਾਏ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਰਸਦੇ ਹੋਏ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਢਕਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਨਿਵੰਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕਿ ਆਪਣੇ

ਪੱਕੇ ਧਨੁਖ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਹੇ ਭਾਰਤ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੇਦ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਕੇਵਲ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨਾਮੀ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ਿਨੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੱਥ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਿਸ਼ਣੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਤਯਕਿ ਆਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਸਥਲ ਵਿਚ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਗਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਸੋਮਦੱਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਯੋਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਸੋਮਦੱਤ ਕੁਮਾਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਕੇ, ਨਸਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਧਨੁਖ਼ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਸਾਤਯਕਿ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਧਿਆਇ - 64

ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਭੂਰੀਸਰਵਾ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਤਯਕਿ ਨੂੰ ਨੌ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕੁਸ਼ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਤੁਲ ਆਤਮਬਲ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕਿ ਨੇ ਵੀ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਭੂਰੀਸਰਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈਆਂ ਸਮੇਤ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਭੂਰੀਸਰਵਾ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਪਰ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੂ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਅਗੇ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕਿ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਟ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ, ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਗਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਸਭ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੰਦਕ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਆਕੇ ਪੱਥਰ ਪਰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਛੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨੌਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ—ਇਹ ਮਹਾਰਥੀ ਸੂਰਬੀਰ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਨ। ਹੇ ਸਾਰਥੀ ! ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ, ਉਹ ਮਨੋਰਥ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਅਜ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ੋਕ ! ਜਿੱਥੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਨਾਲ ਉਪਰ ਉਡੀ ਹੋਈ ਧੂੜ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਜ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਲ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਧ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਭਾਈ ਵੀ ਉਥੇ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਸਾਰਥੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖੋ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮ ਨੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਦਸ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੰਦਕ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸੱਠ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਤਿੰਨ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਸਥਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਭਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮ ਦੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਾਂਗਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ (ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੂੰ) ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣਾ ਅਲੌਕਿਕ ਧਨੁਖ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਧ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੰਭ ਵਾਲੀ ਖੁਰਪੀ ਦਾ ਸੰਧਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉੱਤਮ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁਤਰ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੇਸੁਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਵੇਗ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਾਣ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਪੀੜਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਰਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਥੇ ਬੈਠਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਛਾ ਆ ਗਈ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚੋਟ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵੇਖ ਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਧਨੁਖ ਧਾਰੀ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਇਹ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਖੰਭ ਯੁਕਤ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਉਹ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ

ਨੱਸ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਚੌਦਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ– ਸੈਨਾਪਤੀ, ਸੁਸੇਣ, ਦੁਰਮੁਖ, ਜਲਸੰਧ, ਸੁਲੋਚਨ, ਉੱਗਰ, ਭੀਮਰਥ, ਭੀਮ, ਵੀਰਬਾਹੂ, ਅਲੋਲੁਪ, ਦੁਰਧਮੁਖ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਧਰਸ਼, ਵਿਵਿਤਸ ਵਿਕਟ ਅਤੇ ਸਮ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ- ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਬਲੀ, ਮਹਾਬਾਹੂ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਗਰੁੜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪੱਜਕੇ ਪਾਂਡੂ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਖੁਰਬੀ ਨਾਮੀ ਬਾਣ ਨਾਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਉਸ ਮਹਾਬਾਹੂ ਨੇ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਜਲਸੰਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਕੇ ਯਮਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸੁਸ਼ੇਣ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਗਰ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਚੰਨ ਵਰਗੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਟੋਪ ਸਮੇਤ ਕੱਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ, ਡੰਡੇ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਸਮੇਤ ਵੀਰਬਾਹੂ ਨੂੰ ਸੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਅਤੇ ਭੀਮਰਥ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਖੁਰਪਾ ਮਾਰਕੇ ਸੁਲੋਚਨ ਨੂੰ ਵੀ ਯਮਲੋਕ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉਹ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਬਾਣ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੱਜ ਗਏ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- 'ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭੀਮਸੈਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਧਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਵੱਡੇ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਕ੍ਰਧਿਤ ਹੋਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ ! ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਮਦ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਜਿੱਥੇ ਭੀਮਸੈਨ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਜਾਣਾ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਗਦੱਤ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਭਗਦੱਤ

ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਾਗ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਨਰੇਸ਼ ਭਗਦੱਤ ਦਾ ਉਹ ਹਾਥੀ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋ ਕੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਨੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਂਮੇਘ ਹੋਵੇ। ਭਗਦੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਗ ਰਹੇ ਮਦ ਵਾਲਾ ਉਹ ਹਾਥੀ ਦੂੱਗਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਬਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਦੋੜਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਭ ਮਹਾਰਥੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁੱਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ, ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮ ਨੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਝੰਡਾ ਫੜ ਲਿਆ, ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੱਗਦੱਤ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਭੀਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖਕੇ ਭਿਆਨਕ ਰਾਕਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਡਰਪੋਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਮਾਯਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਧੇ ਪਲਕ ਗਿਰਨ ਦੇ ਅੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਘਟੋਤਕਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਾਯਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਐਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਤੇ ਬੈਠਕੇ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉੱਥੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅੰਜਨ ਵਾਮਨ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਕਾਂਤੀ ਯੁਕਤ ਮਹਾਪਦਮ—ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਿਗੱਜ ਹੋਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਾਕਸ਼ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਦਿੱਗਜ਼ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਦ ਵਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੇਜ, ਧੀਰਜ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਮਹਾਂਬਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਹੀ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਸਮੇਤ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਾਲੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦੂਜੇ ਦਿੱਗਜ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਦੰਦ ਸਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਚਾਰੋਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੱਗਦੱਤ ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਉਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਕੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਿੰਘਾੜਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਇੰਦਰ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੀ

ਉਸ ਚੀਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—

ਮਹਾਂਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਾਤਮਾ ਘਟੋਤਕਚ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਕਸ਼ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਾ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਮਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਵੇਖੋ, ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਦੀ ਰੋਣੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉੱਥੇ ਚਲੀਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਰਖਿਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਬੀਰੋ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ। ਦੇਰ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ? ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਕੁਲੀਨ ,ਸੂਰਬੀਰ, ਸਾਡੇ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਚਯੁਤ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭਗਦੱਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਭਗਦੱਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੱਤਰੂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੇ ਰਾਕਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰ ਟੁਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਘਟੋਤਕਚ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣਕੇ ਤੇ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਫਿਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੁਰਾਤਮਾ ਘਟੋਤਕਚ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਖ ਇੰਦਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਹਨ ਥਕ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲ ਦੁਆਰਾ ਦਿਨ ਭਰ ਜਖਮੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਧ-ਵਿਰਾਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗੇ। ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਉਪਾਅ ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹਟ ਜਾਣ ਤੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ ਅਤੇ ਸੰਖ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਭਰ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵਾਂ

ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਰਾਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਕੇ ਕੌਰਵ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ । ਮਹਾਰਥੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਹੋਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਏ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਿਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਗਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਰੇਸ਼, ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡੂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਬਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਏ ।

ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤਿਅੰਤ ਦੀਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਵਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਕੇ ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਕੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ।

ਅਧਿਆਇ–65

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ-ਸੰਜਯ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਜੈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਕਥਨ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਸਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਭੈ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਸੂਤ ਸੰਜਯ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੇ ਸੰਜਯ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਿਦੁਰ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਯੋਧੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਤਾਤ ! ਮਹਾਬਲੀ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡੂ ਕਿਸ ਕਾਰਣ ਅਬੱਧ (ਨਾ ਮਾਰਨੇ ਯੋਗ) ਹਨ। ਕਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ? ਜਾਂ ਕਿਹੜਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ? ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਉਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਦੰਡ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਪਾਂਡੂ ਕਿਉਂ ਅਬੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਪੁਤਰ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠੀਕ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੈਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਖ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਸੰਕਟ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭੀਮਸੈਨ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟੇਗਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਬੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੇ ਸੰਜਯ, ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਘੜੀ ਆ ਪੁੱਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਸੂਤ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ (ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਕਾਰਣ (ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਹਾਰ) ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸੋ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੋੜੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਸਕੁਨੀ, ਜੈਦਰਥ, ਮਹਾਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਹੇ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹੇ ਸੰਜਯ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—'ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਾਯਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਪਾਂਡਵ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਨ ਹੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਰਮਪੂਰਵਕ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਫੈਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ। ਧਰਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਮਹਾਬਲੀ ਅਤੇ ਉਤਮ ਬ੍ਰਿਧੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਜੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧ ਵਿਚ ਅਬੱਧ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਧਰ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਰਾਤਮਾ ਪੁੱਤਰ ਸਦਾ ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਦਯ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਕਰਿਸ਼ਟ (ਨੀਚ) ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੁਧ ਸਥਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਨੀਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਠੋਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸਲੂਕ ਅਤੇ ਛਲ-ਕਪਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਅਪਰਾਧ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਪਰਦਾ ਹੀ ਸੁੱਟਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ! ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਦਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ

ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ । ਇਸ ਕਾਰਣ ਆਪ ਹੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀ ਅਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗੋਂ । ਵਿਦੁਰ, ਭੀਸ਼ਮ, ਤੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣ ਨੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੌਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹਿਤਕਾਰੀ ਦਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਲਾਭਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਦੇ ਹੋ ? ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਗੱਲ ਸੁਣੋ । ਹੇ ਸ਼ੱਤਰੂਦਮਨ, ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸਾਂਗਾ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਇਹ ਗਲ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪੁਛੀ ਸੀ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਯੁਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਕੁਰੂਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਦਿਲ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਹਾਂਗਿਆਨੀ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਲ ਬਿਨੈ ਪੂਰਵਕ ਜੋ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ ।

ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਸ਼ੱਲਯ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ, ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ, ਹਿਰਦਿਕਪੁੱਤਰ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਕੰਬੋਜਰਾਜ, ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਵਿਕਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਭਗਦੱਤ--ਇਹ ਸਭ ਮਹਾਰਥੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਆਪ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਿਲ ਜਾਓ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰੰਤੂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਓ । ਕਿਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਛਿਨ-ਛਿਨ ਸਾਡੇ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ?

ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ; ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੋ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਯਥਾਰਥ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਬਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਸੀਂ ਪਾਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਵੋ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਅਤੇ ਭੂਮੰਡਲ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੁਖੀ ਰਹੋ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਭੋਗੋ। ਹੇ ਤਾਤ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਅਨਸੁਣਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹੋ, ਅੱਜ ਉਸੇ ਦਾ ਇਹ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਹੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਆਮ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਅਬੱਧ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਣੋ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਰੰਗ ਧਨੁਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ, ਅਸੁਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਹੇ ਤਾਤ! ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਣੋ।

ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਗੰਧ-ਮਾਦਨ ਪਰਬਤ ਤੇ ਆ ਕੇ ਦਾਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਮਾਨ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਲਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮ ਅਦਭੁਤ ਤੇਜ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਪਰਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੇਜ ਪੁੰਜ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਢਕਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹੋ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ! ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਜੋਗ ਸਰੂਪ ਦੇਵਤਾ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ਮਹਾਦੇਵ ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਸਭ ਥਾਂ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹੇ ਯੋਗੀਸ਼ਵਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਹੇ ਜੋਗ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਧੁੰਨ ਤੋਂ ਆਦਿ ਕਮਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਨੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ-ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ, ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਰੂਪ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਵੰਭੂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ। ਅਣਗਿਣਤ

ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ । ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਸਾਰੰਗ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਾਰਾਇਣ, ਤੁਹਾਡੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪਾਰ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਲਿਆਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਵਿਸ਼ਵਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੋਗ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾ ਬਾਹੂ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਅਤੇ ਮਹਾ ਵਰਾਹ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਸਭ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਹੋ, ਹੇ ਹਰੀਕੇਸ਼, ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਧਾਰ, ਅਤੁੱਲ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੋ। ਵਯਕਤ ਅਤੇ ਅਵਯਕਤ-ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਥਾਂ ਅਸੀਮ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਭ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਹਨ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋ । ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਹੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ! ਤੁਸੀਂ ਅਨੰਤ ਬੋਧਸਰੂਪ ਹੋ, ਨਿੱਤ ਹੋ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ । ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਸਰੂਪ ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੂਪ ਗੂੜ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਤੱਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹੋ । ਹੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਸਵੰਭੂ ਹੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਭਾਗ ਮਹਾਨ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਲਪ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੋ। ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹੋ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਸੱਚ ਸਰੂਪ, ਮੁਕਤਾਤਮਾ ਅਤੇ ਵਿਜੈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ । ਹੇ ਦੇਵ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਪਦਮਨਾਭ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਹੋ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਹਾਭੂਤ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ। ਸੱਤ ਸਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਜੈ ਹੋ । ਧਰਤੀ ਦੇਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰ ਹਨ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਦਿਵਲੋਕ ਮੱਥਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੀਰ, ਦੇਵਤਾ, ਅੱਗ, ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੇਤਰ ਹਨ । ਤਪ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਬਲ ਹੈ ਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਅੱਗ ਤੁਹਾਡਾ ਤੇਜ, ਹਵਾ ਸਾਹ ਅਤੇ ਜਲ ਪਸੀਨਾ ਹੈ । ਅਸ਼ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਨ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਜੀਭ ਹੈ। ਵੇਦ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਸਕਾਰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਅਧਾਰ

ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇਜੱਗ-ਜਗੀਸ਼ਵਰ, ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਖਿਆ ਜਾਣਦੇ
ਹਾਂ, ਨਾ ਪਰੀਮਾਣ। ਤੁਹਾਡੇ ਤੇਜ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਬਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਦੇਵ, ਅਸੀਂ
ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ
ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰ
ਤੇਰਾ ਪੂਜਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਦੇਵਤਾ, ਰਿਸ਼ੀ,
ਗੰਧਰਬ, ਯਕਸ਼, ਰਾਕਸ਼ ਸੱਪ, ਪਿਸ਼ਾਚਨ, ਮਨੁੱਖ, ਹਿਰਣ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ
ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੇ ਪਦਮਨਾਭ, ਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਚਨ, ਹੇ ਦੁਖਹਾਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ,
ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਸਰਾ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋ।
ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ
ਹਨ।

ਹੇ ਦੇਵ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਦਾ ਨਿਰਭੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਲੋਚਨ, ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਯਦੂਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਵਧਾਓ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ,
ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਅਵੱਸ਼
ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਹੇ ਵਾਸੂਦੇਵ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਜਿਹੜਾ ਗੁਪਤ
ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ
ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਕਰਸ਼ਣ ਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਜ
ਸਰੂਪ (ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਤੋਂ
ਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ
ਵਿਸ਼ਣੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਰੂਪ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ
ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ
ਮੈਂ ਵੀ ਵਾਸੂਦੇਵ ਰੂਪ ਹਾਂ। ਹੇ ਲੋਕੇਸ਼ਵਰ! ਇਸ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ
ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ (ਵਾਸੂਦੇਵ, ਸੰਕਰਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਅਨਿਰੁੱਧ) ਇਨ੍ਹਾਂ
ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਕੇ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰੋ। ਉੱਥੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਦੇ ਲਈ
ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰੋ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਓਗੇ। ਅਤੁੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ
ਵਾਲੇ ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਵਸਮੂਹ ਇੱਕਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਲੀਲਾ
ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਾਨ ਕਰਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਸੁੰਦਰ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਵਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵ ਸਮੂਹ ਆਪ ਜੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੱਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੇਤੂ ਰੂਪ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ – 66

ਨਾਰਾਇਣ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਨਰ ਅਵਤਾਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ! ਤਦ ਲੋਕੇਸ਼ਵਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਇਸ਼ਵਰ ਦਿੱਬ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ––'ਹੇ ਤਾਤ' ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਇੱਛਿਆ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਜੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਉਥੇ ਹੀ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਹੋ ਗਏ। ਤਦ ਦੇਵਤਾ, ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਸਾਰੇ ਵਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਉਤਸੁਕ ਹੋਕੇ ਪਿਤਾਮਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੁਸੀਂ ਬਿਨੈ ਸਹਿਤ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ ? ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਛਣ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ––ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੇਵਤਿਓ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ, ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ—ਤਿੰਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਪਰਮ ਪਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਕੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਬਾਤਚੀਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਜਗਦੀਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੁਸੀਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਤ ਹੋਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਹੋ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰੋ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਦੈਂਤ, ਦਾਨਵ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ ਸੰਗਰਾਮ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ

ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਮਨੁਖ–ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ ਮਨੁਖ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਜੋਨੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰਣਗੇ । ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਅਤੁਲ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਹਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਗੇ । ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਜਿੱਤ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨਰ–ਰੂਪ-ਧਾਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ । ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਹੇ ਸੁਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਸੰਖ, ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਗਦਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮਹਾ–ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਹਨ । ਇਹ ਹੀ ਪਰਮ ਪਦ ਹਨ, ਇਹ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹਨ, ਇਹ ਹੀ ਪਰਮ ਯਸ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਅਕਸਰ (ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ) ਅਵਯਕਤ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਤੇਜ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਪੁਰਖ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ ਸੁਖ, ਧਰਮ ਤੇਜ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁਖ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੁੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੁਖ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਚ ਪੁਰਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ । ਜੋਗ–ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁਖ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਉਸ ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਚਰਾਚਰ ਸਰੂਪ ਕੌਸਤੁਭ ਮਣੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਉੱਤਮ ਕਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭਗਵਾਨ ਪਦਮਨਾਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮੁਕਟ ਅਤੇ ਕੌਸਤੁਭ ਮਣੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਭੈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਘੋਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸੁਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਲੀ

ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੇਸ਼ਵਰਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ! ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ.ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਾਮ ਚਲੇ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਹੋਈ ਪਰਮਾਰਥ— ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਦੇਵਤਾ, ਗੰਧਰਵ, ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਅਪਸਰਾਂਵਾਂ — ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਵਰਗਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਤਾਤ! ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ—ਕਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜਮਦਗਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸ਼ੁ – ਰਾਮ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਕੁਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਅਤੇ ਸਮਝਕੇ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲੋਕੇਸ਼ਵਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਰਾਇਣ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਰਾਧਨਾ – ਯੋਗ ਅਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਹੇ ਤਾਤ! ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰੋ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਨਾ ਲਵੋ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀ ਕਠੋਰ ਰਾਕਸ਼ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਕਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਸਦਾ ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਲ ਢਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦ ਧਨੰਜਯ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇਵ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੂਸਰਾ ਕੌਣ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਨਾਤਨ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਸਰਵਲੋਕ ਸਰੂਪ, ਨਿੱਤ ਸ਼ਾਸਕ, ਧਰਣੀਧਰ ਅਤੇ ਅਵਿਚਲ ਹਨ। ਇਹ ਚਰਾਚਰ ਗੁਰੂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਜੇਤੂ ਹਨ। ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭੂਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਹਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਤਮ ਤੇ ਰਾਗ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ, ਉਥੇ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮ—ਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸਰੂਪ ਯੋਗ ਨਾਲ ਪਾਂਡੂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ! ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕਲਿਆਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹੋ ਉਹ ਸਨਾਤਨ

ਦੇਵਤਾ ਸਰਵ ਗੁਣ ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ 'ਵਾਸੁਦੇਵ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ ਵੈਸ, ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੂੱਦਰ–ਸਾਰੇ ਨਿੱਤ ਤਤਪਰ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਆਪਰ ਜੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੰਕਰਸ਼ਣ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਕੇ ਇਸ ਲੋਕ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਦੇਵ ਲੋਕ, ਮਿਰਤੂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਦੁਆਰਿਕਾ ਨਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਬਾਰ–ਬਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ - 67

ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ।

ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪੁਛਿਆ – ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਵਸੁਦੇਵ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ। ਕਮਲਨੇਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸਭ ਦੇ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜਲ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਤੇਜ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਜਲ ਵਿਚ ਵਿਸਤਰ ਲਗਾਇਆ। ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਜੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਲ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ। ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਰਗ (ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਦੀ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਸਹਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਹੀ ਪਰਲੋ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਮਿਰਤੂ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਵਰਦਾਤਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਰਤਾ ਕਾਰਜ, ਆਦਿ ਦੇਵ ਅਤੇ ਆਪ ਸਰਵਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਿੰਨੇ

ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਾਰਦਨ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਧਿਆਵਾਂ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਤਪਸਿਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਰਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਤੁੰਨ ਤੋਂ ਕਮਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਕਮਲ ਵਿਚੋਂ ਪਿਤਾਮਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਜਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਸਹਿਤ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ਅਨੰਤਦੇਵ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰਮ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਵਿਚ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਅਸੁਰ ਮਧੁ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਨੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਤਾਤਾ! ਮਧੁ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵਤਾ, ਦਾਨਵ, ਮਨੁੱਖ, ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਜਨਾਰਦਨ ਨੂੰ ਮਧੁਸੂਦਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੂਰ, ਨਰਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਾਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹਨ। ਇਸ ਕਮਲਨੇਤਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ, ਪਟਾ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਤਪਸਿਆ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਸੰਜਮ-ਨਿਯਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਮਾਵਸ ਅਤੇ ਪੂਰਣਮਾਸੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ! ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾਮਹ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮ ਤੇਜ ਹਨ। ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਅਚਾਰਜ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਮਝੋ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਉਹ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਤੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਡਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਇਸ ਉਸਤਤ ਦਾ

ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਾਨਵ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਜਨਾਰਦਨ ਡਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਹੇ ਨਰੇਸ਼ ! ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੋਗਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਜਗਦੀਸ਼ਵਰ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ – 68

ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਤੋਤਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਰਯੋਧਨ, ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਭੂਤਲ ਤੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਤੋਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣੋ–ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਤੁਸੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਦੇਵਦੇਵੇਸ਼ਵਰ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਿਲਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਜੀ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਯੱਗ ਅਤੇ ਤਪਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਰ ਤਪ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਭਿਰਗੂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ! ਤੁਹਾਡਾ ਰੂਪ ਪਰਜਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਦਕਸ਼ ਪਰਜਾਪਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੋ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਅੰਗਿਰਾ ਮੁਨੀ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਿਅਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਅਕਤ ਮਹਾਤੱਤ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਸਮੂਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ – ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸਿਤ ਅਤੇ ਦੇਵਲ ਦਾ ਮਤ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਮੱਥੇਂ ਤੋਂ ਦਯੂਲੋਕ ਅਤੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭੂਲੋਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਤਪਸਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਤਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਲ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋ। ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ ! ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਾਰ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਰਮ ਸਹਾਰੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨਤਕੁਮਾਰ ਆਦਿ ਜੋਗ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ

ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਅਮਲੀ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰੋ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ, ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਵਖਿਆਨ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸਮਝਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ, ਨੇ ਫਿਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਕੇਸ਼ਵ ਤੇ ਨਰਸਰੂਪ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਮਹੱਤਵ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸੀ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਵੇ ਅਜਿੱਤ ਬੀਰ ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਬੱਧ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੇ ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ! ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਬਲਵਾਨ ਭਾਈ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਰਾਜ ਭੋਗੋ ਭਗਵਾਨ ਨਰ – ਨਾਰਾਇਣ (ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨ) ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ (ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ) ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਫੈਦ ਵਿਸਤਰ ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ – 69

ਕੌਰਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਕਰ ਵਿਯੂਹ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਯੇਨ (ਬਾਜ਼ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲਾ) ਵਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਾਤ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਦ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ, ਆਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਡਟ ਗਈਆਂ। ਸਭ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਪਜੀ ਦੀ ਬੁਰੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕਰੁੱਧ ਹੋਕੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਸੈਨਾਂ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹ ਵਿਚ ਭਰਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਸ਼ਮ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਕਰ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਅਜਾਤ ਸ਼ੱਤਰੂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਧੌਮਯ ਮੁਨੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ਯੇਨ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਅੱਗ ਦੇ ਚੁਨਾਵ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਯੇਨ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਖਾਸ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਕਰ ਨਾਮੀ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਆਪ ਵੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਪ ਜੀ ਦਾਉ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੱਥ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਫਿਰ ਭਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਖੜੇ ਹੋਏ ਰਥੀ, ਪੈਦਲ, ਹਾਥੀ

ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਘੁੜ ਸਵਾਰ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੱਲ ਪਏ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖਕੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਜੈ ਵਿਯੂਹ ਰਾਜ ਸ਼ਯੇਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਭੀਮਸੇਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਤੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਖੜੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੁੱਤਰ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਦਰੁਪਦ ਇੱਕ ਅਕਸ਼ੌਹਿਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਖੰਭ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਅਕਸ਼ੌਹਿਣੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕੇਕਯ ਸੱਜੇ ਖੰਭ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ।

ਉੱਤਮ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਆਪ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਬੀਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਕਰ-ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ! ਤਦ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਤਦ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਧ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਭਰਦਵਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ— 'ਹੇ ਪਾਪਹੀਨ ਆਚਾਰਜ! ਤੁਸੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਹਿਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ਪਿਤਾਮਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਰਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਂਡੂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ। ਹੇ ਆਰਯ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਕੁਝ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :—

ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਤੁਸੀਂ ਨਾਦਾਨ ਹੋ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਮਹਾਬਲੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— 'ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਘਮਾਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਗਲ ਦੀ ਹੰਸਨੀ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਸਾਤਯਕੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਚਾਰਯ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰਯ, ਫਿਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤਦ ਉਥੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਪਤ ਹੋਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਬਲੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਬੀਰ ਨੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਵੀ ਢਕਿਆ ਗਿਆ। ਭਰਤਕੁਲ ਦੇ ਪਿਤਾਮਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਜਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸਤਰੀਤਵ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿਖੰਡੀ ਵੱਲ ਨੱਸੇ। ਸਿਖੰਡੀ ਪਰਲੈ ਦੀ ਤੇਜ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਤਦ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡੂ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹੀ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਯਸ਼ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦਾਨਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ – 70

ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਕੀਤਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਰਵ–ਪਾਂਡਵ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਤਿ ਭਿਆਨੱਕ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁਧ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੰਤ ਅਕਾਸ਼ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਚਿੰਘਾੜਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਹਿਣ ਹਿਣਾਉਂਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਭੇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸਾਂਢ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਾਹ ਰਖਕੇ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉਸ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਸੁਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੱਥਿਆਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ! ਕੁੰਡਲ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਕਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ ਅਸੰਖਿਆ ਮੱਥੇ ਕੱਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ, ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋਵੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਗਈ ਸੀ।

ਹੇ ਭੂਪਾਲ ! ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਥੋ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਕਵਚ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰਾਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਹੋਏ ਹੱਥਾਂ, ਚੰਨ੍ਹ ਵਰਗੇ ਸੁੰਦਰ ਮੂੰਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਲਾਲੀ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਨੇਤਰਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁਖਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਧੂੜ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਬੱਦਲ ਛਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਰੂਪ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਨੁਸ਼ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਘ-ਗਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ! ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਯੁੱਧ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ, ਘੋਰ, ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਤੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਨਾ ਦਬਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ; ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ ਚਿੰਘਾੜ ਮਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਤੁੱਲ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਧੀਰ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਧੜ ਖੜੇ ਸਨ। ਖੂਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਨਰੇਸ਼ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ; ਉਹ ਅੰਕੁਸ਼ਹੀਨ ਹਾਥੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਵੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸੱਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕ ਯੋਧੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ! ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਭੀਮ ਉਸ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ, ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਮੱਥੇ, ਧਨੁਖ, ਗਦਾ, ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁਦਗਰ, ਹੱਥ, ਪੱਟ, ਪੈਰ, ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਆਦਿ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ! ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਘੋੜਿਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕ ਗਦਾ, ਤਲਵਾਰ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ (ਪ੍ਰਾਸ) ਅਤੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਮੱਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਬੀਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੋਟੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜਕੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਉ-ਪੇਚ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰਜਾਨਾਥ! ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁੱਕੇ, ਗੋਡਿਆਂ ਅਤੇ ਥੱਪੜਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ! ਕੁਝ ਲੋਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕੁਝ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਡਿਗਕੇ ਤੜਫ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਰਥੀ ਰਥਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤਲਵਾਰ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਿੰਗਾਂ

ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ-71

ਭੀਸ਼ਮ ਅਰਜਨ ਆਦਿ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- 'ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਅਸਤਰ ਉਠਾਏ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਂਚਜਨਯ ਸੰਖ ਅਤੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਾਡੇ ਸਭ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡਰ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਅਰਜਨ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੂੰਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਪੂੰਛ ਯੁਕਤ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਟਕਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਧੂਮਕੇਤੂ ਜਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਿੱਤਰ, ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਉਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਮਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਿੱਠ ਵਾਲੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਦੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਹੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਖਿਆ। ਅਰਜਨ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ। ਭਿਆਨਕ ਅਸਤਰ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੇਜ ਅੰਧੇਰੀ, ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਗਰਜਨ ਵਾਲੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਗਿੱਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਨੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਘਬਰਾਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲੀਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਥੱਕ ਗਏ

ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਛਿੱਪਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਖੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਰਥੀ ਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਘੁੜ-ਸਵਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪਿਠ ਤੋਂ ਗਿਰਨ ਲਗੇ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੋਟ-ਪੋਟ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਾਂਡੀਵ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਸੁਣਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਭੈਭੀਤ ਹੋਕੇ ਲੁਕਣ-ਛਿਪਣ ਲੱਗੇ। ਕੰਬੋਜਰਾਜ ਸੁਦਕਸਿਣ ਕੰਬੋਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਪਾਯਨ ਨਾਲਮ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਪ ਸੈਨਿਕ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾ–ਨਾਥ ! ਸਾਰੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਕਲਿੰਗਰਾਜ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੱਦਰ, ਸ਼ੌਵੀਰ, ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਤਿਬਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਾ ਜਯਦਰਥ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਚੰਗੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਸੁਬਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰਥ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਲੈਕੇ ਤੁਹਾਡੇ-ਪਖ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇੱਧਰ, ਚੇਦੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਤੇ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਸੰਰਿੰਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੂ ਵੀਰ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਰਥੀਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਉਡੀ ਹੋਈ ਧੂੜ ਨੇ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਟਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲਕੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਮਰ. ਨਰਾਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਰਥਸਵਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਗਏ। ਅਵੰਤੀ ਨਰੇਸ਼ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਜਾਤ ਸੱਤਰੂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਮਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ! ਵਿਕਰਣ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਮਤਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਦੁਰੁਪਦ, ਚੇਕਿਤਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ-ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਸਮੇਤ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ-ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ

ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸਭ ਪਾਸੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ !, ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਦੁਸਹਿ ਬਿਜਲੀਆਂ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਬੱਜਰਪਾਤ ਜੇਹੀ ਅਵਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਉਲਕਾਵਾਂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਆਈ। ਧੂੜ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਈ ਹੋਈ ਧੂੜ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਛਿਪ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੋਹ ਛਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧੂੜ ਨਾਲ ਦਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਆਘਾਤ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਉੱਤਮ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਨਕਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਅਸਤਰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਭੂਸ਼ਨ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਜਾਲੀ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਢਾਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕਦਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੱਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਏ, ਧੁਰੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਝੰਡੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਘੋੜੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਹਾਰਥੀ ਆਪ ਵੀ ਮਰ ਕੇ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਘੋੜੇ, ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੱਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਰੱਥ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਦੌੜਦੇ ਅਤੇ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ! ਅਨੇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਰੱਥ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਰੱਥ ਦੇ ਜੂਇਆਂ ਨੂੰ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਨੇਕਾਂ ਰਥਾਰੋਹੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਮਹਾਬਲੀ ਹਾਥੀ ਦੁਆਰਾ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਗੰਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਜਰਾਜ ਦੇ ਮਦ ਦੀ ਗੰਧ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਬਲ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਣ ਲਈ ਛਡ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਤੋਮਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਮਹਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰਾਚਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਮਰ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਭਰ ਗਈ ਸੀ।

ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧਾਏ ਹੋਏ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਟੁਟ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਹਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਪਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਡਾਂ ਨਾਲ ਖਿਚ ਕੇ ਸੁਟੇ ਹੋਏ ਰਥਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ

ਅਤੇ ਕੂਵਰ (ਜੂਏ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਵਾਲਾ ਰਥ) ਟੁੱਟ ਟੁਟ ਕੇ ਡਿਗਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਉਚੇ ਉਚੇ ਹਾਥੀ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਨੇਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਜਰਾਜ ਰਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਉਗੇ ਹੋਏ ਕਮਲਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਾਂ, ਪੈਦਲਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਢਕੀ ਗਈ।

ਅਧਿਆਇ – 72

ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਮਤਸ ਨਰੇਸ਼ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਦਰੋਣ, ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਾ ਪਹੁੰਚਾਈ । ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਭੂਪਾਲਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾ-ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਦੁਸਹਿ ਤੇ ਭੀਮ ਸੈਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸਕੁਨੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਉਲੂਕ ਦੋਵੇਂ ਦੁਰਜੈ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪਿਤਾ–ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਠਗੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਰਾਜਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਸਾਤਯਕੀ, ਚੇਕਿਤਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਾਲਵਾ ਅਤੇ ਕੇਕਯਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ, ਕਾਕਸ਼ਸ, ਘਟੋਤਕਚ ਅਤੇ ਨਕੁਲ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥੀ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਆਦਿ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਨੰਤ ਆਤਮਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਹਾਬਲੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼

ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦਿਨ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਆਕਾਸ਼ ਤਪਣ ਲੱਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੰਗ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜ ਕੇ ਵਚਿੱਤਰ ਸ਼ੋਭਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਦੇ ਚੰਮ ਦਾ ਆਵਰਣ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਰਥ ਉਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਮਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਤਮਿਲ ਨਾਦ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਯੁੱਧ ਵੇਖਿਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਰਿੰਜਯਾਵਾਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਰੇਸ਼ ! ਉੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇੰਨੇ ਬਾਣ ਛੱਡੇ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ।

ਚਮਕਦੀ ਹੋਈ ਧਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਤੋਮਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀਦਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੀਲ ਕਮਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਥ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚਾਂ ਅਤੇ ਆਭੂਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਰੇਸ਼ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਤੇਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਨਹਿਰੀ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਧੋਕੇ ਤਿੱਖੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਣ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਤੱਦ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਵੇਗਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਛੱਡੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਡੰਡਾ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੱਟ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਫਿਰ ਇਕ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀਦਾਰ ਭਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਦੂਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਾ ਪਹੁੰਚਾਈ ।

ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ ! ਫਿਰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਕੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚਕੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਤੱਦ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਤਿੱਖਾ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਰਥ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉਥੋਂ ਨੱਸ ਗਏ। ਮਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਧਰ ਰਾਹ ਮਿਲਿਆ ਉਧਰ ਹੀ ਦੌੜਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕੋਲਾਹਲ ਮਚ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਉਏ, ਨੱਸੋ, ਫੜੋ, ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕੋ, ਭੱਜੋ। ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੇ ਆਸੁਰੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਏ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਸੋਮਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵਲ ਨੱਸੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੂ ਯੋਧੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਕੌਰਵ ਯੋਧੇ ਵੀ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ, ਫਿਰ ਦੋਵਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਅਧਿਆਇ - 73

ਵਿਰਾਟ, ਭੀਸ਼ਮ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਅਰਜਨ, ਦੁਰਯੋਧਨ-ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦਾ ਦਵੰਦਵ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਧਨੁਖ਼ਧਾਰੀ ਮਹਾਬਲੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਿਆਨਕ ਧਨੁਖ਼ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਂਡੀਵਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਛੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਤਦ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦਾ ਧਨੁਖ਼ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ਼ ਦੀ ਕਾਟ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਬੇਸੁਧ ਹੋਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨੱਬੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੱਤਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਸਾਹ ਖਿੱਚਕੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਧਨੁਖ਼ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ। ਫਿਰ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਾਂਡੀਵਧਾਰੀ ਪਾਰਥ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ, ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਮਰਾਂਗਨ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਹ ਬਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵਚ ਫਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲੱਗੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ

ਦੁਖੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਦਰੋਣ ਕੁਮਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਨਾ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵ੍ਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ! ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਉਪਸੰਘਾਰ ਸਮੇਤ ਦੁਰਲਭ ਅਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕਿ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਮੇਰੇ ਆਚਾਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਦਰੋਣ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੂਜਨੀਕ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ।

ਫਿਰ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਛੱਡਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਜੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਤੇਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿੱਧ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਸ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਅੱਗ ਬਗੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਖ ਹਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਅਤ੍ਰਿਅੰਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਦਸ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਰੱਖੇ ਫਿਰ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੰਨ ਤਕ ਖਿੱਚਕੇ ਬਾਣ ਚਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੇਗਵਾਨ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਲਝਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੋਟ ਮਾਰੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਇਕ ਮਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਸੂਰਜ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤੇਜਸਵੀ ਪੁੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਤਵਾਲਾ ਹਾਥੀ ਤਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਫਿਰ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ

ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੂੰ ਦਸ ਅਤੇ ਪਰੂਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਸਤਯਵ੍ਰਤ ਨੂੰ ਸੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਕੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਦਸ ਸਤਯਵ੍ਰਤ ਨੇ ਨੌਂ ਅਤੇ ਪਰੂਮਿੱਤਰ ਨੇ ਸੱਤ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੂਨ ਬਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਚਿਤਰਸੈਨ ਦੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਨਿਵਾਰਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹਣ ਲਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਮ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਘਾਹ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਤੇਜ਼ ਅੱਗ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ! ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੋਤਾ ਲਛਮਣ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਪੁੱਜਿਆ। ਤਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਛੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਵੀ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਥ ਤੇ ਖੜੇ ਖੜੇ ਹੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਰਥ ਵੱਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੁਰਜੇ ਸੱਪਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤਦ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਸਭ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲੈ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਯੋਧੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੱਖ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ

ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਦਿੰਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਵਚ ਅਤੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਖੋਲ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਜਯ ਬੀਰ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੱਲ-ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਡੇਗੇ ਗਏ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ. ਮਨੁੱਖ, ਰਥੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਗਈ।

ਅਧਿਆਇ—74

ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬਧ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮਹਾਬਾਹੂ ਸਾਤਯਕੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਖਿੱਚਕੇ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਛੱਡੇ। ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੀਘਰਕਾਰੀ, ਗੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹੱਥ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਪਰੀਚੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੇ, ਦੂਹਰੇ-ਦਹਰੇ ਬਾਣ ਛੱਡਦੇ, ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ। ਧਨੁਖ ਤੇ ਰਖਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਤੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਵੇਖਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਭੇਜੀ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਸੱਚੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ।

ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੂਰੀਸਰਵਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ,

ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦਾ ਯਸ਼ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਇੰਦਰ-ਧਨੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਹੁਤ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥ-ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਸਹਿ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣ ਛੱਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਦਸ ਮਹਾ ਬਲਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵਚ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੂਪ (ਯੱਗ ਦਾ ਥੰਭ) ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਧਾਰੀ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਏ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗੇ— ਹੇ ਮਹਾਨ ਬਲ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵ-ਪੁੱਤਰ, ਆਓ ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਇਕ ਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਯਸ਼ ਪਾਪਤ ਕਰੋ, ਅਥਵਾ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰਾਕੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਬਲੀ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਵੇਖਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ "ਹੇ ਬਹਾਦਰੋ! ਜੋ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕਦਮ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਇਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਾਂਗਾ। ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਛੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਤਰੂ-ਦਮਨ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬੀਰ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਤੇ ਬੂੰਦਾਂ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਇਕੱਲੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੇ ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਯਮਦੰਡ ਅਤੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਾਰਥੀ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਸੋਮਦੱਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਕਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ
ਵਾਲੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ।
ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ
ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁੱਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ !
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਕੱਟਣ ਉਪਰੰਤ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਮੱਥੇ ਵੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੱਟ ਸੁੱਟੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਦਸ ਬੀਰ ਬੱਜਰ ਨਾਲ ਮਾਰੇ
ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਰਕੇ ਡਿਗ ਪਏ । ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ
ਵੇਖਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।
ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਥ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰਥ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀ ਕੁੱਦਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ।
ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਸ ਸਿੰਘ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢਾਲਾਂ ਲੈ ਕੇ
ਯੁੱਧ ਲਈ ਕਮਰ ਕਸੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ
ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ
ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਖੂਨ ਵਗਾਉਣ ਲਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਖੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਜਾ ਰਹੇ
ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਰਣ ਵਿਚ ਦੁਰਜੈ ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਬੀਰ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਪਲਾਹ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ
ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਤੱਮ ਤਲਵਾਰ ਧਾਰਣ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ
ਬਿਠਾ ਲਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ
ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧਨੁਖਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ
ਲਿਆ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ
ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਕੇ
ਲਾਲ ਹੋਣ ਲਗਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਕੇ
ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ
ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ । ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਅੱਗ ਵਿਚ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਪਤੰਗਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ।
ਫਿਰ ਧਨੁਖਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਤਸ ਅਤੇ ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ
ਪੁਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਘੇਰਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖਲੋ ਗਏ ।
ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਵਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ । ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਛਾ
ਗਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੇਵਦਤ ਨੇ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ

ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟਾ ਲਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਏ ਸਨ । ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਈਆਂ । ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੰਜਯ ਸਮੇਤ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ - 75

ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਰੰਭ, ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਮਕਰਵਿਯੂਹ ਅਤੇ ਕਰੌਂਚ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ, ਤਦ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਕਲੇ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਰ ਮਚਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਧਰੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਜ ਬਾਜ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਖਾਂ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬੜੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ! ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਰਥੀ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਕਰਵਿਯੂਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁਤਰ ਅਰਜਨ ਖਲੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਥੀ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਥਾਂ ਖਲੋ ਗਏ। ਸੁਭੱਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ, ਰਾਕਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ, ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ - ਇਹ ਉਸ ਮਕਰਵਿਯੂਹ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ।

ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਿਰਾਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰਕੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ

ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪਿੱਠ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ। ਪੰਜੇ ਭਰਾ ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਗਏ । ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਚੇਕਿਤਾਨ—ਇਹ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਸੱਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਸੋਮਕਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਸਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਇਰਾਵਾਨ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਮਕਰਵਿਊਹ ਦੇ ਪੂਛ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮਕਰਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡੂ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ । ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਝੰਡੇ, ਛਤਰ ਚਮਕੀਲੇ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਰਥ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਰੌਂਚ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੀ ਚੁੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਜ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਏ । ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਕੰਬੋਜ ਅਤੇ ਵਾਨਹਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਮ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ ।

ਹੇ ਆਰੀਆ ! ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਾਜਾ ਸੂਰਸੈਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੌਂਚ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਮੱਦਰ, ਸੌਵੀਰ ਅਤੇ ਕੇਕਯ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਗਜਿਯੋਤਿਸ਼ ਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਛਾਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਤ੍ਰਿਗਰਤਰਾਜ ਸੁਸਰਮਾ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਗਏ । ਹੇ ਭਰਤ ! ਤੁਸ਼ਾਰ, ਯਵਨ, ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਚਚੂਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ । ਹੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਤਾਯੂ, ਸ਼ਤਾਯੂ ਅਤੇ ਸੋਮਦੱਤ ਕੁਮਾਰ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪੱਟ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁਧ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ । ਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਹਾਥੀ ਤੇ

ਹਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਰਥੀ ਵਧੇ, ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਚੜ੍ਹ ਆਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘੁੜਸਵਾਰ ਯੋਧੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਆਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਟੁਟ ਪਏ। ਰਥੀ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗੇ। ਭੀਮਸੈਨ, ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਨਕਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਦਰੋਣਾਚਾਰਜ ਸਲੱਯ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰੋਣ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੀਮ ਦੇ ਮਰਮ ਥਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਆਪ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬਾਗ-ਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਰੂੰਈ ਦੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਜਯ ਅਤੇ ਕੇਕਯ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਮਤਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਹੇ ਭਰਤ ! ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਯੂਹ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖਲੋਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ! ਮਹਾਬਲੀ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ-76

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ — 'ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਸਾਡੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਨਿਮਰਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਅਤਿਅੰਤ ਬੁੱਢਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਾਲਕ ਹੈ, ਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਮਜੋਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਘਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਕਦ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਸਾਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਵਚ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ੱਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇੱਕ ਯੋਧਾ ਤਲਵਾਰ ਯੁੱਧ, ਮੱਲ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਗਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਾਸ (ਭਾਲਾ), ਰਿਸ਼ਟੀ (ਤਲਵਾਰ), ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ). ਪਰਿਘ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਮੁਦਗਰ), ਭਿੰਦੀ ਪਾਲ (ਰੱਥ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੀਰ), ਸ਼ਕਤੀ, ਮੂਸਲ, ਕੰਪਨ ਚਾਪ ਅਤੇ ਕਣਪ ਆਦਿ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਯੋਗ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਮੁੱਕਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਧਨੁਰਵੇਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਸਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਪਕੜਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਉਤਰਨਾ

ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ, ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੱਦਣਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਕਰਨਾ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹਨ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣ-ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਤਚੀਤ ਨਾਲ, ਸਾਧਾਰਣ ਉਪਕਾਰ ਕਰਕੇ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਥਵਾ ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤਰੱਕੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਭਰਾ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖਾਸ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਤਾਤ ;, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਪਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਭੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਦਰ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਸੈਨਾ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਖੰਭ ਦੇ ਹੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਨਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਯੋਧੇ ਇਸ ਸੈਨਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਜਲ ਹਨ। ਘੋੜੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਖੇਪਣੀ, ਤਲਵਾਰ ਗਦਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਬਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਜਲ ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਭੂਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸੈਨਾ ਵਿਵਚ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਤਨ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਿਲ ਜੁਲ ਹੈ। ਉਹ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕੰਬਣਾ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਤੁਲ ਇਹ ਸੈਨਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਗਰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ – ਦਰੋਣਾਚਾਰਜ, ਭੀਸ਼ਮ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਜ ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਜਯਦਰਥ, ਭੂਰ ਦੱਤ, ਵਿਕਰਣ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਸ਼ਕੁਨੀ ਅਤੇ ਵਾਨਹਿਕ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇੰਨੀ ਬੜੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਜਮਘਟ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸੈਨਾ ਸਮੂਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਮੂਹ ਉਥੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦੇਵਤੇ ਆਕੇ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਹਰਰੋਜ਼ ਹਿਤ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਮੂਰਖ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ। ਹੇ ਤਾਤ ! ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਦੁਰ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਅਥਵਾ ਇਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਚ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਅਧਿਆਇ - 77

ਭੀਮਸੈਨ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੇ ਮੇਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ । ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ਤੁਹਾਡੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜੂਏ ਦੀ ਘਟਨਾ ਘਟੀ ਸੀ । ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅੱਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਛਿੜਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਅਜ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੈਸੇ ਨੂੰ ਤੈਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ ।

ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਦੁਰਵਿਸ਼ਹਿ, ਦੁਸਹਿ, ਦੁਮਦ, ਜਯ ਜਯਤਸੇਨ, ਵਿਕਰਣ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ; ਚਾਰੁਚਿੱਤਰ, ਸੁਵਰਮਾ, ਦੁਸ਼ਕਰਣ ਅਤੇ ਕਰਣ—ਇਹ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁਤਰ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਧਿਤ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਈਏ । ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕੁੰਤੀਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜਦੇਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਬੜੇ ਕਠੋਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ

ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਵ-ਅਸੁਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦਾਨਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਨਕ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਨਿਸਚੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬੱਧਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈਕੇ, ਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਮਹਾਸਾਗਰ ਤੁੱਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਗਦਾ ਦੇ ਥਾਪਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੁੰਭਥਲ ਫਟ ਗਏ। ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੰਗ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤ ਢਹਿ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਰਤ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਘੋੜਿਆਂ, ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯਮਰਾਜ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਣਗਿਣਤ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਦਰੁਪਤ ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਖਾਲੀ ਰਥ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਖਲੋਤਾ ਵੇਖਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਲੰਬਾ ਸ਼ਾਹ ਖਿਚਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੰਝੂ ਬਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਦ ਗਦ ਗਲੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ – ਵਿਸ਼ੋਕ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਭੀਮਸੈਨ ਕਿੱਥੇ ਹਨ? ਇੰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਤੱਦ ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵ ਦੇ ਸੈਨਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਘੁਸ ਗਏ। ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਨਰ ਸਿੰਘ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਕਿ ਹੇ ਸਾਰਥੀ! ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੇਰਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਨਾ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂ। ਇਸ

ਉਪਰੰਤ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ; ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਕ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :—

'ਹੇ ਸਾਰਥੀ ! ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਤੋੜ ਕੇ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭੀਮ ਹੀ ਯੁਧ ਦੇ ਲਈ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਖਸ਼ਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ? ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਬੁਰਾ (ਅਪਕਾਰ) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਸ਼ੱਤਰੂ-ਸੂਦਨ ਭੀਮ ਦਾ ਭਗਤ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ ਜਿਥੇ ਭੀਮਸੈਨ ਗਏ ਹਨ। ਵੇਖੋ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦਾਨਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗਦਾ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਪਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾਕੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੀ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਖਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਰਥੀ, ਘੁੜਸਵਾਰ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਹਾਥੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੁਖਭਰੀ ਅਵਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਆਰੀਆ ! ਵਿਚਿੱਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਿਆ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਰੇਸ਼ ! ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਤੇ ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਰ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਵੇਖਿਆ—ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਾਂਡੂ-ਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਗਠਿਤ ਭਿਆਨਕ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਕ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਦਲ ਹੀ ਕਰੋਧ ਰੂਪ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਦੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦੇ ਸਨ । ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਬਠਾਲ਼ਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਢ ਦਿਤਾ । ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਕੇ ਬੋਲਿਆ—ਇਹ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਆਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਇਹ ਵਚਨ ਸੁਣਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਪੁਤਰ, ਜਿਹੜੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਆਗਮਨ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕੇ ਸਨ, ਬੜੇ ਭਰਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤੇ ਟੁਟ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼ ਬਾਣ ਲੈ ਰੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾਕੇ ਉਸ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੁਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਆਪ ਤਨਿਕ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਰਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮਹਾਰਥੀ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਮੋਹਨ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਵੇਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੈਂਤਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਕਰੋਧ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਹਨ ਅਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਖੋਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਰ ਪੁਤਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਮਾਨ ਅਚੇਤ ਹੋਏ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਿਕ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥ ਸਮੇਤ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕ ਉੱਥੋ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਗਏ।

ਦਰੁਪਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਖ ਬਜਾਇਆ। ਉਸ ਸੰਖ-ਨਾਦ ਨੂੰ

ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਮਕ ਕਸ਼ਤਰੀ ਅਤਿਅੰਤ ਡਰ ਗਏ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੋਹਨ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭਰਦਵਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੁਰੰਤ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਆਕੇ ਉਸ ਮਹਾਰਥੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਿਆ ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਮੋਹਨ ਅਸਤਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦ-ਯੁਮਨ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਤਦ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਕਿਹਾ—

"ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰੋ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਬਾਰਾਂ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਕਹਿਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲ ਗਏ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਬੀਰ ਸੂਚੀਮੁਚ ਨਾਮਕ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਧਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਮਦ ਅਤੇ ਮੂਰਛਾਂ ਦੇ ਵਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਕੇ ਮਤਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਲੀਨ ਯੋਧੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਨੱਸੇ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਗਏ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਧਨੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਕੇਕਯ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਬਿਠਾਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਕੱਟ

ਦਿੱਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਅੰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਾਲੇ ਵੀਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੂਦਨ ਦਰੋਣ ਨੇ ਫਿਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਉੱਤਮ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ! ਫਿਰ ਇਕ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਮਹਾਬਾਹੂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਅਤੁੱਲ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਟੁੱਟਦਾ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਉਹ ਸੈਨਾ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੇ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚੱਕਰ ਕੱਢਣ ਲਗੀ। ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਹੇ ਭਰਤ! ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ – 78

ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਮੋਹ ਤੋਂ ਜਾਗਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਉਧਰ ਹੀ ਚੱਲ ਪਏ, ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਮਜਬੂਤ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਉਸ ਤੇ ਡੋਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ। ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਤੇ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤਿੰਨ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗਾ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਾਣਾ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਕੇ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਫੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਬੈਰੀ ਹਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਨੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ,

ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਅਤੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਤੇ ਇਕ ਬਾਣ ਚਲਾ ਕੇ ਬਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੀੜਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਬਾਰਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੂਰਬੀਰ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉੱਤਮ ਸ਼ੋਭਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਕਟ ਨਾਲ ਜਗਮਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਂਤੀਵਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਉਥੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜੀਵਤ ਚਲੇ ਗਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਧਰ ਉਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼ ਲੈਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡੂ ਪੱਖੀ ਮਹਾਰਥੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਤਦ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੱਖ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਅਪਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਕਰਣ ਆਪਣਾ ਰਥ ਛੱਡ ਕੇ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਇਕ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਚਿਤਰਸੈਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਵੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਚੋਟ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਇਆ। ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡਿਗ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਹੇ ਆਰਯ! ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾ ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰੂਪਿਤ ਹੋਏ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਬਹਾਦਰ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਬਾਰ ਕੀਤੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਨਹਾ

ਲਿਆ। ਗੇਰੂ ਆਦਿ ਚੀਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਝਰਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਸਮੇਤ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਬਲਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਦੇੜਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਚਰਵਾਹਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ! ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਦੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਦਾ ਘੋਸ਼ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਉਥੇ ਸਮਰ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧੂੜਾਂ ਉਠਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਖੂਨ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਹਾਥੀ ਦਵੀਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਥ ਰੂਪ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਉਸ ਸੈਨਾਂ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਚਹੀਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਰ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਉੱਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਿਆ। ਉਥੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ - 79

ਭੀਮਸੇਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਹਾਰ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—'ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜਦੇਵ ਤੇ ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ ਛਾਉਣ ਲਗੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਵੈਰੀ ਨਰਬੀਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਕਰੋਧ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਚਨ ਬੋਲੇ—ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ! ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਤਜਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਾਂਗਾ। ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੁਖ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਵਨਵਾਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਦੁੱਖ ਭੋਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਦੁਖ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਚੁਕਾ ਦੇਵਾਂਗਾ । ਹੇ ਗੰਧਾਰੀ ਪੱਤਰ ! ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਰਖਕੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਾਪ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਤੇਰੇ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ । ਤੂੰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖ ਲੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੇ ਬਹਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਗਿਣਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੀ ਤੁਸੀਂ ਮਨਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੰਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਆਏ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਮੋਹ ਵਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਉਲੂਕ (ਉੱਲੂ) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਕਰੋ । ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਰ ਤੈਨੂੰ

ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਹਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਾਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਿਆਨਕ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਬੱਜਰ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਛੱਬੀ ਸੀ। ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੋ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕਟ ਦਿੱਤਾ ਦੋ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵੇਗਵਾਨ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਫਿਰ ਸ਼ੱਤਰੂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀਮ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਦੋ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਛੱਤਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਛੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਉਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਰਥ ਤੋਂ ਉਹ ਸੋਭਾਸ਼ਾਲੀ ਝੰਡਾ ਅਚਾਨਕ ਕਟਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿਗੀ ਹੋਵੇ। ਕੁਰੂਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕੀਲੇ ਨਾਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕਟਕੇ ਡਿਗਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਵਤ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੱਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਮਹਾਰਥੀ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਕੁਝ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਰਤਾਕਾਰਯ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਤੁੱਲ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਫਿਰ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਕੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਸ ਸਮੇਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਪੰਜ ਕੇਕਯ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚਿਤਰਸੈਨ, ਸੁਚਿੱਤਰ, ਚਿੱਤਰਾਂਗ, ਇੱਤਰਦਰਸ਼ਨ, ਚਾਰੂਚਿੱਤਰ, ਸੁਚਾਰੂ, ਨੰਦ

ਅਤੇ ਉਪਨੰਦ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਸ਼ ਵਾਲੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਠ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਜਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੁਭੱਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਨੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਚੌਂਦਾਂ ਭਿਆਨਕ ਭਾਲੇ ਚਲਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਰਥ ਤੋਂ ਝੰਡਾ, ਸਾਰਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਪਾਣੀਦਾਰ ਬਾਣ ਵਿਕਰਣ ਤੇ ਚਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲਕੇ ਚਮਕੀਲੇ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਪੂੰਛ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਧਰਤੀ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਉਲਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਰਥੀਆਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਰਥੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਦੁਮੁਖ ਨੇ ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਨੂੰ ਸੱਤ ਤੇਜ਼ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਝੰਡਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜ਼ਾਲੀ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੁਰਮੁਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸੇ ਰਥ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ

ਉਸ ਦੁਰਮੁਖ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਤੇਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਉਹ ਸਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਦੁਰਮੁਖ ਦੇ ਚਮਕੀਲੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ। ਮਹਾਰਥੀ ਸੁਤਸੋਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਸ਼ਰੁਤਕਰਮਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਥ ਹੀਨ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਸ਼ਰੁਤਕੀਰਤੀ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯਤਸੇਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਸ਼ਰੁਤਕੀਰਤੀ ਜਦੋਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਟੰਕਾਰ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯਤਸੈਨ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਤੇਜ ਖੁਰਪੀ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕਟਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਤੇਜਵਾਲਾ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚਕੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਜਯਤਸੇਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਦ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੜੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਕਵਚਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਦੂਜੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੇ ਜਯਤਸੇਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਗੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ।

ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਦੁਸ਼ਕਰਣ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਕੁਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੇ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਦੂਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਤਮ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਫਿਰ ਭਰਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਦੁਸ਼ਕਰਣ ਨੂੰ 'ਖੜਾ ਰਹਿ' ਖੜਾ ਰਹਿ', ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਆਰਯ, ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਦੋ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਸ਼ਕਰਣ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿਤਕਬਰਾ ਸੀ। ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਮਿਕ ਤੀਰ ਦਾ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੇ ਦੁਸ਼ਕਰਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਡੂੰਘਾ ਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ਼ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਕਰਨ ਬੱਜਰ ਨਾਲ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੁਸ਼ਕਰਣ ਨੂੰ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵੇਖਕੇ ਪੰਜ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯਸ਼

ਵਾਲੇ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੂੰ ਢਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪੰਜੇ ਕੇਕਯ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਦੂਸਰੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭਿੜਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਨਰੇਸਵਰ, ਦੁਰਮੁਖ, ਦੁਰਜੈ, ਜਵਾਨ ਬੀਰ, ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ, ਸ਼ਤਰੁੰਜਯ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੁਸਹਿ — ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਪੰਜ ਭਾਈ ਕੇਕਯਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਝੰਡੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਥਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ ਲੈਕੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚਾਂ ਅਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਘ ਇਕ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਰਥਾਂ ਨਾਲ ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਭਿੜ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਯੁੱਧ ਯਮਲੋਕ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਦੋ ਘੜੀ ਬਾਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਥੀ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋਕੇ ਖਿੰਡ ਗਏ।

ਤਦ ਸਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਚਾਲਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ! ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਕੇ ਤੇ ਰਣਭੂਮੀ ਤੋਂ ਭਜਾਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ।

ਅਧਿਆਇ - 80

ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ਵਾਸਨ ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲੋਕ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਗਦੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿਜਿਆ ਸੀ, ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਤਾਮਾਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ–'ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ! ਸਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਰੌਦਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਦੇ. ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦੇਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਰਭੇਦ ਮਕਰ ਵਿਯੂਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮ੍ਰਿਤਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਕੁਪਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਡਰ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ

ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨਸਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਨ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—

ਹੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਕੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛਿਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਹਾਂ । ਜਿਹੜੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ, ਪਰਮ ਬੀਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਅਤੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਕਾਵਟ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਤੇ ਕਰੋਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਬਲ ਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਤੇਜ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੀਰ ! ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ । ਹੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਭਿਆਨਕ ਦੈਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਹੈ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰਾ ਕੰਮ ਸਿਧ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ–'ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਿਕਲੋ' ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੁਰੰਤ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਲ ਪਈਆਂ ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਗਈ ਸੀ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਨਾਲ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ।

ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਨਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਥ, ਪੈਦਲ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜਦ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡੀ ਹੋਈ ਧੂੜ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ । ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀਆਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕ

ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦੇ ਝੁੰਡ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ ਜੁਗ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਿੜਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘੋਰ ਸਬਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਭਿਆਨਕ ਗਜਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵੇਗ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਦੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ੴ

ਅਧਿਆਇ–81

ਸਤਵਾਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਵਾ ਦਾ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਬੱਜਰ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਕੇ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹੀ : ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ, ਸੱਲਯ, ਯਦੂਵੰਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਅਸਵਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣ, ਭਗਦੱਤ, ਸੁਬਲ ਪੁੱਤਰ ਸਕੁਨੀ, ਅਵੰਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਬਾਨਹਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਬਾਨਹਿਕ, ਤ੍ਰਿਗਰਤਰਾਜ, ਅਤਿਅੰਤ ਦੂਰਜੈ ਮਗਧਰਾਜ ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਵ੍ਰਿਹਦਬਲ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਵਿਵਿੰਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥ, ਘੁੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਘੋੜੇ ਗੰਡਸਥਲ ਤੋਂ ਵਗਦੇ ਮਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਮਦਮਸਤ ਗਜਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸੈਨਿਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਮਿਲਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ – ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਚਨ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤਾਂਗਾ ਅਥਵਾ ਪਾਂਡਵ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਣਗੇ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਵਿਮੱਲਯ

ਕਰਣੀ ਨਾਮਕ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜ਼ਖ਼ਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਾਫ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਲਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਹੀ 'ਮੰਡਲ' ਨਾਮਕ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਅਨੇਕ ਸ਼ਸਤਰਾਂ-ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਯੂਹ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਯੂਹ ਰਿਸਟੀ (ਤਲਵਾਰ), ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦੇ ਡੰਡੇ) ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੱਤ ਸੱਤ ਰਥ, ਇਕ ਇਕ ਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਤ ਸੱਤ ਘੁੜਸਵਾਰ, ਹਰਇਕ ਘੁੜਸਵਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਦੱਸ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੱਸ ਦੱਸ ਢਾਲ-ਤਲਵਾਰ ਲਈ ਬੀਰ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਮਹਾ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ, ਉੱਨੇ ਹੀ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਆਦਿ ਸੂਰਬੀਰ ਪੁੱਤਰ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਨ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ; ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਨਰੇਸ਼ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੋਭਾ ਯੁਕਤ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਲੌਕਿਕ ਕਾਂਤੀ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਭਰਤ! ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਰਥਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਡਲ ਨਾਮਿਕ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦੁਰਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਲਈ ਦੁਰਗਮ ਸੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਦੁਰਜੇ ਮੰਡਲ ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪ-ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਖ਼ੱਜਰ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਖਲੋਤੇ ਰਥੀ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਸੈਨਿਕ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਬਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ

ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਮੱਦਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੇ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਤ-ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ — ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਧਨੁਖਧਾਰੀ ਭੱਗਦੱਤ ਨੇ ਦੈਂਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੂਜੇ ਮਸਤ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੈਂਤ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸਤਯਕੀ ਤੇ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਯ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਕੀ ਯੋਧੇ ਯਤਨਪੂਰਵਕ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਤੋਮਰ, ਨਾਰਾਚ, ਗਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਘ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵੇਖੋ, ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਯੁਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ! ਇਹ ਵੇਖੋ, ਇਹ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਹੇ ਯਦੁਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੁੰਤੀ ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਿਆ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਨਰੇਸ਼ ਵੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ! ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੱਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਇੰਦਰ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ 2 ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ

ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਥਾਹ ਮੁ ਬਿਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁਬਦੇ ਹੋਏ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਜਹਾਜ ਬਣ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਤੇਜ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲ ਉੱਠੀ।

ਅਧਿਆਇ-82

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੜੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਦੜ, ਦਰੋਣਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਯੁਧ, ਵਿਰਾਟ ਪੁਤਰ ਸੰਖ ਦਾ ਬਧ, ਸਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦਾ ਯੁਧ, ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੀ ਹਾਰ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦਾ ਯੁਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੇ ਮਹਾਨ ਮਨਾ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਕੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੀਰ ਵੀ ਨੱਸ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਮੁੰਦਰ ੁਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਵੇਖਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਜਾਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਬਲੀ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ —

ਹੇ ਬਹਾਦਰੋ, ਇਹ ਸਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਬਹਾਦਰ ਭਰਤਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਕਹਿਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ।

ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਏ। ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁਜੇ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ

ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਸ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੋਂ ਡਰਾਉਣੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ । ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਾਗ-ਡੋਰ ਲੈਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵੇਖਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਭਰਕੇ ਦੇਖ ਵੀ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫੇਦ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਦਿਤ ਵੇਖ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕੇ । ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਮਸਤ ਰਾਜ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ । ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਉਹ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨੁਸ਼ ਸੁਟਕੇ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਦੂਜੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਨਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਛੱਡਕੇ ਤਿੰਨ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਝੰਡੇ ਨੂੰ, ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਬੜੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਹੇ ਭਰਤਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਫਿਰ ਦਰੋਣ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਅੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਸਾਰਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਰਾਟ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠਕੇ ਮਹਾਨ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਤਦ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਸ਼ੰਖ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਇਆ । ਉਹ ਬਾਣ ਸ਼ੰਖ ਦੀ ਛਾਤੀ ਛੇਦ ਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੰਖ ਲਹੂ ਵਿਚ ਭਿੱਜਕੇ ਲਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੰਖ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਧਨੁਸ਼ ਬਾਣ ਛੱਡਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ । ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਵੇਖਕੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਛੱਡਕੇ ਵਿਰਾਟ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਤਦ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼

ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੋਧੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤੇਜ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਂਹਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਉੱਚੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤਦ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਅੱਧੇ ਨਿਮੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਸਾਰਥੀ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁਦ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਢਾਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ ਬਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਖੰਡੀ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ-ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹੇ ਭਰਤਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤਦ ਪਰਮ ਕ੍ਰੋਧੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਿਖੰਡੀ ਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਬਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਸੌ ਚੰਦਰਾਕਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੀ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰ ਢਾਲ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਥਲ ਵਿਚ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਫਿਰ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਟੁਟੀ ਹੋਈ ਉਸ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਉੱਠੀ। ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਉਸ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਲਾਵਣ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਚਾਨਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਤੁਰਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਇੱਧਰ ਬਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਦੈਂਤਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਚੰਨ੍ਹ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਂਣਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਰਾਕਸ਼ੀ ਮਾਇਆ ਫੈਲਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਤਯਕੀ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ। ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਯਦੁਕੁਲਰਤਨ ਉਸ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਇੰਦਰ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਨੇ ਉਸ ਰਾਖਸੀ-ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਰਾਖ ਕਰ ਕੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੂਜੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਮਧੁਵੰਸ਼ੀ ਸਾਤਯਕੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਰਾਖਸ਼ ਭੈ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜਾ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹਰਾ ਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਸੱਚੇ ਬਲ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਜੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਡਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੋਧੇ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਬਲੀ-ਪੁੱਤਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾਂ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨੱਬੇ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ-ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੱਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵੱਲ ਪੈਦਲ ਹੀ ਦੌੜਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਬਲੀ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ, ਜੋ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨੇੜੇ ਆਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਤੱਦ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਥੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਰਥ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੜਾ ਮੇਘ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹੱਸਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ

ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਸਚਾਈ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਵਤ ਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਝੰਡੇ ਸਹਿਤ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸ਼ੱਤਰੂਬੀਰਾਂ ਦਾ ਹਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ. ਤਦ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਲੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਕ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਧਰ ਭੀਮਸੈਨ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਦੰਡਧਾਰੀ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ - 83

ਇਰਾਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਦੀ ਹਾਰ, ਭਗਦਤ ਤੋਂ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਹਾਰਨਾ ਅਤੇ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਤੇ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੀ ਵਿਜੈ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਦਵੈਰਥ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਸੂਤ, ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਘਟੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਹੈ। ਉਲਟੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਜੈ ਦਸਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ ਅਤੇ ਬਲ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਦਸਦੇ ਹੋ। ਹੇ ਸੰਜਯ ! ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਹੀ ਖੇਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਲ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਹੇ ਨਰੇਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਨਦੀ ਗੰਗਾ ਦਾ ਜਲ ਸੁਆਦ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਕੌਰਵ ਯਥਾਸ਼ਕਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਕਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ ! ਪੁੱਤਰ ਸਹਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਅਪਰਾਧ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਭੂਮੰਡਲ ਦਾ ਘੋਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਯਮਲੋਕ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ! ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਪਰਾਧ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ! ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਭੂਤਲ ਤੇ

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਧਰਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੰਘਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵ ਅਸੁਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੋ।

ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਮਹਾਬਲੀ ਮਹਾਧਨੁਖਧਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਜਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਕੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੂੰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਿੰਦ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ! ਹੇ ਰਾਜਨ ਤਦ ਦੋ ਤਿੱਖੇ ਭਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਅਨੁਵਿੰਦ ਆਪਣਾ ਰਥ ਛੱਡਕੇ ਵਿੰਦ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰ ਸਹਿਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਦੂਜਾ ਪਰਮ ਉੱਤਮ ਧਨੁਖ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਡਟ ਗਿਆ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਬੀਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਮਹਾਮਾਨਾਂ ਇਰਾਵਾਨ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸੋਨੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪੁੱਜਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਉਸ ਰਥ ਦੇ ਘੋੜੇ ਘਬਰਾਕੇ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰੱਥ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਨ ਲੱਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਰਾਵਾਨ ਨਾਗਰਾਜ ਕੰਨਿਆ ਉਲੂਪੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਰਾਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਸ਼ਪਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਵੇਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਮਹਾਬਲੀ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਤੇ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਰਥ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਗਦੱਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਰਕਾਮਯ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਏਰਾਵਤ ਨਾਮਿਕ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਗਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਗ ਜਯੋਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਇਕ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਯੁੱਧ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ ਵਿਚ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੇ ਦਾਨਵਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਪਾਂਡੂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਕੇ ਭਜਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਭਗਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਖਦੇੜੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਰਖਿਅਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭੀਮ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਸਥਿਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਬੈਠਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਬਾਕੀ ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ! ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਫਿਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਈਆਂ, ਤਦ ਉਸ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਘੋਰ ਹਾਹਾਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤੀ। ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਆਹਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਦੁਖੀ ਤੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਗਜਯੋਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਚੌਦਾ ਤੋਮਰ (ਮੁਦਗਰ) ਚਲਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਮਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟਕੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾ ਵਾਲੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਸੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਘੋੜਿਆ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸੇ ਰਥ ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਡੰਡਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਣਕ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਰਾਜਾ ਭਗੱਦਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਧਰਤੀ ਖਿੰਡ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਹਿਡਿੰਬਾਂ ਕੁਮਾਰ ਘਟੋਤਕਚ ਭਗੱਦਤ ਦੇ ਭੈ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ

ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵ ਰਾਜਇੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੈਂਤ - ਰਾਜ ਨਮੁਚੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਘਟੋਤਕਚ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੂਰਬੀਰ ਸੀ। ਵਰਣ ਅਤੇ ਯਮਰਾਜ ਵੀ ਉਸ ਬੀਰ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਰਾਸਤ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤਕੇ ਭਗਦੱਤ ਦਾ ਉਹ ਹਾਥੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇ ਵਲੈਲਾ ਹਾਥੀ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕਮਲਿਣੀ ਨੂੰ ਰੌਂਦਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨਾਲ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਕੁਲ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਯੁਧ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਵੇਖਕੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੰਦਾ, ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਢਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣ-ਸਮੂਹ ਢਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਲਯ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਨਕੁਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਤਦ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੱਸਕੇ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਨਕੁਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉੱਤਮ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਕੁਲ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਨਕੁਲ ਉਸ ਰਥ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕੁਦਕੇ ਆਪਣੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਛਿਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ੱਲਯ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡਿਗ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਖੜੇ ਰਹੇ ਨਾ ਕੰਬੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਸਦੇ-ਹੱਸਦੇ ਉਸ ਸ਼ਸਤਰ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਤੱਦ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬਾਣ ਗਰੁੜ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਡਿਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ੱਲਯ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਕੁਲ ਅਤ ਸਹਿਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਰਥ ਤੇ

ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰਥੀ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਮਦਰ ਰਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਰਥੀ ਮਾਦਰੀ ਪੁੱਤਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਹਰਾਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ੰਖ ਬਜਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰ ਦੇਵ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕੁਲ-ਸਹਿਦੇਵ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ - 84

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦਾ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਣਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੇਕਿਤਾਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਮੂਰਛਤ ਹੋਣਾ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੋਂ ਧਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦਾ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਸੇਨ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਰੰਭ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ !, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦਿਨ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਦ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਂਧਨੁਰਧਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਕੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਸੱਤ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਣ ਮਹਾਮਨਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਦੇ ਹੋਏ ਕਵਚ ਨੂੰ ਛੇਦ ਕੇ ਘੁਸ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਮਨਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਾਹਕਰਣ ਨਾਮਿਕ ਇੱਕ ਬਾਣ ਚਲਾਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਫਿਰ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭੱਲ ਨਾਮਿਕ ਦੂਜੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਮਹਾਮਨ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਥ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਧਰਮ ਪੁਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਲ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋ ਉੱਠੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਕੁਪਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਦੇਵਤਾ, ਗੰਧਰਵ ਅਤੇ

ਰਾਖਸ਼ ਦੁਖੀ ਹੋ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਵੀ ਡਰ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਠਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ! ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਵਸਤੀਵਾਚਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕਾਲ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰੋਧ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ ਤੋਂ ਪਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਬਾਣ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਮਨਾ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਰਥ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਰੱਥ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਧਨੁਰਧਾਰੀ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ ਦੇ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਪਿੱਠਾਂ ਵਿਖਾਕੇ ਨੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਅਜਿਹਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉੱਧਰ ਵਰਸ਼ਿਣੀ ਵੰਸ਼ੀ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਭੱਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਮਰ ਵਿਚ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਫਿਰ ਚੇਕਿਤਾਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਿੱਠ ਰਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸਾਤਤਨ ਵੰਸ਼ੀ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁਦਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਗਦਾ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਦਾ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਚੇਕਿਤਾਨ ਤੇ ਸੋਲਾਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਉਹ ਬਾਣ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੂੰ ਛੇਦਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ

ਗਏ। ਤਦ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਦਾ ਦਾ ਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਿੱਤਰਾਸੁਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨਿਰਮਲ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਲਈ ਅਤੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਧਨੁਖ ਸੁਟਕੇ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਚੇਕਿਤਾਨ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਸਨ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਨਿਵਾਸ ਰੂਪ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਧਿਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਚੇਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨਮੱਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਕਰਕਰਸ਼ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਵੇਖਕੇ ਮਿਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੌੜਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠਾ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਬਲੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਨੱਬੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਰਥੀ ਧਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਧਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਥਹੀਨ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਮਨਾ ਧਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਉਸ ਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਿੱਤ੍ਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ, ਤੇ ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਤੱਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਤ, ਪਿੱਤ ਅਤੇ ਕਫ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ

ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ, ਜਿਹੜੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਰਜੇ ਸਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਥੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇਜ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਧਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕੋ। ਹੇ ਮਾਧਵ! ਇਹ ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਰਣਦੁਰਮਦ ਸੰਖਿਆ ਸੂਰਬੀਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਥ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲੈ ਚਲੋ। ਅਮਿਤ ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵਰਿਸ਼ਣੀ – ਕੁਲ ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਰਥ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਹੇ ਆਰੀਆ! ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਅਰਜਨ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਾਹਾਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਬੀਰ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਤਮ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਅਨਿਆਇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਫਲ ਅੱਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦਾਦਿਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਊਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਤਰੂਘਾਤੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਠੋਰ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਰਥ-ਯੂਥਪਤੀ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲਾ, ਬੁਰਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਉਸ ਮਹਾਰਥੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ, ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਪਾਸ ਦੇ ਭਾਗ – ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ !, ਫਿਰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਛਿੜ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ – 85

ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਉਲਾਹਣਾ ਅਤੇ ਭੀਮ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਆਹਤ ਹੋ ਕੇ ਬਲਵਾਨ ਅਰਜਨ ਪੈਰ ਨਾਲ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲਪੂਰਵਕ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਛਿਣ ਭਰ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਮਹਾਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਲਖਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇੰਦਰ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਤਾੜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਰੇਸ਼ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਛਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਮੱਥੇ ਕੱਟ ਕੇ ਦੂਰ ਜਾ ਡਿੱਗੇ ਸਨ, ਕਵਚ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਖੋ ਦੇਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਪਾਰਥ (ਅਰਜਨ) ਦੇ ਬਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਇੱਕ ਸਾਥ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖ ਕੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ-ਰਾਜ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਦੂਜੇ ਬੱਤੀ ਪਿੱਠ ਰੱਖਿਅਕ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਅਰਜਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਮਹਾਨ ਟੰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਖਿੱਚੇ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਘ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ

ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਬਾਣ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਰਖਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੋਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੇ ਧੋਏ ਹੋਏ ਸੱਠ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਠ - ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰ ਵਿਚ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋਏ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਜੇਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਮਨਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖ ਕੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ-ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਅਸਤਰ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਿੱਖੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇੱਧਰ ਧਨੁਰਧਰ ਅਰਜਨ ਵੀ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਨੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਜਯਦਰਥ ਯੋਧੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੰਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਮਹਾ ਤੇਜਸਵੀ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਜਯਦਰਥ ਆਦਿ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਭਿਅੰਕਰ ਬਲ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਨਸਵੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਬਾਣ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੀ ਅਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਉਦਾਰ ਪਾਂਡੂਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਅਨੰਤਕੀਰਤੀ ਮਹਾਤਮਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮੱਦਰ, ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਤੁਰੰਤ ਉਥੋਂ ਚਲ ਪਏ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਨੂਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਨੱਸਵੀ ਰਾਜਾ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਰਣ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਧਨੁਖ ਦੁਆਰਾ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਕ੍ਰੋਧ ਰੂਪ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਭੀਮਸੈਨ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ, ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਜਿਵੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੈਂਤ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਸ਼ੱਲਯਾ ਸ਼ਲ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਿਖੰਡੀ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤਦ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ੱਤਰੂ, ਮਹਾਤਮਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਸਿਖੰਡੀ ਵੱਲ ਵੇਖਕੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਉਠੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ —

'ਹੇ ਬੀਰ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਵ੍ਰਤਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਝੂਠੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਬਣੋ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਕੁਲ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਵੇਖੋ ਜਿਵੇਂ ਯਮਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਛਿਨ ਭਰ ਵਿਚ ਦੇਹਧਾਰੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਤਾਪ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ। ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੋਗੇ? ਇਹ ਕਾਇਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਨ ਹੋਕੇ ਨੱਸਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਤੁਸੀ ਡਰ ਗਏ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਕਾਂਤੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਬੀਰ! ਨਰਬੀਰ ਅਰਜਨ ਕਿਧਰੇ ਮਹਾਯੁਧ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਖਿਆਤ ਬੀਰ ਹੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਡਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਹੇ ਰਾਜਨ! ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਵਚਨ ਵਿਚ ਹਰ ਅੱਖਰ ਰੁੱਖੇਪਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਪਰੀਤ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਮਨਾ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਚੇਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ

ਵੇਖ ਕੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਘਬਰਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਅਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਵਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਭਿਆਨਕ ਵਾਰੁਣ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ੱਲਯ ਦਾ ਅਸਤਰ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਜ ਮੀੜ ਕੁਲ ਨੰਦਨ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਗਰਜਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਧਨੁਖ ਬਾਣ ਸੁੱਟ ਕੇ ਡਰ ਨਾਲ ਦਬੇ ਹੋਏ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਜਯਦਰਥ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਸਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਪੰਜ ਸੌ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾਂ। ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੰਗਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਰਾਜ ਜਿਹਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਰਥ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਥੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਸਹਿਸਾ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਕਰਕੇ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਗਰਜਨ-ਤਰਜਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਯਦਰਥ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਯਦਰਥ ਉਸ ਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜਿਥੇ ਸ਼ਕੁਨੀ, ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁੰਤੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜਯਦਰਥ ਦਾ ਮਨ ਚਿੰਤਾਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਸ਼ਕੁਨੀ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਰੋਸ ਵਿਚ ਭਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਹਿਸਾ ਗਰਜ ਕੇ ਗਦਾ ਦੁਆਰਾ ਜਯਦਰਥ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਉਸ ਗਦਾ ਨੂੰ ਉਠੀ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡਕੇ ਗਦਾ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਬਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਏ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮੋਹ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਜਨ ਸੰਘਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਦਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਕੇਵਲ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦਾ ਚਿੱਤ ਚਿੰਤਾਮਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਢਾਲ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲੈਕੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗਦਾ

ਵਿਚਿੱਤਰ ਸੈਨ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰਥ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਸਹਿਤ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਟੁੱਟਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਣ ਵਾਲੀ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਟ (ਉਲਕਾ) ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਚਿੱਤਰਸੇਨ ਦਾ ਉਹ ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਵੇਖਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ—86

ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ, ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ! ਰਥਹੀਨ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਤੇਜੱਸਵੀ ਭਰਾ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਅੰਕਰ ਅਤੇ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਸਰਿੰਜਯਬੀਰ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕੰਬ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਕੁਰੂਨੰਦਨ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵੀ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਖ-ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਘ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗੰਗਾ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਫਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣ-ਸਮੂਹ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਨਿਮੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬਿਛਾ ਕੇ ਕੁੰਤੀਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਤਦ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ

ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾਰਾਚ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੋਂ ਛੁਟੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨਾਰਾਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਰਪੇ ਵਰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਕਟ ਸੁੱਟਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਉਸ ਨਾਰਾਚ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੌਰਵ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣਾਂ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਰਥ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ । ਕਾਲਪਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਸਾ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ । ਫਿਰ ਜਿਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਰਥ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਧਰਮ ਪੁਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮਹਾਮਨਾ ਨਕੁਲ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਨਗਰੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਡੂੰਘਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਫਿਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸ਼ਵਰਤੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਤਦ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਦੁਆਰਾ ਖੇਲ ਕਰਨ ਲਗੇ ! ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਬੱਚਾ ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਮਿਰਗਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਘੁਮ ਕੇ ਖੇਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਥੇ ਵੇਖਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਉਹ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟਦੇ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ! ਜਿਵੇਂ ਮਿਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ । ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਦੀ ਇਛਾ ਵਾਲੀ ਅਗਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਜਵੱਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜੱਸਵੀ ਵੇਖਿਆ । ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਤਰਾਂ ਡੇਗਣ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁਖ ਤਾੜ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ,

ਭੂਤਲ ਤੇ ਝਟਾਪਟ ਗਿਰਦੇ ਹੋਏ ਮਥਿਆ ਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਣ ਵਾਲੇ ਪਥਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਤੁਮੁਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਡਟੇ ਹੀ ਰਹੇ । ਸ੍ਰਿਖੰਡੀ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ—ਖੜਾ ਰਹਿ ਖੜਾ ਰਹਿ ! ਪ੍ਰੰਤੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸ੍ਰਿਖੰਡੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀਤਵ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਵੰਸ਼ੀ ਖਤਰੀਆਂ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਤਦ ਸਰਿੰਜਯ ਲੋਕ ਉਸ ਮਹਾਯੁਧ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਖ-ਧੁਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲਣ ਲਗੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਅੰਕਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਰਥ ਨਾਲ ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਭਿੜ ਗਏ । ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤੋਮਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲਗੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ । ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਮਹਾਮਨਾਂ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾ ਮਨੱਸਵੀ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ । ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਘੋਰ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿਤਾ । ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਕੁਦ ਕੇ ਮਹਾਮਨਾ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਵਿੰਦ ਅਨੁਵਿੰਦ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਆਰੀਆ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਖ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੋਮਣੀ ਅਰਜਨ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਮਾਨੋ ਅੱਗ ਰੂੰਈਂ ਦੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਜਲਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਪੁੱਤਰ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤ! ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ ਛਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਤਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਜਲਦੀ ਕਰੋ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਝ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਛਿਨ ਭਰ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਵਹਿ ਚਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਜਮਾ ਹੋ ਗਈ। ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਮੰਗਲਕਾਰੀ ਗਿੱਦੜੀਆਂ ਅਤੇ ਭੂਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਖਸ਼, ਪਿਸ਼ਾਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜੰਤੂ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਕੁਰੂ ਕੁਲਨੰਦਨ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ, ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਸੱਲਯ ਅਤੇ ਯਦੁਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ— ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ!, ਫਿਰ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਆਪਣੀ ਛਾਉਂਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਗੁਲਮ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਸਮੇਤ ਰਖਿਅਕ ਦਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ 9 ਹਾਥੀ, 9 ਰੱਥ, 27 ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ 45 ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਧੀ

ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਨਹਾ ਕੇ ਸਵਸਤੀ ਵਾਚਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਬਾਦ ਬੰਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਗੀਤ ਅਤੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਉਥੇ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਤਚੀਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਲੋਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸੌਂ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਅਧਿਆਇ - 87

ਅੱਠਵੇਂ ਦਿਨ ਵਿਯੂਹ ਬੱਧ ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਣ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਨੀਂਦ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਰਾਤ ਬਿਤਾ ਕੇ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਿਕਲੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਹਾਨ ਘੋਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਮਹਾ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਵਾਹਨ ਉਚੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਲਵਾ, ਦੱਖਣੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਲਿੰਦ, ਪਾਰਦ, ਛੁਦਰਕ ਅਤੇ ਮਾਲਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜੇਸ਼ਵਰ, ਦਰੋਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਗਧ, ਕਲਿੰਗ, ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਭਾਗਦੱਤ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਸਾਵਧਾਨ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਗਜਯੋਤਿਸ਼ਪੁਰ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਸਲ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵ੍ਰਿਹਦਬਲ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਕਲ ਕਰੂਵਿੰਦ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਾਦ ਸੂਰਬੀਰ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸਥਲਾ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਕੰਬੋਜ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਵਨ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ !. ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਬੀਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ! ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਹਾਵਿਯੂਹ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ! ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਉਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸਫੈਦ ਛੱਤਰ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਚਿੱਤਰ ਰੰਗ ਦੇ ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਬਾਜੂਬੰਦ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮਹਾਵਿਯੂਹ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਧਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ, ਵੇਖੋ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾ ਲਵੋ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਠੋਰ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਸਿੰਘਾੜੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਵਿਯੂਹ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੱਤਰੂ ਦੇ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰਥੀਆਂ, ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਵਿਚ ਯਾਨੀ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਫੇਦਵਾਹਨ ਅਰਜਨ ਖਲ੍ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਨ। ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਦ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਨਰੇਸ਼ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਯੂਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਹਰ ਅੰਗ ਅਤੇ ਉਪਾਂਗ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਰਾਟ, ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡੂ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਭੇਰੀਆਂ ਬੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਖ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਤਾਲ ਠੋਕਨਾ ਅਤੇ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਟੱਕ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਨਰੇਂਦਰ, ਪਹਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਮਲਾ

ਕੀਤਾ।

ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਘਾਤ-ਪ੍ਰਤਿ-ਅਘਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆਂ। ਹੇ ਭਰਤ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਨਾਰਾਚ ਨਾਮਕ ਬਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰਦੇ ਸਨ, ਮਾਨੋ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਭਿਅੰਕਰ ਨਾਗ ਝੁੰਡ – ਦੇ ਝੁੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੇਲ ਦੀ ਧੋਈ ਚਮਚਮਾਂਦੀ ਹੋਈ ਤਿੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਂਤੀਵਾਲੀਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਡਿੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ! ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿਰਮਲ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਦਰ ਗਦਾਵਾਂ ਪਰਬਤ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਥੇ ਗਿਰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ! ਸਾਫ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਸੌ ਚੰਦਰਕਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੂਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਢਾਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਢਾਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਦੇਵ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਦੈਂਤ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਰਥੀ ਆਪਣੇ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੌੜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਰੇਸ਼ ਰਥ ਦੇ ਜੂਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਲੇ ਭਿੜਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧੂੰਏ ਸਹਿਤ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਬਤ ਸ਼ਿਖਰ ਤੋਂ ਗਿਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠਾਂ ਤੋਂ ਡਿਗਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਘ ਨਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰੂਪਧਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਕੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲੱਗੇ। ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਰਥ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਗੂੰਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਛਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਵੀ ਭਿਅੰਕਰ ਨਾਦ ਕਰਦੇ

ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ! ਪੈਦਲ, ਘੁੜਸਵਾਰ, ਰਥੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ – 88

ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਯੁਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਤ ਚੀਤ ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਵੇਂ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਵਲ ਵੇਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕੇ । ਫਿਰ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁਟ ਪਈਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਯੁੱਧ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸੋਮਕ, ਸੰਜਯ ਅਤੇ ਪੰਚਾਦ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰਾਂ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡੇਗਣ ਲਗੇ । ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਸੋਮਕ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁਟ ਪਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਬੀਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਹਿਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਡੇਗਣ ਲਗੇ । ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕਟ ਕਟ ਕੇ ਗਿਰਨ ਲਗੇ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਬਤਾਕਾਰ ਗਜਰਾਜ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਕੋਲਾਹਲ ਮੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਜਨ ਸੰਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਰਥ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਲਗਾਉਣ ਲਗੇ । ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਭਿਅੰਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵਿਚਰਨ ਲਗੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਨਾਭ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਭਰਤ ! ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਖੁਰਪ ਨਾਮਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁਨਾਭ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਤਿੱਖੇ ਖੁਰਪਕ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਤੁਹਾਡੇ ਉਸ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਤ ਰਣਬੀਰ ਭਾਈ, ਜਿਹੜੇ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ । ਆਦਿੱਤਕੇਤੂ, ਬਹਵਾਸ਼ੀ, ਕੂੰਡਧਾਰ, ਮਹੋਦਰ, ਅਪਰਾਜਿਤ, ਪੰਡਿਤਕ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਬੀਰ ਵਿਸ਼ਾਲਾਖ—ਇਹ ਸੱਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂਮਰਦਨ ਭਾਈ ਵਿਚਿੱਤਰ ਭੇਸ ਭੂਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਜਕੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਪਾਂਡੂ ਪੁਤਰ ਤੇ ਟੁਟ ਪਏ । ਜਿਵੇਂ ਵ੍ਰਿਤੱਰਨਾਸ਼ਕ ਇੰਦਰ ਨੇ ਨਮੁਚੀ ਨਾਮਕ ਦੈਂਤ ਕੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੋਦਰ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਜਰ ਵਰਗੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਦਿੱਤਕੇਤੂ ਨੇ ਸੱਤਰ, ਬਹਵਾਸ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜ, ਕੂੰਡਧਾਰ ਨੇ ਨੱਬੇ, ਵਿਸ਼ਾਲਾਖ ਨੇ ਪੰਜ ਅਤੇ ਅਪਰਾਜਿਤ ਨੇ ਮਹਾਰਥੀ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ । ਪੰਡਤਕ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਤਦ ਭੀਮ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ । ਉਸ ਸ਼ਤਰੂ ਸੂਦਨ ਬੀਰ ਨੇ ਖਬੇ ਹਥ ਨਾਲ ਧਨੁਖ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਦਬਾ ਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਤਰ ਅਪਰਾਜਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਮਥਾ ਕਟ ਦਿਤਾ । ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਜਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਪਰਾਜਤ ਦਾ ਮੱਥਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ । ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਭਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੂੰਡਧਾਰ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਤਦ ਅਤੁੱਲ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ

ਭੀਮ ਨੇ ਸਮਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਡਤਕ ਵਲ ਚਲਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਪ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਡੱਸ ਕੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਣ ਪੰਡਤਕ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਦਾਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਭੀਮ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸਾਲਾਖ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਮਹੋਦਰ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਰਾਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਫਿਰ ਭੀਮ ਨੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਆਦਿੱਤਕੇਤੂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਕੱਟ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਭਲ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਮਥਾ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋ ਉਪਰੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਵਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਕੇ ਉਥੋਂ ਨਸ ਗਏ। ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਸ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਸੁੱਟੋ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਗਿਆਨੀ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲਗੇ—ਦਿਬਦਰਸ਼ੀ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਹਿਤ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਜ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀ ਸੱਚ ਤੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਦਸੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਮ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬੱਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੋਕ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ—

ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ! ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜਿੱਤ ਲਈ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਮੱਧਸਥ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਸਾਡੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਬੁਰੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਬੁਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਵਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਥੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—'

ਹੇ ਤਾਤ, ਮੈਂ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ, ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੀ ਗੰਧਾਰੀ ਦੇਵੀ ਨੇ

ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਸਨੇਹ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭੀਮਸੈਨ ਧਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵੇਖ ਲੈਣਗੇ, ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਸਥਿਰ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਵੋ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਆਖਿਰੀ ਸਹਾਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਅਸੁਰ ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਕਰ ਲਵੋ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਯੁੱਧ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ - 89

ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵ ਸੇਨਾ ਦਾ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਜਨਸੰਘਾਰ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਸੰਜਯ. ਇਕੱਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰ ਰੋਜ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਸੂਤ, ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਭਾਗ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਦੁਰਭਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਾਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ ਮਹਾਮਨਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਬੀਰਵਰ ਭੂਰੀਸ਼ਵਰਾ, ਭਗਦੱਤ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ! ਉੱਥੇ ਦੁਰਭਾਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਤਾਤ ਮੈਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ, ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਦਾ ਹਿੱਤ ਦੀ ਇੱਛਾਂ ਨਾ ਦੁਰਬੁੱਧੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨਾਹ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਉਸੇ ਦਾ ਫਲ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂਰਖ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਉੱਤਮ ਹਿਤ ਕਾਰਕ ਵਚਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਉਸੇ ਦਾ ਇਹ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਤੋਂ

ਰੋਕੋ।" ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਦ੍ਰੋਹ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਹਿਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਓਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੌਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਿਤਕਾਰਕ ਔਸ਼ਧੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਤਕਰ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਦਸਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਦੁਰ, ਦਰੋਣ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਕਰ ਵਚਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਪਰਜਾਪਾਲਕ ਨਰੇਸ਼ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਹਾਲ ਸੁਣੋ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹੀ ਟੁੱਟ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਸਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੋਮਕਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਕੇਕਯ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਅਤੇ ਕਵਚਧਾਰੀ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜਨ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਚੇਕਿਤਾਨ— ਇਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸੂਰਬੀਰ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਮਹਾਰਥੀ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਬਧ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ ਵੀ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥੀ ਸੋਮਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਮਹਾਮਨਾ ਸੰਜਯ ਦਾ ਮਹਾਨ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੱਤਰੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਟਪਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਜਦੇ, ਵਿਲਾਪ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ

ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਵਹਿ ਚੱਲੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ਼! ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਘੋਰ ਸੰਗਰਾਮ ਯਮਲੋਕ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਤਦ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖਾਸ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਭੀਮ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ! ਉੱਥੋ ਭੀਮ ਦੇ ਨਾਰਾਚਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਥੀ ਡਿਗਦੇ, ਚਿੰਘਾੜਦੇ, ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਅਥਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਣ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਸੁੰਡ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰੌਂਚ-ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਲਗੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਭੂਸ਼ਣ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਮਰ ਕੇ ਡਿਗਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਉੱਥੇ ਗਿਰਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਭਰ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਜੀਭ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਧਾਰੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ! ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਉਹ ਰਣਭੂਮੀ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦੀ ਸੀ "ਹੇ ਰਾਜਨ! ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਥ, ਕਟੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ, ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਏ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਥਿਆਰ, ਚੰਵਰ, ਪੱਖੇ, ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਛਤਰ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ, ਬਾਜੂਵੰਦ, ਕੁੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਮੱਥੇ, ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ (ਪਗੜੀ ਆਦਿ) ਝੰਡੀ, ਸੁੰਦਰ ਅਨੁਕਰਸ਼ (ਰਥ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਲਕੜੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਹੀਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ)। ਜੋਤ ਅਤੇ ਬਾਗਡੋਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਫੁੱਲ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਹੇ ਭਰਤ! ਸ਼ਾਂਤਨੂੰਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ, ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾਂ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ - 90

ਇਰਾਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਰਾਵਾਨ ਦਾ ਬੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਬਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਤਵਤਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਕੰਬੋਜ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅੱਛੇ ਘੋੜੇ, ਦਰਿਆਈ ਘੋੜੇ, ਮਹੀ, ਸਿੰਧੂ, ਵਨਾਯੂ, ਆਰੱਟ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਘੋੜੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸਨ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆ ਨਾਲ਼ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਤੇ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸਾਜ - ਬਾਜ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਚੰਗੀ ਜਾਤ ਦੇ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਸਨ । ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਇਰਾਵਾਨ ਨਾਗਰਾਜ ਕੌਰਵਯ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਨਾਗਰਾਜ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੰਤਾਨਹੀਨ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਨੀਤ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ , ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੀਨ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਐਰਾਵਤਵੰਸ਼ੀ ਕੌਰਵਯ ਨਾਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ , ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਉਸ ਨਾਗ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ

ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲ ਪੋਸ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਲਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਦੁਰਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਰਾਵਾਨ ਵੀ ਸੁੰਦਰ, ਬਲਵਾਨ, ਗੁਣਵਾਨ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਰਜਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੱਦ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਸੱਚੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਿਨੈ ਪੂਰਵਕ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਮਹਾਮਨਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਕੇ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ–

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹੀ ਸਹੀ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਕੇ ਅਰਜਨ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਲੋਕ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੰਮ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ। ਤਦ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਕਹਿਕੇ ਇਰਾਵਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਅਤੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਘੋੜੇ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵਿਚ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਹਿਸਾ ਉਛਲੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਹਿਸਾ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਟਕਰਾਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਕੇ ਜਦੋਂ ਗਿਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਰੁੜ ਦੇ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਉਤਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਜਾਣ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ

ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆ ਦੇ ਬਾਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹ ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘਾਤ – ਪ੍ਰਤੀਘਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਭਾਗ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁਨੀ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਭਾਈ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਨਿਕਲੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਸਹਿ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਬਲ ਵਾਲੇ ਨਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਉਤਮ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਰਾਜ, ਗਵੱਖ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਭ, ਚਰਮਵਨ ਆਰਜੁਵ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕ- ਇਹ ਛੇ ਬਲਵਾਨ ਬੀਰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਚਾਹੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਮਹਾਬਲੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕੁਸ਼ਲ ਮਹਾਬਲੀ ਚੰਦਰਰੂਪ ਧਾਰੀ ਖਤਰੀ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਜਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਹੇ ਮਹਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਦੁਰਮਦ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਅਥਵਾ ਸਵਰਗ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਲੈਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਰਮ ਦੁਰਜੇ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਕੇ ਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰ - ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਬੀਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਲਵੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਤਦ 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਕੇ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਦੁਰਜੇ ਸੀ, ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੱਤਰੂ, ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਗਈ ਵੇਖਕੇ ਸੁਬਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਰਾਵਾਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਛੇ ਬੀਰ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਰਾਵਾਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਇਰਾਵਾਨ ਵਗਦੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਨਾਲ ਨਹਾ ਲਿਆ। ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਧਿਕ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਅਗਲ-ਬਗਲ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧ ਆਇਆ। ਸ਼ਤਰੂ ਨਗਰੀ ਤੇ ਵਿਜੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬੀਰ ਨੇ ਸਮਰ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਛਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਬਲ

ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤਿੱਖੀ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਢਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸੁਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਫਿਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਚੇਤ ਹੋ ਗਏ, ਫਿਰ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਰਾਵਾਨ ਤੇ ਦੌੜੇ। ਇਰਾਵਾਨ ਵੀ ਬਲ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਬਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪੈਂਤਰੇ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੁਬਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਕੋਈ ਖਾਸੀਅਤ ਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੁਬਲ-ਪੁੱਤਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਘੇਰ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤੇ ਕਦੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਘੁਮਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ – ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣਹੀਣ ਹੋਕੇ ਮਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਭ ਬਹੁਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇਖਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਦੌੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਾਖਸ਼ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ, ਮਾਯਾਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਰਧਰ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਕਾਸੁਰਬਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੇ ਬੀਰ, ਵੇਖੋ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਬਲਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਬੜਾ ਮਾਯਾਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋ। ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਾਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਇਰਾਵਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਾਸ ਨਾਮਿਕ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ

ਵਿਚ ਮਹਾਬਲੀ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਆ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਉੱਤਮ ਘੋੜੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਇਰਾਵਾਨ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਖਸ ਨੇ ਸੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ! ਉਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੱਟਿਸ਼ (ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ) ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਖਸ ਸਵਾਰ ਸਨ । ਉਹ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਯੋਧੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਆਕੇ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆ ਸੈਨਾਵਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਦ ਯੁਧ ਵਿਚ ਉਨਮੱਤ ਹੋਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਦੋਵੇ ਥੀਰ ਇਰਾਵਾਨ ਅਤੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਰਾਖਸ਼ ਹੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿ,ਤਰਾਸੁਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਰਣ ਦੁਰਮਦ ਰਾਖਸ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਮਹਾਬਲੀ ਇਰਾਵਾਨ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਉਸ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇਕ ਬਾਰ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਰਾਖਸ਼ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, ਤਦ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਰਾਖਸ਼ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡ ਗਿਆ। ਤਦ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਛਲ ਕੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਖਸ਼ ਸਾਰੇ ਮਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੁਰਜੈ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਫਿਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਨਵੀਂ ਜਵਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗ ਕਟਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਰਾਵਾਨ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤਿੱਖੇ ਫਰਸੇ ਨਾਲ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬੀਰ ਰਾਖਸ਼ ਘੋਰ ਆਰਤ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਰਸੇ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਛਿਦਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੂਨ ਵਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਖਸ਼ ਰਿਸ਼ਖ ਸ੍ਰਿੰਗ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਪੁਤਰ

ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵੇਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬੀਰ ਤੇ ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਉਹ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ । ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਰਾਵਾਨ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਇਰਾਵਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗਰੁੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ, ਤਦ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਕਮਲ ਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲ ਤੇ ਮੁਕਟ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬੀਰ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਹਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੋਕ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸੰਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋ ਗਿਆ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਉਚੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਰਥ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਰਥੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਔਰਸ (ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ) ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਸੀ । ਉਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰ ਸਮਰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਵਚ, ਰਥ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਲ ਖਿੰਡਾਏ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜ ਕੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੱਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਸਮਰਾਂਗਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਰਮ ਭੇਦੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ

ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਸਵਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਹਾਥੀਆਂ, ਰਥਾਰੋਹੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਧਨੁਰਧਾਰ ਸਾਤਯਕੀ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਦ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ? ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਹੇ ਤਾਤ! ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਮਹਾਬਲੀ ਧਨੁਰਧਾਰੀ ਬੀਰ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਅਧਿਆਇ - 91

ਘਟੋਤਕਚ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਹੇ ਸੰਜਯ, ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੁੰਤੀ - ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਰਾਵਾਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਘਟੋਤਕਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ, ਅਕਾਸ਼, ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਵਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗੀ । ਅਕਾਸ਼, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੋਨਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ । ਹੇ ਭਰਤ ! ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸੁਣਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆ ਲੱਤਾਂ ਆਕੜ ਗਈਆਂ । ਸ਼ਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਸੀਨਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੀਨ ਚਿੱਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੈ-ਪੂਰਨ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਬੱਜਰ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਕਾਲ, ਅੰਤਕ ਅਤੇ ਯਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਤਿਰਸੂਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਸਤਰ ਸਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਅਕਸਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਨੱਸ ਚਲੀ ।

ਤਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਹਾਉਣ

ਵਾਲੇ ਪਰਬਤਾਕਾਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਬੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹਾਥੀਆ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਚਰ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਰਾਖਸ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਉਹ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਜਲੀ ਸਹਿਤ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਣ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਾਰਾਚ, ਭਾਲੇ, ਸੂਲ, ਮੁਦਗਰ, ਫਰਸੇ ਪਰਬਤ ਸਖਿਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗਜਾਰੋਹੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਨਿਸਾਚਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੰਭਸਥਲ ਫਟ ਗਏ ਸਨ, ਸਰੀਰ ਖੂਨ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਰੋਹੀਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਰਜੋਧਨ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਕੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਰੇਸ਼, ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰੋਦਰ, ਵਿਦਯੁਤਜਿਹਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਥੀ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬਾਣਾ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਤੁੱਲ ਬਲ ਵਾਲੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉਸ ਨਿਸਚਾਰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਨਾ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਸੱਤਰੂਦਮਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਆਉ ਦੇ ਵੇਖ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਕਠੋਰ ਘਟੋਤਕਚ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ – ਹੇ ਦੁਸ਼ਟ! ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕਰਜੇ ਤੋਂ ਕਰਜਹੀਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਬੜਾ ਕਠੋਰ ਹੈ। ਹੇ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਨਰੇਸ਼, ਤੈਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਛਲ ਪੂਰਵਕ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਬਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਦਰੋਪਦੀ) ਨੂੰ ਰਜਸਵਲਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਕੇ ਅਨੇਕ ਦੁਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਸਿੰਧੂ-ਰਾਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਕੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਕੁਲਾਧਮ ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ

ਛਡ ਕੇ ਨੱਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਬਦਲਾ ਚੁੱਕਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਹਿੜਿੰਬਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਦੰਦਾ ਨਾਲ ਹੇਠਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਚਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੀਭ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ਼ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਤੋ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਗਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ – 92

ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦਾਨਵਾਂ ਲਈ ਦੁਸਹਿ ਉਸ ਬਾਣ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਗਜਰਾਜ ਜਲ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਫੁਫਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਭਾਰੀ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਪੱਚੀ ਨਾਰਾਚ ਛੱਡੇ । ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਹਿਸਾ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਜਾ ਡਿਗੇ । ਮਾਨੋ ਗੰਧਮਾਦਨ ਪਰਬਤ ਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਜਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਉਹ ਰਾਖਸ਼ ਕੁੰਮਸਥਲ ਤੋਂ ਮਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਵਹਾਉਣ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿੱਤ ਲਾਟ ਤੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ। ਮਹਾਬਹੂ ਘਟੋਤਕਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾਈ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਬੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਰਬਤਾਕਾਰ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਉਹ ਬੰਗ ਨਰੇਸ਼ ਉਸ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਮਹਾਬਲੀ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲੇ, ਜਿੱਥੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਰਥ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬੰਗ ਨਰੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਰਥ

ਦਾ ਮਾਰਗ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਨੇਤਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਉਠਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹਾਥੀ ਤੇ ਹੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਘਟੋਤਕਚ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਉਸ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਦਾ ਕੁੰਭਸਥਲ ਫਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਵਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਭੂਮੀ ਤੇ ਗਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਹਾਥੀ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਲਵਾਨ ਬੰਗ ਨਰੇਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਕੁੱਦਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੀ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੱਸ ਗਈ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੜਗੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੌੜਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਲ ਅਚਲ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪਰਲੋ ਕਾਲੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਨੂੰ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਉਸ ਘੋਰ ਨਿਸ਼ਾਚਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਮਨਾ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਲੋਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਵਰਤਕ ਮੇਘ ਗਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਉਸ ਘੋਰ ਗਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਆਰੀਆ, ਇਸ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਘੋਰ ਗਰਜਨਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹਿਡਿੰਬਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਜਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰੋ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮਹਾਭਾਗ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਉੱਤਮ ਵੇਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕੁਰੂ ਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਸੋਮਦੱਤ, ਬਾਲਹੀਕ, ਜਯਦਰਥ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ੱਲਯ, ਅਵੰਤੀ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਵ੍ਰਿਹਦ ਬਲ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਵਿੰਸਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਥੀ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਕ੍ਰਾਂਤ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ

ਲਈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਉਹ ਸੈਨਾ ਅਜੈ ਬਣ ਗਈ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੁਲਮੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਸਿਰੋਮਣੀ ਮਹਾਬਾਹੂ ਘਟੋਤਕਚ ਮੈਨਾਕ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡਿਗ ਖੜਾ ਰਿਹਾ; ਉਸ ਦੇ ਜਾਤੀ ਬੰਧੂਆਂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲ, ਮੁਦਗਰ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭ ਪਾਸਿਓਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਲੈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਰਾਖਸ਼ ਸਿਰੋਮਣੀ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ! ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਜਲਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਵਚਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਪਰਬਤ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਬੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੋਮਰ ਜਦੋਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇਜ਼ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਬਾਹੂ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਅੱਧੇ ਚੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਧਨੁਖ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਭੱਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਮਦੱਤ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹੀਕ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਉਤਮ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀ ਹੰਸਲੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਕਰਣ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਨਹਾ ਉਠਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਫਿਰ ਅਤੁੱਲ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਨਾਰਾਚ ਚਲਾਏ। ਉਹ ਨਾਰਾਚ ਉਸ ਦੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਆਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੋਨਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬਾਗ-ਡੋਰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਡਿਗ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅੱਧੇ ਚੰਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਦੇ ਸੂਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਚਾਰ ਨਾਰਾਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਮਨਾ ਅਵੰਤੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਫਿਰ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਖਿੱਚਕੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਪਾਨੀਦਾਰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਡੂੰਘਾਈ

ਤੱਕ ਬਿੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਰਥ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਇੱਧਰ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਉਸ ਨੇ ਜਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ – 93

ਘਟੋਤਕਚ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਭੀਮ ਆਦਿ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੌੜ ਜਾਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਹ ਰਾਖਸ਼ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਵਿਮੁਖ ਕਰਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਰਣ ਦੁਰਮਦ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾ-ਰਥੀਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਹੱਥ ਦੇ ਧਨੁਖ਼ ਖਿੱਚਦੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਯੋਧੇ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਉਹ ਅੰਕੁਸ਼ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਧੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗਰੁੜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਡਣ ਲੱਗਿਆ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬੱਦਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨ ਲੱਗਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਦੀ ਉਸ ਗਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸ਼ੱਤਰੂਦਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ –

ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਭਾਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਧਰ

ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਰਜਨ ਸੱਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਦੋ ਕੰਮ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਕੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੋਕ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਿੜਿੰਬਾ-ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਭਰਾ ਦੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਸਿੰਘਨਾਦ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੱਤਧ੍ਰਿਤੀ, ਰਣਦਰੁਮਦ ਸੌਚਿਤੀ, ਸ੍ਰੇਣੀਮਾਨ, ਵਸੁਦਾਨ, ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਪੂ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਯੋਧੇ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਕਸਤਰਦੇਵ, ਕਸ਼ਤਰਧਰਮਾ ਅਨੂਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇਬਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੜਿੰਬਾ ਕੁਮਾਰ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਦਾ ਉਨਮੱਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਉਕਤ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਥ ਹੀ ਰਾਖਸ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਦ, ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰ ਘਰਾਹਟ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਕੋਲਾਹਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸੱਤਰੂਪੱਖ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਡਰਪੋਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਘੁੜਸਵਾਰ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧੂੜ ਉਠੀ, ਜਿਹੜੀ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਡਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਉਸ ਦੁਸਹਿ ਧੂੜ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਣਭੂਮੀ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸੱਤਰੂਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਮਰਿਯਾਦਾ ਸੂੰਨ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਜਨ ਸੰਘਾਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਘਾਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ

ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਅਤੇ ਆਂਦਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭਿਆਂਕਰ ਨਦੀ ਵਹਿ ਚਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ ਕਾਈ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਟਕੇ ਗਿਰਦੇ ਹੋਏ ਮੱਥਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਦੇ ਤੁੱਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਬਿਨਾ ਸਿਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਥੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਲੈਕੇ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਭਿੜਾਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਵਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏ ਗਏ ਹਾਥੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਖੂਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹਾਥੀ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਿਜਲੀ ਸਹਿਤ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਕੁੰਭ-ਸਥਲ ਤੋਮਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਫਟ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚੀਕਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਨਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਡਾਂ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹਾਥੀ ਪੰਖ ਕੱਟੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧੜਾਧੜ ਗਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਭਾਗ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਵਹਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤ ਗੇਰੂ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਝਰਨੇ ਵਹਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਹਾਥੀ ਨਰਾਚਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਤੋਮਰ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੋਰ ਚੀਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਚੋਟੀ ਰਹਿਤ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਮਦ ਨਾਲ ਅੰਨੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਗਜਰਾਜ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਰਥਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਧੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਤੋਮਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਲੀਨ ਰਥੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਭੈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਸਵਰਗ ਅਥਵਾ ਯਸ਼ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸਬੰਬਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਅਕਸਰ ਯੁਧ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ।

ਅਧਿਆਇ–94

ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਭਾਜੜ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਆਪਣੀ ਅਧਿਕ ਸੈਨਾਂ ਮਾਰੀ ਗਈ ਵੇਖਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਟੰਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਪੰਬ ਯੁਕਤ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਅੱਧੇ ਚੰਦਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਸਮਝਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਤੇਜਸੱਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਵੇਖਕੇ ਘਟੋਤਕਚ ਜਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਬੀਰੋ ! ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੀਘਰ ਆਓ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ

ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਹ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਕੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਵਚਨ ਸੁਣਕੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਆਦਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਸੱਲਯ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਵਿਵਿੰਸਤੀ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ, ਸਿੰਘੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ, ਵ੍ਰਿਹਦਬਲ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੀਹ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਕੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਯੋਧੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਦਸਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭਰਦਵਾਜਨੰਦਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਛੱਬੀ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਮਹਾਬਾਹੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਮਾਨੋ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਪਰਬਤ-ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤਦ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਖੱਬੀ ਪਸਲੀ ਵਿਚ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਆਘਾਤ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਤਾਂ ਸਨ, ਸਹਿਸਾ ਦੁਖੀ ਤੇ ਅਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਆਚਾਰੀਆ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਆਪ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਦੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਦ ਕੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਿਚਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਦਾ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਚੋਟੀ ਵਧੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਗਦਾ ਚੁੱਕੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਬਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਥ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧੇ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਦੌੜੇ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਸਾਥ ਹੋਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪਾਂਡੂ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ

ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਏ ਵੇਖਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਅਨੂਪ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੂਰਬੀਰ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਂਤੀ ਕਾਲੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦ੍ਰੋਣ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਧਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇੱਕ ਪੰਖਯੁਕਤ ਬਾਣ ਨਾਲ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਪੂਰਵਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਪ੍ਰਚਿਤੀ ਨਾਮਿਕ ਦੁਰਧਰਸ ਦਾਨਵ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾਨਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਨੀਲ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪੰਖ ਯੁਕਤ ਬਾਣ ਨਾਲ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋਕੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਹਿ ਚਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਅੰਕਰ ਟੰਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਨੀਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਮਾਂਜੇ ਹੋਏ ਸੱਤ ਚਮਕੀਲੇ ਭੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਨੁਖ ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਚਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਨੀਲ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇ ਨਾਲ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਵੇਂ ਨਾਲ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਭੱਲ ਨਾਲ ਨੀਲ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਬਾਣ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਘਾਇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਨੀਲ-ਮੇਘ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਬੰਧੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਘਟੋਤਕਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਵੱਲ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਰਣ ਦੁਰਮਦ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਤੇਜਸਵੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਭੀਮਸੈਨ ਕੁਮਾਰ ਘਟੋਤਕਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਛਲਿਏ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਨੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਘੋਰ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਤੱਦ ਉਸ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਡਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਰੋਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ, ਸੱਲਯ ਅਤੇ

ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਕੇ ਛਟਪਟਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋਕੇ ਦਿਆਯੋਗ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਏ ਸਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਨਧਨੁਕਰਧਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਬੀਰ ਹਨ, ਅਕਸਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਥੀ ਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਮਾਰ ਗਿਰਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਕੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਛਾਉਂਣੀ ਵਲ ਨੱਸ ਗਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸਮੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ – ਹੇ ਵੀਰੋ, ਯੁੱਧ ਕਰੋ, ਨਾ ਦੌੜੋ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਘਟੋਤਕਚ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਰਾਖਸ਼ਸੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਡਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖ ਜੇਤੂ ਪਾਂਡਵ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਖ ਅਤੇ ਦੁੰਦਭੀ ਆਦਿ ਬਾਜੇ ਜੋਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿੱਪਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੁਰਾਤਮਾ ਘਟੋਤਕਚ ਦੁਆਰਾ ਖਦੇੜੀ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸ ਗਈ।

ਅਧਿਆਇ - 95

ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਨੁਰੋਧ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਗਦੱਤ ਦਾ ਘਟੋਤਕਚ, ਭੀਮਸੇਨ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘੋਰ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਪਰਾਜੈ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸਹੀ ਸਹੀ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਕੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਪ੍ਰਭ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਵਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਛੇੜਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਰਾ ਅਕਸ਼ੌਹਿਣੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਭੀਮਸੈਨ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਸੁੱਕੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਜਲਾਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੂੰ ਜਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਨੀਚ ਤੇ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੇ ਜੇਤੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ–

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ

ਸੁਣੋ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਣੋ। ਹੇ ਤਾਤ, ਹੇ ਸੱਤਰੂਦਮਨ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਹੇ ਪਾਪਹੀਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਦਾ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਅਥਵਾ ਭੀਮਸੈਨ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਰਾਜਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਘਟੋਤਕਚ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਸਾਤਵਤਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਸ਼ੱਲਯ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਦੁਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਈ- ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ। ਅਜੇਗਰ ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਉਹਾਡਾ ਅਧਿਕ ਰੋਸ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਾ ਭੱਗਦੱਤ ਜਾਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹਨ। ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਕੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧਿਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਰਾਜਾ ਭੱਗਦੱਤ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਰਣਦੁਰਮਦ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੀਘਰ ਜਾਓ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕੋ। ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਤਾਰਕਾਸੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਕਠੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕੋ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਅਲੋਕਿਕ ਅਸਤਰ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਯੁੱਧ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ, ਇਹ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਕਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਸਿਰੋਮਣੀ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਰਤ ਹੀ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲ੍ਹ ਪਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਗਰਜਦੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਭੀਮਸੈਨ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ, ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਤ ਧ੍ਰਿਤੀ, ਕਸ਼ਤਰ ਦੇਵ, ਚੇਦੀਰ ਜਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਵਾਸੁਦਾਨ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾਰਣਰਾਜ, – ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ। ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਵੀ ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਮਕ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਂਡਵਾ ਦਾ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਰ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਭਿਅੰਕਰ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਤੇਜ ਬਾਣ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਰਥਾਂ ਤੇ ਡਿਗਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਬੜੇ ਬੜੇ

ਗਜਰਾਜ ਗਜਾਰੋਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਨਿਡਰ ਹੋਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮਦਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਦੰਦਰੂਪ ਮੂਸਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਚਾਮਰ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਚਮਰ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਸਧਾਰੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਤ ਘੋੜੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਪੈਦਲਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤੋਮਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਰਥੀ ਲੋਕ ਰਥਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਰਣੀ, ਲਾਲੀਕ, ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰ ਵਿਚ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਧਨੁਧਰ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਜਿਸ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਕੁੰਭਸਥਲ ਤੋਂ ਮਦ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਧਾਰਾਂ ਡਿਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਉਹ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਜਲ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਹੇ ਪਾਪਹੀਨ ਨਰੇਸ਼, ਭਗਦੱਤ ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਮਾਨੋ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਐਰਾਵਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਜਿਵੇਂ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਦੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਤਦ ਮਹਾਨਧਨੁਰਧਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਾਛੜ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਵੇਖ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਵਲ ਵਧਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਉਹ ਗਜਰਾਜ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਭੀਮਸੈਨ ਵੱਲ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜਿਆ । ਉਹ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਉਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਗਏ । ਹੇ ਆਰੀਆਂ, ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੂਰਬੀਰ ਦਸ਼ਾਰਣਰਾਜ, ਕਸ਼ਤਦੇਵ, ਚੇਦੀ-ਰਾਜ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕੇਤੂ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਅਲੌਕਿਕ ਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ । ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਹਾਨ ਗਜਰਾਜ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋਕੇ ਗੇਰੂ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਿੱਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਦਸ਼ਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਇੱਕ ਪਰਬਤਾਕਾਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਹਾਥੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ । ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਹਾਥੀ

ਨੂੰ ਗਜਰਾਜ ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਤਟ ਦੀ ਭੂਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਮਨਾ ਦਸ਼ਾਰਣ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆਂ ਗਿਆ ਵੇਖ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼-ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਕਹਿਕੇ ਸੁਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਗਜਿਯੋਤਿਸ਼ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਦਸ਼ਾਰਣ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾ ਤੋਮਰ ਮਾਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਬਿਰਮੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤੋਮਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਫਿਰੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵਚ ਨੂੰ ਛਿਨ-ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਘੁਸ ਗਏ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਮਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਉਹ ਹਾਥੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਦ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹਾਥੀ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਿੰਘਾੜਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਧੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਅਸਤਰ – ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਦੱਤ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਵਸ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਉਹ ਗਜਰਾਜ ਯੁੱਧ ਸਥਲ ਵਿਚ ਪਰਲੈ-ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਹਾਥੀ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਰਥ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਰੌਂਦ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਹਾਥੀ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋੜਤ ਹੋਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਅੱਗ ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਚਮੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜ ਗਈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭਗਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪਈ ਹੋਈ ਵੇਖ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਬਣਾਕੇ ਰੋਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਠੋਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਜੱਵਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਨਿਸ਼ਾਚਰ ਨੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਚਿਨਗਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਪ੍ਰਾਗਜਿਯੋਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ

ਭਿਅੰਕਰ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇੱਕ ਅੱਧ ਚੰਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਬਾਣ ਚਲਾਇਆ। ਉਸ ਵੇਗਵਾਨ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਉਕਤ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤਿਰਸ਼ੂਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟ ਕੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਉਛਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਗਿਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਇਆ।

ਤਿਰਸ਼ੂਲ ਨੂੰ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟਕੇ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ–ਖੜਾ ਰਹਿ, ਖੜਾ ਰਹਿ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਉੱਛਲ ਕੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਾਜ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਕਾਸ਼ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਵ ਅਤੇ ਮੁਨੀ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ, ਆਦਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵਾਹ ਵਾਹ, ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨਾ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘਨਾਦ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਡਾਂਟਿਆ ਫਿਰ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨਾਰਾਚਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਨਾਲ ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਕੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਝੁਕੀ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤ੍ਰਦੇਵ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੱਟਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਿਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਧਨੁਸ਼ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਿੰਨ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਭਗਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੋਕ ਦੁਖੀ ਹੋ

ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥ ਹੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਉਸ ਉੱਤਮ ਰਥ ਤੋਂ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਹੇ ਭਰਤ. ਚੋਟੀ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਦਾ ਚੁੱਕੀ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘੋਰ ਡਰ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਹਨ, ਉਹ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਸ਼ਤ ਘਾਸਿਓਂ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ । ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਹਾਬਲੀ ਪਿਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੇਨ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਭਗਦੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਆਪ ਵੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ।

ਤਦ ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਅਚਾਨਕ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹ ਹਾਥੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਗੀਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੀ ਪੰਚਾਲ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੇਕਯਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਦੱਤ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰ- ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਬਧ ਦਾ ਸਹੀ ਸਹੀ ਹਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ - 96

ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਬਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦੁਖ ਪੂਰਨ ਉਦਗਾਰ, ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੌਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬਧ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਅਰਬਸਠ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਅੱਠਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਉਪਸੰਘਾਰ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਰਾਵਾਨ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ (ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਮਹਾ ਗਿਆਨੀ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਪਰਮ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਦੁਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਮਨਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਧਨ ਲਈ ਇਹ ਨਿੰਦਿਤ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਲਾਹਨਤ ਹੈ ਉਸ ਧਨ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ-ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਧਨ ਹੋਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਅੱਛਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਾਤੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰਕੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਜਾਤੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੁਬਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੀ ਬੁਰੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਮਧੁਸੂਦਨ, ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਅਥਵਾ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਮੰਗੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਖੱਤਰੀ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੌਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ, ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਇਹ ਕਸੱਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਅਸਮਰੱਥ ਸਮਝਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਹੱਕੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਾਰ ਸੈਨਾ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਾਂ। ਹੇ ਮਾਧਵ ! ਇਹ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ਵ ਨੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਵੇਗ ਵਧ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੋਲਾਹਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਸੂਗਣ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ, ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਭਗਦੱਤ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਅਤੇ ਬਾਲਹੀਕ ਸਾਤਯਕੀ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਰਾਜਾ ਅਬਸਠ ਨੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਬਾਕੀ ਦੂਜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੱਤਰੂਪੱਖ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਜਿਵੇਂ ਘੀ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਗਨੀਦੇਵ ਪ੍ਰਜਵੱਲਿਤ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੁੰਤੀਨੰਦਨ ਭੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਘੁਮੰਡ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਖੁਰਪਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਯੂੜੋਰਸਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ

ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਛੋਟੇ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੂਜੇ ਪਾਨੀਦਾਰ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਭੱਲ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁੰਡਲੀ ਨੂੰ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭੀਮ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਪਾਨੀਦਾਰ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਰਧਰ ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ – ਅਨਾਧ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਕੁੰਡਭੇਦੀ, ਵੈਰਾਟ, ਦੀਰਘਲੋਚਨ ਦੀਰਘਲੋਚਨ ਰਾਹੂ, ਮੁਬਾਹੁ ਅਤੇ ਕਨਕਧਵਜ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਉੱਥੇ ਗਿਰਕੇ ਬਸਤ ਰੁਤ ਵਿਚ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਵਾਲੇ ਅੰਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਕੀ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਗਿਰਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਚਾਹੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਬਾਣਾ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇ ਸਾਂਢ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਗਿਰਦੀ ਜਲ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਹਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਬਾਣ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਧ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣੋਂ ਰੋਕ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕੀਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ! ਜਿਵੇ ਮਹਾਬਲੀ ਬਘਿਆੜ ਮਿਰਗਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵੀਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਖੇਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਭੇੜੀਆ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ, ਭਗਦੱਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ–ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਤਿਰਥੀ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਰਥੀਆ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਅੰਬਸ਼ਠ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਥਹੀਨ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਯਸ਼ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਤੇ ਰਥਹੀਨ ਹੋਕੇ ਰਾਜਾ ਅੰਬਸ਼ਠ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਮਹਾਮਨਾ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ। ਫਿਰ ਉਹ

ਮਹਾਬਲੀ ਨਰੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ । ਯੁੱਧ ਦੇ ਪੈਂਤਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁੱਭਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅੰਬਸਠ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਨਿਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਬਸਠ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਫਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ 'ਵਾਹ ਵਾਹ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜ ਉਠੀ ।

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਮਹਾਰਥੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁੱਖ ਸੈਨਿਕ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਹੇ ਭਰਤ, ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪ੍ਰਹਾਰ ਅਤੇ ਦੁਸਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਮਹਾਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੇਸ ਫੜਕੇ ਨੌਹਾ, ਦੰਦਾਂ, ਮੁੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਵਸਰ ਪਾਕੇ ਉਹ ਖੱਪੜਾ,ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭੁਜਾਵਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨਰੇਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਿੱਠਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਤਰਕਸ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਸੋਨੇ ਅਥਵਾ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੰਖਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤੇਲ ਧੋਏ ਹੋਏ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਕੇਂਚੁਲ ਛੱਡਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਦੀਆ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਢਾਲਾਂ ਮੁੱਠੀਆ ਪਈਆਂ ਹਨ । ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਸੋਨਾ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤਾਰੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ । ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਸ, ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਪੱਟਿਸ਼ ਸੋਨੇ ਦੀਆ ਬਣੀਆਂ ਰਿਸ਼ਟੀਆ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉੱਥੇ ਸੁੰਦਰ ਕਵਚ ਪਏ ਸਨ, ਭਾਰੀਮੁਸਲ, ਪਰਿਘ, ਪਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਿੰਦੀਪਾਲ ਵੀ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਬਿਖਰੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਧਨੁਸ਼ ਡਿਗੇ ਪਏ ਸਨ । ਹਾਥੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਵਿਛਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਕੰਬਲ ਤੇ ਚੰਵਰ ਅਤੇ ਪੱਖੇ ਵੀ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣਹੀਣ ਮਹਾਰਥੀ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਿਤ ਜਿਹੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਗਦਾ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋਕੇ ਸੌਂ ਗਏ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜੇ ਹਾਥੀ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨਾਲ

ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਬਾਣ, ਤੋਮਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਿਸ਼ਟੀ, ਤਲਵਾਰ, ਪੱਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਸ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਭੱਲੇ, ਫਰਸੇ ਪਰਿਘ, ਭਿੰਦੀਪਾਲ ਅਤੇ ਤੋਪ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋਏ ਮ੍ਰਿਤ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉੱਥੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਗਿਰੇ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਪਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਮਾਨੋ ਚੁਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਬੈਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਯੁਕਤ ਚੰਦਨ ਰਚਿਤ ਭੁਜਾਵਾਂ, ਹਾਥੀ ਦੀ ਸੂੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਏ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਮੁਕਟ ਵਾਲੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਮੱਥਿਆਂ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਵਚਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਜਿਸਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਰਕਸ ਸੁੱਟੇ ਪਏ ਸਨ, ਧਨੁਖ ਡਿਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਟੁੱਟੇ ਫੁੱਟੇ ਰਥ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਘੋੜੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪਥ ਹੋਕੇ ਜੀਭ ਨਿਕਾਲੇ ਹੋਏ ਢੇਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਨੁਕਰਸ਼, ਪਤਾਕਾ ਉਪਾਸੰਗ, ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸਫੈਦ ਮਹਾਸੰਖ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਡਾਂ ਫਟ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਰਣਭੂਮੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਯੁਵਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਉੱਚੇ ਹਾਥੀ ਪ੍ਰਾਸ ਚੁਭ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜਾ ਯੁਕਤ ਸੁੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਣ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਲ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਕੰਬਲ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੂਲ ਅਤੇ ਵੈਦਰਯਮਣੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਅੰਕੁਸ਼ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਜਰਾਜਾਂ ਦੇ ਘੰਟੇ ਪਏ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਵਿਛਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਸਭ ਪਾਸੇ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗਲੇ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੱਸੇ ਵੀ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਸਨ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਏ ਯੰਤਰ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੋਮਰ, ਧੂੜ ਨਾਲ ਕਪਿਲ (ਪੀਲਾ ਰੰਗ) ਰੰਗ ਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਢਕਣ ਵਾਲੇ ਸੁਨਹਿਰੀ

ਕਵਚ, ਬਾਜੂਬੰਦ ਸਹਿਤ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਪ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਚਮਚਮਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਪਗੜੀਆਂ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਸਾਏ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਜੀਨ, ਝੂਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਵਿਛਾਉਣ ਯੋਗ ਰੱਕੂ ਨਾਮਕ ਮਿਰਗਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਚੰਮ ਦੇ ਆਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਕੇ ਧੂੜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰਤਨ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਛਤਰ, ਚੰਵਰ, ਪੱਖੇ, ਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਹਰ ਕੁੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਕਮਲ ਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਟੇ ਹੋਏ ਮੱਥੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਜਗਮਗਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੁੱਤੇ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਏ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਉੱਥੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸ਼ੋਭਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੌਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਧਿਕ ਸੈਨਿਕ ਥਕਾਨ ਨਾਲ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਧੇ ਰੌਂਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਰਾਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਰੌਦਰ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਸੰਝ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਇੱਕ ਸਾਥ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ 97

ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਥਵਾ ਕਰਣ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਨੁਰੋਧ ਕਰਨਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੁਬਲਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਦੂਰਜੇ ਬੀਰ ਸੂਤਪੁਤਰ ਕਰਣ — ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਮਨਚਾਹੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਦਲ ਸਮੇਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ —

'ਹੇ ਮਿੱਤਰੋ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਭੀਸ਼ਮ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਸ਼ੱਲਯ ਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ— ਇਹ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ? ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਹ ਪਾਂਡਵ ਆਪ ਅਬੱਧ ਰਹਿਕੇ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਕਰਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਅਸਤਰਾ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਧਾਨੰਦਨ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਕੇ ਬੈਠ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬੀਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਂਡਵ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਬੱਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਕੇ ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸੂਤ–ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਨਰਨਾਥ ਮਹਾਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ: —

ਕਰਣ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਸ਼ੋਕ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਂਤਨੁਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਜਾਣ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹਟ ਜਾਣਗੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸੋਮਕਾਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਥ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਹ ਖਾਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਭੀਸ਼ਮ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਤਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਹੇ ਤਾਤਾ, ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘੁਮੰਡ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਦਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਦਿਆ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਲੈਣਗੇ? ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਪੂਜਨੀਕ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਰਖਵਾ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਮਝੋ। ਕਰਣ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ —

ਹੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ! ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਜਰੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ, ਮੈਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਜੀ ਕਰਕੇ ਹੁਣੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਹਟ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਾਨੋ ਦੇਵਤਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਆਪਣੇ ਭਵਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਹੋਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਰਾ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਮੱਥੇ ਤੇ ਮੁਕਟ, ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜੂਬੰਦ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੰਗਨ ਆਦਿ ਗਹਿਣੇ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਰੰਸ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬਹੁਕੀਮਤੀ ਚੰਦਨ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸਾਫ਼ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਸਤਾਨੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲਾ ਕਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰੁਸ਼ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਕੌਰਵ ਪੱਖ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਰਹੇ

ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇਵਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਾਰਤ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਥਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਲੈਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਿਤ ਹੋਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਕੌਰਵ ਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਯਸ਼ੱਸਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਉਦਾਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ, ਹਾਥੀ ਦੀ ਸੁੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਸਤਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਅੰਜਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰ ਕੇ ਸੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਗਧਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਸੁਗੰਧਿਤ ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਜਲਦੇ ਦੀਪਕ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੇਵਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਦੀਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਚੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਗੜੀ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੈਂਤ ਤੇ ਝੱਝਰ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਬਿਛੌਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰਵਤੋ ਭੱਦਰ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਭਰਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਗਦ ਗਦ ਗਲੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਰਖਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧੂਆਂ ਸਹਿਤ ਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਹੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦਾਨਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬੀਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਮੈਂ ਕੇਕਯਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸੋਮਕਾਂ, ਪੰਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕਰੂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ - ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਾਰਤ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਸੋਮਕਾਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰੋ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ

ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਨ, ਜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆਭਾਵ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਦੁਰਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੇਸ ਰਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਵੋ। ਉਹ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧੂਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁੰਤੀ-ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੱਤ ਲਵੇਗਾ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ!

ਅਧਿਆਇ–98

ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦੱਸਣਾ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਵਾਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਬਿੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਦੁਖ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਅੰਕੁਸ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਫਿਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਲੋਕ ਪਾਰਖੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਲਗੇ, ਮਾਨੋ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵਾਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਣਗੇ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ -- ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ !, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੇਦ ਰਹੇ ਹੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਯਥਾਸ਼ਕਤੀ ਸੱਤਰੂਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੇਰਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਮਰ-ਅੱਗਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹੋਮ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡੂ ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵ ਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਖਾਂਡਵ ਵਨ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਜਦੋਂ ਗੰਧਰਵ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਪਕੜਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਉਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਇਹ

ਸੂਰਬੀਰ ਭਰਾ ਅਤੇ ਰਾਧਾਨੰਦਨ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਇਕ ਸਾਥ ਯੁੱਧ ਲਈ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਰਿਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਖੋਹ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੈਤਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਗਾਂ ਪਕੜਨ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਪਾਂਡੂ-ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਖੋਹ ਕੇ ਉਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਣਾ ਇੰਦਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਤ ਕਵਚਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੱਖਿਅਕ, ਸੰਖ, ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਗਦਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ, ਸਨਾਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਸ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਬੀਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੌਣ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਾਰਦ ਆਦਿ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਬਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਨਾ-ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਹੇ ਗੰਧਾਰੀ ਨੰਦਨ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੌਤ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਵੈਰ ਠਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸਤਵ ਦਾ ਪਰੀਚੈ ਦੇਵੋ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇ ਨਰ-ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸੋਮਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰ ਕੇ ਯਮਲੋਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਗਾਂ।

ਸਿਖੰਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਭਵਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਫਿਰ ਬਰਦਾਨ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਸਿਖੰਡਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ! ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਖੰਡਨੀ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਨਜਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਗੰਧਾਰੀ ਨੰਦਨ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜਾਕੇ ਸੌਂ ਜਾਵੋ। ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲੋਕ ਤਦ ਤਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਜਦੋ ਤਕ ਇਹ ਧਰਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਗੁਰੂ ਜਨ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਰਖਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਜਾਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭੂਪਾਲ, ਉੱਥੇ ਜਾਕੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ — ਹੇ ਰਾਜਸਿੰਘੋ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਅਜ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸੋਮਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨਗੇ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਲਾਪ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਦੁਰਯੋਧਨ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ —

ਹੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ! ਤੁਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਾਓ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁੱਲ ਬਾਈ ਸੈਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਅੱਜ ਉਹ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮੈਂ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉੱਨਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ

ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਸਿਖੰਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸਿਖੰਡਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਹੋਕੇ ਹੁਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਸਿਖੰਡੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਗਾ। ਹੇ ਤਾਤ, ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ - ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੇੜਿਆ ਵੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ। ਮਾਮਾ ਸ਼ਕੁਨੀ, ਸੱਲਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰਿਆ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਜਿੱਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲੇ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੂਲੋਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਕੰਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀ ਸਿੱਧੇ ਹੋਏ ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰਕੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵ--ਅਸੁਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੌਰਵ ਯੋਧੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ —

'ਹੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ' ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਯੁਧਾਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਉੱਤਮੌਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਵੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸਿਖੰਡੀ ਸਾਡੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।

ਬੜੇ ਭਰਾ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਗੇ

ਕਰਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜਨ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।

ਅਧਿਆਇ-99

ਨੌਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਸੂਚਕ ਉਤਪਾਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਰਵਤੋਭੱਦਰ ਨਾਮਕ ਮਹਾਨ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਦ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਮਹਾਰਥੀ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਸ਼ੱਲਯ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ—ਇਹ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਵਿਯੂਹ ਦੱਖਣੀ ਪੱਖ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਸੋਮਦੱਤ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ — ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼, ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਘਿਰਿਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਰੁਤਾਯੂ — ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਯੂਹ– ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਅਗਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਧਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਪਾਂਡੂਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ, ਮਾਂਦਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ — ਇਹ ਸ਼ਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼

ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਯੂਹ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ਿਖੰਡੀ, ਅਰਜਨ, ਰਾਖਸ ਘਟੋਤਕਚ, ਮਹਾਬਾਹੂ ਚੇਕਿਤਾਨ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ — ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਬੀਰ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਮਹਾਬਲੀ ਦਰੁਪਦ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਧੁਧਾਨ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੁਧਾਮੰਨਯੂ ਪੰਜੇ ਭਾਈ ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ — ਇਹ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਸਮਰਾਂਗਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਮਹਾ-ਵਿਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਯੁਧ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਿੱਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡਵ ਸਿੰਘਨਾਦ, ਕਿਲਕਿਲ ਸ਼ਬਦ ਸੰਖਧੁਨੀ, ਕ੍ਰਕਚ (ਗੱਠ ਵਾਲਾ) ਬ੍ਰਿਛ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਜਾ ਗੋਸਿੰਗ, ਭੇਰੀ, ਨਗਾਰਾ, ਢੋਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਆਦਿ ਬਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਭੇਰੀ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ ਅਤੇ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਯੋਧੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਨ ਕੋਲਾਹਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਪੰਛੀ ਅਤਿਅੰਤ ਘੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਸੂਰਜ ਚਾਹੇ ਤੇਜਸਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਦਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇਜਹੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਨ ਡਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਿਅੰਕਰ ਹਵਾ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਵੱਗਣ ਲੱਗੀ। ਘੋਰ ਬਜਰਪਾਤ ਵਰਗੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਗਿਦੜੀਆਂ ਅਸੁਭ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਗਿਦੜੀਆਂ ਸਿਰ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਜਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਧੂੜ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੱਡੀਆਂ ਬਰਸਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਗਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਾਹਨ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮਲ ਮੂੱਤਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ, ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮ ਘੋਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ

ਗਿੱਦੜ ਅਤੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਕਾਂ ਉੱਥੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉੱਥੇ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ ਵਿਚ ਭੌਂਕਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲਾਟਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਨਾਲ ਟਕਰਾਕੇ ਮਹਾਨ ਭੈ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਚਾਨਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸ਼ੰਖ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਸਮੁਚਾ ਜੰਗਲ ਹਿੱਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਅਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਵਿਚ ਨਰੇਸ਼ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਹੋਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ।

ਅਧਿਆਇ–100

ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਰਾਖਸ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇਜੱਸਵੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁਤੇ ਹੋਏ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਬਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੇ ਮਹਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂ ਸੂਦਨ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਸਮਰ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੈਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸੱਤਰੂਨਾਸ਼ਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਭਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਯਮ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਰਥੀਆਂ, ਸਵਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਰੂੰਈਂ ਦੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭਦਰਾਂ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੁਆਰਾ ਖਦੇੜੀ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਚਿੱਕੜ

ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਖਿਅਕ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਹੇ ਨਰਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਧੂਮ ਰਹਿਤ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਸੱਤਰੂਘਾਤੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਵੇਗ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਪਤੰਗੇ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੀ ਆਂਚ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕਦੇ, ਉਹੀ ਦਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਂਡਵ-ਮਹਾਰਥੀ ਮਹਾਧਨੁਧਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਭਾਗ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੋਭਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਚਮਚਮਾਂਦੇ ਬਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟਦੇ ਸਨ ਮਾਨੋ ਖਿਲੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਭੌਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮਹਾਮਨਾ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ-ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ- ਸਭ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹੇ ਭਰਤ, ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੰਡਲਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਸੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਬੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਗੇ ਕਿ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋ ਅਰਜਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ!, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਈ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀਆਂ, ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਮਦ ਨਾਲ ਮਸਤ ਯੁਵਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚੱਕਰ ਕਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਯਾਸੁਰ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭਜਾਕੇ, ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਬਾਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖਦੇੜੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਘੋਰ ਆਰਤਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹਵਾ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੁਹਾਡਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਭਿਅੰਕਰ ਚੀਤਕਾਰ ਸੁਣਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰਾਖ਼ਸ਼ ਰਿਸ਼ਯਸ਼ਰਿੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲੰਬਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ -

ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਇਹ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੂਜੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵ੍ਰਿਤਰਾਸੁਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧ-ਪੂਰਵਕ

ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਰੋਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦਵਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਜਾਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੀਰ ਸੁਭੱਦਰਾ-ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਬਧ ਕਰੋ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਰਜਨ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿਲਾਏ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹਲ-ਚਲ ਮੱਚ ਗਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਦੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਨਾਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਬਾਣ ਲੈਕੇ ਰੱਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਨਾਚ ਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਫਿਰ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਰਾਖਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਕੇ ਪਾਸ ਹੀ ਖੜੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭਜਾਉਂਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤ ਹੋਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਤੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬਲ ਨਾਮਕ ਦੈਂਤ ਨੇ ਦੇਵ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਘਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਖਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਘੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਹ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਨਸਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਕਮਲ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਕੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਮਹਾਬਲੀ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਨ ਧਨੁਰਧਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਮਾਨੋ ਪੰਜ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਖਸ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਭਿਆਨਕ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਆਉਣ ਤੇ ਚੰਨ ਪੰਜ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਬਲੀ ਪ੍ਰਤੀਵਿੰਧਯ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਾਣ ਉਸ ਦੇ ਕਵਚ ਨੂੰ ਛੇਦਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਚੁਭ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋਈ, ਮਾਨੋ ਮਹਾਨ ਮੇਘ

ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਨਾਲ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਚਮਕੀਲੇ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ ਅਲੰਬੁਸ਼, ਅੰਕੁਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਗਜਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਆਹਤ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੋ ਘੜੀ ਤੱਕ ਅਚੇਤ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ ਉਹ ਦੁੱਗਣੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ, ਡੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਧਨੁਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਰਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਨਾਚ ਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਥੀ ਅਲੰਬੁਸ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਤਿਅੰਤ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਸ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਪੰਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਚਰ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾਂ ਰਾਖਸ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਵੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵ੍ਰਿਤਰਾਸੁਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਉਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਜਲਕੇ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਕਰਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਕਟੂ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਾਸੁਰ-ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੰਬਾਸੁਰ ਜਿਹਾ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ।

ਅਧਿਆਇ - 101

ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੁਆਰਾ ਅਲਬੁਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਜੈ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਤੇ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਤਯਕੀ ਦਾ ਯੁੱਧ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ—ਹੇ ਸੰਜਯ, ਸਮਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਬੀਰ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਹਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁੱਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ? ਯੁੱਧ—ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਮਾਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਠੀਕ ਠੀਕ ਦਸੋ । ਉਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਅਥਵਾ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਜਾਂ ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਸੰਜਯ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਦਸੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਆਰੀਆ !, ਮੈਂ ਬੜੇ ਦੁਖ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਭੀਮਸੈਨ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋਕੇ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ - ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੋ ।

ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਜੋਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਡਾਂਟ ਪਾਈ ਅਤੇ 'ਖੜਾ ਰਹਿ' 'ਖੜਾ ਰਹਿ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ

ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੈਰੀ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਤੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਏ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਦਾਨਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਰਾਖਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਮਾਯਾਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ-ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਨੌਂ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜਰਨ-ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਗਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਕੁਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੀਘਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਚਰ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਯੁੱਧ--ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੀ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਨੌ ਪੈਨੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਉਹ ਬਾਣ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਭ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਕਦੰਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੁਆਰਾ ਢਕੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਰਾਜ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਕਰੁੱਧ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੇਦਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਯਾਸੁਰ ਨੂੰ ਵਿਮੁਖ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਕੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਤੇ ਵਿਮੁਖ ਹੋਏ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਤਾਮਸੀ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਤੱਦ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਲ ਢਕੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਭਿਅੰਕਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅੰਧਕਾਰ ਵੇਖਕੇ ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਨੂੰ ਆਨੰਦਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ 'ਭਾਸਕਰ' ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-

ਮਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਮਾਯਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਯਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਅਨੰਤ ਆਤਮ ਬਲ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਯਾ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਰਥ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਾਯਾ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਰਦਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਗੰਧ ਵਾਲਾ ਮਦ ਨਾਲ ਅੰਨਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਗਜਰਾਜ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਤਲਾਬ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨੱਸਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਾਣ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੀ। ਬਲ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਸੁਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਉਸ ਬੀਰ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਮਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੀਰਤਾ ਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਰਾਹੂ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਾਚੇ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਰਥ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਪੱਚੀ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਤਦ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਪਾਂਡੂ-ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ

ਵੇਖਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਤਯਕੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕੰਕਪੱਤਰ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੱਦ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਝੁਕਾਇਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਸ ਬਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਪਰਮ ਕ੍ਰੋਧੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਹੂ ਚੰਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਦਰੋਣ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਧਨੁਖ਼ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਕਟ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤਦ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਭਾਰ-ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਸੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਛੇਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਦੋ ਘੜੀ ਤੱਕ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣ-ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਨਾਰਾਚ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਨਾਰਾਚ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਛੇਦ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬਲਵਾਨ ਸਰਪ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਬਿਲ ਵਿਚ ਘੁਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦੂਸਰੇ ਭੱਲ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਜਿਵੇਂ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਬਾਣ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਯੁਧਾਨ ਨੇ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਣ-ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਬਲੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਹੂ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਯਕੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ। ਉਸ

ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬੀਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੁੱਲ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਹਾਰਥੀ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਉਸ ਮਹਾ- ਸਮਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਗਏ, ਮਾਨੋ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੁਧ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਅਧਿਆਇ–102

ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਭੀਮਸੇਨ ਦੁਆਰਾ ਗਜਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ–- ਹੇ ਸੰਜਯ !, ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਰ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ–ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਸੂਤ, ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧਮਾਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪਾਂਡੂ–ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਸਦਾ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਚਾਰੀਆ ਸਦਾ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਰਥੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਧਨੰਜਯ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ?

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ– ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਵੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕ ਰਣ–ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ–ਹੀਨ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਉਸ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ--ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਮਰ--ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਫਿਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਰੋਸ ਨਾਲ ਜਲ ਉੱਠੇ, ਮਾਨੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਪ੍ਰਜ਼ਵਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ,

ਤਦ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਖਿੱਚਕੇ ਲੋਹ ਮੁਖ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੰਸ ਉਡਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਛਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਉਹ ਬਾਣ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਗਿਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚੁਭਣ ਲੱਗੇ। ਮਾਨੋਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਵਾਦਲੇ ਬ੍ਰਿਛ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਛੀ ਟੁੱਟ ਪਏ ਹੋਣ। ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਸਹਿਤ ਤ੍ਰਿਗਰਤ-ਰਾਜ ਸੁਸ਼ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਮਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤ ਜਲ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਫੁਰਤੀ ਵੇਖੀ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਬਦਲਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ -ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੁਸਹਿ ਬਾਣ ਬਰਖਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਨਿਵਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਉਸ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦਾਨਵ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਕੇ ਹਵਾਈ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਡੇਗਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਹਵਾਈ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਪਰਬਤ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਅਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਹਵਾ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਦ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ-ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸੁੰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਅਸਵਥਾਮਾ, ਸ਼ਲਯ, ਕੰਬੋਜ-ਰਾਜ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਅਤੇ ਬਾਲਹੀਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਬਾਲਹੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈਕੇ

ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੱਗਦੱਤ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਸਰੁਤਾਯੂ ਨੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ । ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਬਾਣ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਮਾਦਰੀ–ਕੁਮਾਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ । ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਹਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਕੇ ਬੀਰ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਆਪਣੇ ਜਬਾੜੇ ਨੂੰ ਚੱਟਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਣ ਲੱਗੇ । ਫਿਰ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਤੁਰੰਤ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਭੀਮ ਨੂੰ ਗਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਵੇਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਰੋਹੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਉਸ ਗਜ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ–ਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਮਹਾਨ ਮੇਘ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ । ਪਾਂਡਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗਜ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਮਹਾਨ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਨੁਪਮ ਘਟਾ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਗਦਾ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਰਤ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ।

ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰ ਚੂਰ–ਚੂਰ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਦੰਦ ਪਕੜਕੇ ਉਖਾੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਦੰਦਹੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਉਸੇ ਦੰਦ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਕੁੰਭ ਸਥਲ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਦੰਡਧਾਰੀ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਖੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਗਦਾ ਲੈਕੇ ਮੇਦਾ ਅਤੇ ਮੱਜਾ ਦੇ ਲੇਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਿਗਾੜ ਕੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਟਣਾ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਭਗਵਾਨ ਰੁੱਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸਣ ਲਗੇ । ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਗਜਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਗਈ ।

ਅਧਿਆਇ - 103

ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਖੂਨੀ ਨਦੀ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਪਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸੋਮਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਜਿਵੇਂ ਬਲਦਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕਟੇ ਹੋਏ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭਾਰਾਂ ਦਾ ਮਰਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਨੇ ਉਸ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਸਿਖੰਡੀ, ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਦਰੁਪਦ ਤੇ ਨਾਰਾਚ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਸ਼ਤਰੁਸੂਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਉਹ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅ ਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ। ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਮੰਨਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੋਂ ਨਾ ਡਿਗਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਉੱਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਪੱਚੀ, ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਦਸ ਅਤੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਪੱਚੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਖੂਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਨਹਾ ਉਠੇ ਅਤੇ ਬਸੰਤ

ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਫੁਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਭੱਲ ਨਾਲ ਦਰੁਪਦ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਪੰਜ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਮ, ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੰਜੇ ਭਾਈ, ਕੇਕਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਸਾਤਵਤਵੰਸੀ ਸਾਤਯਕੀ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਦਿ ਪੰਚਾਲ ਸੈਨਿਕ ਦਰੁਪਦ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਤਦ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ, ਘੁੜਸਵਾਰ, ਰਥੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਥੀ ਨੇ ਰਥੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਪੈਦਲ, ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ, ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਝੁੱਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਦਾ ਅਤਿਥੀ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਰਥ ਰਥੀਆਂ ,ਅਤੇ ਸਾਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਹ ਰਥ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਮਨੁਖਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ-ਨਗਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਅਨੇਕਾਂ ਰਥੀ ਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਕਵਚ, ਕੁੰਡਲ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਤੇਜਸਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਦਕ ਅਤੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜੂਬੰਦ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਦੇਵ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੀਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਕੁਬੇਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਿਆਤਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਰਵਲੋਕ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਸੂਰਬੀਰ ਵੀ ਰਥ-ਹੀਨ ਹੋਕੇ ਪੇਂਡੂ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਧਰ-ਉੱਧਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਅਨੇਕ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਵਾਰਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮਹਾਰਾਜ, ਢਾਲ, ਵਿਚਿੱਤਰ ਚੰਵਰ, ਝੰਡੇ, ਸਫੇਦ ਛਤਰ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸਜੇ ਹੋਏ ਚਾਮਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਘਟਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਥੀ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ

ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਪਰਜਾ-ਨਾਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੌੜਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੱਸਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਦੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਮਹਾਂਯੁਧ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਕੇ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਥ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਕੇ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਪੈਦਲ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਮਹਾ ਭਿਅੰਕਰ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੂਨ, ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ ਵਹਿ ਗਈ। ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਸ਼ਿਲਾਖੰਡਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਈ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਰਥਕੁੰਡ ਅਤੇ ਬਾਣ ਭੰਵਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਘੋੜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੁਰਗਮ ਨਦੀ ਦੇ ਮੱਛ ਸਨ। ਕਟੇ ਹੋਏ ਮੱਥੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਗਰਮੱਛਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਕਵਚ ਅਤੇ ਪਗੜੀਆਂ ਝੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ, ਧਨੁਖ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵੇਗ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਉੱਥੇ ਕੱਛੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਤੋੜਕੇ ਵਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਪੰਛੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਨਦੀ ਯਮ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਘੋੜੇ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਡਰ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਵੈਤਰਣੀ ਨਦੀ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤਰਾਜ ਦੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪਹੁਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਖੂਨ ਦੀ ਨਦੀ ਡਰਪੋਕ ਅਤੇ ਕਾਯਰਾਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਕਰਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਤਰੀ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਪੀ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਲੋਭ ਮੋਹਿਤ ਹੋਕੇ

ਗੁਣਵਾਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ? ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਹੀ ਹੋਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਨਿੰਦਾ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ! ਤਦ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਅਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ-ਆਪ ਲੋਕ ਅਹੰਕਾਰ ਛੱਡਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ? ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਪਾਂਡਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਪਟ ਪੂਰਨ ਜੂਏ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਮੱਚ ਰਹੀ ਸੀ।

ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਰਯ ਨੰਦਨ, ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਭਿਅੰਕਰ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਸਹਿਤ ਪਾਂਡਵ ਅਥਵਾ ਕੌਰਵ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ -ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ, ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਅਥਵਾ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਸੰਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ – 104

ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾਂ ਦੀ ਪਰਾਜੈ, ਕੌਰਵ- ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਸੇਨ ਦੀ, ਦਰੋਣ ਤੋਂ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੋਂ ਬਾਲਹੀਕ ਦੀ ਪਰਾਜੈ ਅਤੇ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ– ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਗਾਮੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜਣ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਵਸੁਦੇਵ-ਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੱਤਰ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਇੰਦਰ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿਵੇਂ ਯੁਗਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਆਰੀਆ ! ਕੁਝ ਲੋਕ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਤੇ ਰਥ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ !, ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਾ ਸਮਝਕੇ ਜਿਧਰ ਰਸਤਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਧਰ ਹੀ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ।

ਚਾਹੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤ–ਰਾਜ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਰੋਕਣ

ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨੱਸਦੀ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਧਨੰਜਯ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾ ਨਾਥ, ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ - ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੇਵਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੱਸ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਕਵਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆਂ ਲਈ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਗਾਂਡੀਵ ਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਲੋਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਲਾਹਲ ਅਤੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਯੁਕਤ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਝੁੱਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਸੰਗਠਤ ਹੋਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਤਯਕੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਬਾਰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਸੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫਿਰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਰਾਜਾ ਬਾਲਹੀਕ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸੂਰਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਘੋਰ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸਨਿਸਚਰ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਹਾਨ ਬੀਰ ਚਿਤਰਸੈਨ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੱਦ ਸ਼ੱਤਰੂ–ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਚਿਤਰਸੈਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰੱਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਦਰੁਮੁਖ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਪੂਰਵ ਵੈਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੋ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਰਾਜਾ ਬਾਲਹੀਕ ਨੂੰ ਘੋੜੇ, ਸਾਰਥੀਆ ਅਤੇ ਰਥ ਤੋਂ ਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਲਹੀਕ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਨਾਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਸੱਠ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਾਦਾ ਨੇ ਸਾਤਯਕੀ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੀ ਹੋਈ, ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੱਪਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਜੈ ਮ੍ਰਿਤਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਯਸ਼ਸਵੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੁਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਰਮ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਤਯਕੀ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਉਲਕਾ (ਲਾਟ) ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤਦ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਚਲੀ, ਮਾਨੋ ਕਾਲ–ਦਾਤਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਦੋ ਖੁਰਪਿਆਂ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਆ ਰਹੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਈ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਧੂਵੰਸ਼ੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਰਥ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਯੁੱਧਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜਾ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ - 105

ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਦੇਸ਼, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕੁਨੀ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪਰਾਜੈ ਅਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮੇਘ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜਦੇਵ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧੀ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – 'ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਹ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਸੂਰਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਬੀਰ !, ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪੰਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਘਾਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੰਮ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਾਵ੍ਰਤੀ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਕਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ

ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੁਬਲਪੁੱਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਇੱਕ ਲੱਖ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਸ, ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਤੋਮਰ ਲਈ ਖੜੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਘਮੰਡ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬਲਵਾਨ, ਸੁੰਦਰ ਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ। ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਕੁਸ਼ਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਕੁਨੀ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਸ਼ਕੁਨੀ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸਠਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਸ ਹਜਾਰ ਸੈਨਿਕ ਹੋਰ ਭੇਜੇ। ਗਰੁੜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਉਹ ਘੋੜੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਜ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਮਰੁਦਗਣਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾ ਤੇਜਸਵੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜੱਸਵੀ ਸੁਬਲਪੁਤਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ ਨਾਲ ਇਹ ਧਰਤੀ ਕੰਬਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਮਾਨੋਂ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਲਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਦੇ ਫਟਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਥੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਉਛਲਣ ਕੁੱਦਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧੂੜ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਡੀ, ਉਸ ਨੇ ਮਾਨੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਨਾਲ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਹੰਸ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਨ-ਹਿਨਾਹਟ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਬ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਮਾਦਰੀ-ਨੰਦਨ ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਜਲ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੱਧੇ ਹੋਏ ਵੇਗ ਨੂੰ ਤਟ ਦੀ ਭੂਮੀ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਫਿਰ ਉਹ ਰਥੀ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਉਹ ਘੁੜਸਵਾਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਗਿਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਗਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਘੁੜਸਵਾਰ ਵੀ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕੱਟ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਰਿਸਟੀਆਂ (ਤਲਵਾਰਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਘੁੜਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬ੍ਰਿਛ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਸਵਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਉੱਥੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਗਿਰੇ ਅਤੇ ਗਿਰਾਏ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਿਰਗ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨੱਸਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਘੋੜੇ ਭੈ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਾਂਡਵ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸ਼ੰਖ ਫੂਕਨ ਅਤੇ ਨਗਾਰੇ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਤਦ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੱਦਰ-ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਜਿਵੇਂ ਤਟਪ੍ਰਾਂਤ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਆਪ ਵੀ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਅਸਹਿ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਬਾਤ ਸੁਣਕੇ, ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਰੱਥ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਦੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਮਹਾਨ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸ਼ੱਲਯ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮੱਦਰਰਾਜ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦੋ ਦੋ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਕੁਲ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਤਿੱਖੇ ਨਾਰਾਚਾਂ ਨਾਲ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ

ਪਹੁਚਾਇਆਂ । ਤਦ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਅਸਤਾਚਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਯੁਧ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ - 106

ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਜਿਤ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਦੌੜ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਰੋਕਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ, ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਨੌਂ ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਦ ਨਕੁਲ ਨੇ ਬਾਰਾਂ, ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਤਿੰਨ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸੱਤਰ, ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸੱਤ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਆਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਗਜਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾਇਆ। ਸੌਵੀਰ, ਕਿਤਵ, ਪ੍ਰਾਚਯ ਪ੍ਰਾਪ੍ਰ, ਪ੍ਰਤੀਚਯ, ਉਦੀਚਯ, ਪੂਰਵ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ, ਮਾਲਵ, ਅਭਿਸ਼ਾਹ, ਸੁਰਸੇਨ, ਸ਼ਿਵੀ ਅਤੇ ਵਸਾਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਦੌੜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਭੂਪਾਲ ਵੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰਥ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਅਪਰਾਜਿਤ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਬੀਹੜ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋ ਉਠੇ। ਰਥ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਗਨੀਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ, ਧਨੁਖ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਲਵਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਦਾ ਆਦਿ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਣ ਚਿਨਗਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਅੱਗ ਉੱਥੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸਿਰੋਮਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ, ਗਿੱਧ ਦੇ ਪੰਖ-ਯੁਕਤ ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਣੀ, ਨਾਲੀਕ ਅਤੇ ਨਾਰਾਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਝੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਥ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁੰਡ ਤਾੜ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬੱਜਰ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੰਬ ਉਠਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣ ਕਦੇ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹ ਰਾਜਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਕਵਚਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਟਕਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਅਸੀਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥ ਵੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਖਿੱਚਕੇ ਲੈ ਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੇਦੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਅਤੇ ਕੁਰੂਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਰਥੀ ਸਨ। ਉਹ ਉਚ ਕੁਲ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਖੋਲੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਘੋੜੇ, ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਯਾਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰਥ ਵੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੁਰੇ ਆਦਿ ਸਾਮਾਨ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਰਥ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਰਥੀ, ਕਟੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਕਵਚ, ਪੱਟਿਸ਼, ਗਦਾ, ਭਿੰਦੀਪਾਲ, ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ, ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਏ ਅਨੁਕਰਸ਼, ਉਪਾਸੰਗ, ਪਹਿਏ, ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਬਾਂਹ, ਧਨੁਖ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਕੁੰਡਲਾਂ ਸਮੇਤ ਮੱਥੇ, ਤਲਤ੍ਰਾਣ, ਅੰਗੁਲੀ ਤ੍ਰਾਣ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟ ਕੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਚਾਪ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੁਆਰਾ ਉਥੇ ਦੀ

ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਗਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ।

ਪਾਂਡਵ ਬੀਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਮਹੇਂਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਵੀ ਇਕ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਨਸਦੇ ਸਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਚੇਤ ਹੋਕੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਥ, ਹਾਥੀ, ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਝੰਡੇ ਕਟਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰਕਾਟ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। । ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸੈਨਿਕ ਕਵਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੇਸ ਖਿੰਡਾ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੱਸਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਗਊਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਰਥ ਦੇ ਕਬੂਰ (ਜੂਲੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਰਥ ਦਾ ਡੰਡਾ) ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਰਤ ਨਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮਚੀ ਵੇਖ ਕੇ ਯਾਦਵ ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਰਥ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਪਾਰਥ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਸ ਅਵਸਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੋਤ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੋ। ਹੇ ਬੀਰ, ਹੇ ਤਾਤ, ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਆਉਣਗੇ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣ ਆਦਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ, ਕੁੰਤੀ-ਨੰਦਨ, ਆਪਣੇ ਉਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਓ। ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਛੱਡਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੂੰਹ ਝੁਕਾ ਕੇ ਟੇਢੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਨਿੱਛਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਬੱਧ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰਕੇ ਨਰਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਨਿੰਦਨ ਯੋਗ ਰਾਜ – ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ, ਅਥਵਾ ਵਨਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਾਂ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾ ਵਿਚ ਕੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੁੰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਛਾ, ਜਿਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਹਨ, ਉਸ ਵੱਲ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਓ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੱਦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ

ਉਸ ਵੱਲ ਹੱਕਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਅੰਸ਼ੂਮਾਲੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਰਧਿਰਖ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਬਾਹੂ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਨੱਸ ਰਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਫਿਰ ਪਰਤ ਆਈ। ਤਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰੁਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਧੰਨਜਯ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਹੇ ਭਰਤ !, ਇੱਕ ਹੀ ਛਿੰਨ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਉਸ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਥ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਧੀਰਜ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਨਾਲ ਹੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੱਦ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਧਨੁਸ਼ ਕਟ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਕੁਰੂਕੁਲ ਰਤਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਫਿਰ ਦੂਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਪਲਕ ਮਾਰਦੇ ਮਾਰਦੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਡੋਰੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਨਰੇਸ਼, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਕੁਮਾਰ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਸ ਫੁਰਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—'ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ, ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ, ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼' ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਫਿਰ ਦੂਜਾ ਸੁੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਵੱਲ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਖਾਈ। ਉਹ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪੈਂਤਰੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਰਥ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਬਾਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਰਣ-ਦੁਰਜੇ ਬੀਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜਖਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਦੋ ਰੋਸ ਭਰੇ ਸਾਂਢਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੱਥੇ

ਤੇ ਆਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਰਜਨ ਮਨ ਲਗਾਕੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਮਲਤਾ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ–ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੱਦ ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਮਾਧਵ ਇਹ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਹੇ ਆਰੀਆ' ਉਹ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਤੋਂ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਚਾਬੁਕ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਤਜੱਸਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦੌੜੇ। ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ, ਅਮਿਤ ਤੇਜੱਸਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨੋਂ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰਾਸ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਮਾਰ ਕਾਟ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੋਲਾਹਲ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕਿ 'ਭੀਸ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਭੀਸ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ'। ਰੇਸ਼ਮੀ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰ ਨੀਲ ਮਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਾਨੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਾ ਮੇਘ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਯਾਦਵ–ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਗ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਸਾਂਢ ਦੂਜੇ ਸਾਂਢ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਾ ਸਮਰ ਵਿਚ ਕਮਲ ਨਯਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਬੋਲੇ : 'ਆਓ, ਆਓ ਹੇ ਕਮਲ ਨਯਨ, ਹੇ ਦੇਵ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ'। ਹੇ ਸ਼ਾਤਵਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ, ਇਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟੋ। ਹੇ ਦੇਵ, ਹੇ ਪਾਪਹੀਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ; ਅੱਜ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਪਾਪ ਹੀਨ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਸ ਹਾਂ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੋ। ਇੱਧਰ ਮਹਾਬਾਹੂ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ

ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕਮਲਨੇਤਰ ਪਰੁਸ਼ੋਤਮ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਵੇਂ ਕਦਮ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇਤਰ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਫੁਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਰਜਨ ਡਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਮੁੜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸ ਬਚਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੇ ਮਾਧਵ, ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਝੂਠਾ ਕਹਿਣਗੇ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸ਼ਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਖਾਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂ ਸੂਦਨ, ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਵੇਖੋ, ਅੱਜ ਹੀ ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਰਜੈ ਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰ ਸੁਟਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਾਮਨਾ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਕੇ ਫਿਰ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਹੀ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਨਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਵੇਖ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਫਿਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਮਾਨੋ ਮੇਘ ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈਣ ਲੱਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਦਾ ਤੇਜ ਹਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ। ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਨੱਸਦੇ ਸੈਨਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੱਲ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖ ਵੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਸਮਰ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਿਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਭੈ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਨੱਸਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਊਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਖਿਅਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਲਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀ ਦੁਰਬਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜੀਆਂ ਦੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਅਡੋਲ ਖਲੋਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਣ ਰੂਪੀ ਕਿਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਵੇਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਹਨਤ ਨਾਲ ਥੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਅਧਿਆਇ – 107

ਨੌਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਧ ਦਾ ਉਪਾ ਜਾਨਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਰਾਜਨ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸੰਝ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ – ਨੰਦਨ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸੰਝ ਹੋਈ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਖਾਕੇ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਡਰ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਉਧਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਕਰੋਧ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਮਕਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਥੀ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਖੋ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘੋਰ ਰੂਪ ਭਿਆਨਕ ਸੰਝ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮੋੜ ਲੈਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਮਹਾਨ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤ ਸਕਾਂਗੇ, ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਛਾਉਣੀ ਵਲ ਮੁੜ ਪਈ। ਹੇ ਕੁਰੂਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗ੍ਰਾਮ – ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘਾਇਲ ਹੋਏ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਾਂਡਵ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋ

ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਭੀਸ਼ਮ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪਾਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਗਏ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਭਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਵਰਿਸ਼ਨੀ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਸਰਿੰਜਯ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਗੁਪਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਸਕਾਂਗੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਸਕਾਂਗੇ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਗੁਪਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਸੁਦੇਵ ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ :—

'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਵੇਖੋ, ਭਿਅੰਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਸਰਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਾਧਵ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇ ਯੁੱਧ ਕਰੀਏ ? ਇੱਕੋ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਪਾਅ ਕਰੋ। ਹੇ ਮਾਧਵ ! ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਤਾਰੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇੱਧਰ ਮਹਾਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਹਾਤਮਾ ਵੱਲ ਵੇਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨਾਗ ਤਕਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਿਅੰਕਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਾਰਣ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਯਮਰਾਜਾ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ, ਪਾਸ਼ਧਾਰੀ (ਜਾਲਧਾਰੀ) ਵਰੁਣ ਅਥਵਾ ਗਦਾਧਾਰੀ ਕੁਵੇਰ ਵੀ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਦੁਰਪਰਸ਼ ਬੀਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਨ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ

ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗਾ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ! ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਭਰਾ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਧੂ ਸੂਦਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਭਰਾਤ੍ਰਸਨੇਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਭਰਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉੱਤਮ ਧਰਮ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਦਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਈ ਹਿਤਕਾਰਕ ਸਲਾਹ ਦੇਵੋ। ਕਰੁਣਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਕਹੇ ਗਏ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਇਹ ਲੰਬੇ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ:—

ਹੇ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ! ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵਾਲੇ ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ, ਦੁਖ ਨਾ ਮਨਾਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਰਜੈ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਹਵਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਾਦਰੀ—ਕੁਮਾਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਵੀ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਦੋ ਇੰਦਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਹੇ ਪਾਂਡੂ-ਨੰਦਨ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅਰਜਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟਾਂਗਾ। ਹੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ, ਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਵਿਜੈ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਰਥ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੱਜ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੱਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੇਰਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਣਾ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰਥ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਿਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਵੀ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਅਰਜਨ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਰਜਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਰਜਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਤਾਤ, ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਹੋ ਚੁੱਕੀ

ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਯੋਧਾ ਬਣਾਂਗਾ। ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪ ਪਲਵ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰਾਂਗਾ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪਾਰਥ ਦੇ ਉਸ ਬਚਨ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਥਵਾ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੱਤਰੂ-ਨਗਰੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰਨਗੇ। ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ! ਦੈਂਤਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪੱਖ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਲਹੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਹੇ ਮਾਧਵ ! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਠੀਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਤੁਹਾਡੀ ਤੇਜੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੇ ਨਰ ਸਿੰਘ !, ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਖੜੇ ਹੋ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਜੇਤੂ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਖਿਅਕ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿਹੜੀ ਬੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਹੇ ਮਾਧਵ !, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸੱਤਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਮੇਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਖੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹੇ ਮਾਧਵ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਦੋਵੇਂ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫਿਰ ਤੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਧ ਦਾ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਣ ਚਲੀਏ ? ਹੇ ਵਰਿਸ਼ਣੀ ਨੰਦਨ, ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲੀਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈਏ। ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ, ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਹਿਤਕਰ ਗੱਲ ਦੱਸਣਗੇ। ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿਣਗੇ, ਯੁੱਧ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ

ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਵੀ ਦਾਤਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਮਾਧਵ! ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵਿਕਾ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਹੈ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਤੱਦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਨ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਉਹ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਧ ਦਾ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲੋ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਅਭੀਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਉੱਥੇ ਚਲੀਏ ਅਤੇ ਹੇ ਭਰਤ! ਚੱਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿਤਕਰ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀਏ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੂਦੇਵ ਵੀ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਕਵਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਭਰਤ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਦਾਦਾ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਵਿਰਸ਼ਣੀ-ਨੰਦਨ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਤੁਹਾਡਾ ਵੀ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਧਰਮਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਸਭ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਹੇ ਪੁੱਤਰੋ, ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਚਾਹੋ-ਮੰਗ ਲਵੋ। ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਗ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਸ਼ਕਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਗੰਗਾ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜਦੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਹ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਦੀਨ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ —

'ਹੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਿੱਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਕਰੀਏ? ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਨਾ ਪਏ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਆਪ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਧ ਦਾ ਉਪਾਅ ਦੱਸੋ। ਹੇ ਬੀਰ. ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡਾ ਵੇਗ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਹੇ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ, ਆਪ ਜੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮੰਡਲਾਕਾਰ ਧਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ! ਆਪ ਜੀ ਰਥ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਦੋਂ ਬਾਣ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋ; ਕਦੋਂ ਧਨੁਖ ਤੇ ਰਖਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਡੋਰ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਭਰਤਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਆਪ ਜੀ ਰਥ, ਘੋੜੇ, ਪੈਦਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਕਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕੀਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲ ਰਹਿ ਸਕੇ, ਉਹ ਉਪਾਅ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।

ਤਦ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਕੁੰਤੀਕੁਮਾਰ! ਮੇਰੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣਹਾਰ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਪਾਂਡਵੋ! ਜੇ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਜਾਵਾਂ, ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਹੋ ਸਕੋਗੇ। ਜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੋ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸੁਖਪੂਰਵਕ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਪੁੰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਮਰੀ ਹੋਈ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰੋ (ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ)।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਦੰਡਧਾਰੀ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕੀਏ, ਅਜਿਹਾ ਉਪਾਅ ਸਾਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਦੱਸੋ। ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਯਮ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ।

ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ! ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਾਂਗਾ, ਤਦ ਤਕ ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਅਸੁਰ ਵੀ ਰਣਖੇਤਰ

ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾਂ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਗਿਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਵਚ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਕੇ ਨੱਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਿਹਾ ਨਾਮ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਨੀਚ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਮੇਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੁਣੋ, ਜਿਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਮੰਗਲ ਸੂਚਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰੁਪਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੁਸੈਲਾ, ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਜੇਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਪੁਰਸ਼ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਸੂਰਬੀਰ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਰਖਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰੇ। ਸਿਖੰਡੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਅਮੰਗਲ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਾਣ ਲੈਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਇਸੇ ਅਵਸਰ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਮਹਾਭਾਗ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਕੇ ਅਤੇ ਉਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਥਵਾਂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਵ੍ਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ, ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੋ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਕੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੰਗਾ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਦੀਕਸ਼ਾ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਤਦ ਅਰਜਨ, ਦੁਖ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਲੱਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ

ਲੱਗੇ —

'ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ! ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਗੁਰੂਜਨ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁਧੀ, ਵਾਲੇ ਦਾਦਾ, ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਲਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਧੂੜ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨਸਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੂਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਗਦਾਗ੍ਰਜ! ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ-ਤੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਕੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਤ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਤਾਤ ਹਾਂ 'ਉਹ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਨ ਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?' ਚਾਹੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ, ਮੇਰੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਮੌਤ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਥਵਾ ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਆਪ ਕੀ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਆਪਣੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ?

ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਜੇਤੂ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ, ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰੋਗੇ? ਹੇ ਪਾਰਥ, ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦੁਰਮਦ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰਥ ਤੋਂ ਮਾਰ ਸੁੱਟੋ। ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਮਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਣਗੇ। ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੁਸੀਂ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੋ। ਜਿਹੜੀ ਪੂਰਵਕਾਲ ਵਿਚ ਮਹਾ-ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜਾ ਗੁਰੂਜਨ, ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪੁਰਖ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਅਸਤਰ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਜ਼ੁਲਮੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਧੰਨੰਜਯ, ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸਦਾ ਯੁੱਧ, ਪ੍ਰਜਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸਿਖੰਡੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ

ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਸਦਾ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਰੂਪ ਉਪਾਅ ਦੁਆਰਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਾਂਗੇ, ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂਗਾ। ਸਿਖੰਡੀ ਵੀਰੋਂ ਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਰਖ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਹਿਤ ਪਾਂਡਵ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਬਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

ਅਧਿਆਇ - 108

ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਾਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੇ ਸੰਜਯ 'ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ, ਨਗਾਰੇ ਅਤੇ ਢੋਲ ਕੁੱਟੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਦਹੀਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਸੰਖ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਜਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਰੱਖਿਅਕ ਬਣ ਗਏ। ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸ਼ੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਸਾਤਯਕੀ ਅਤੇ ਚੇਕਿਤਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਪੰਚਾਲ ਬੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਮਹਾਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਕੇ ਸਭ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ! ਤਦ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨਕੁਲ-ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚੱਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਵਿਰਾਟ ਦੇ

ਪਿੱਛੇ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ । ਹੇ ਭਰਤ ! ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜੇ ਭਰਾ ਕੇਕਯ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ— ਇਹ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਮਰ ਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਯੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ । ਉਦਾਰਚਸ਼ ਬੀਰ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਵੱਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਚਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਚਲੇ। ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਭਗਦੱਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਬਲਵਾਨ ਕੰਬੋਜ ਰਾਜ, ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ, ਮਗਧਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਯਤਸੇਨ ਅਤੇ ਸੁਬਲਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਚੱਲੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਮਹਾ–ਧਨੁਰਧਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਮਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸੁਰ, ਪਿਸ਼ਾਚ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਵਿਯੂਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਯੂਹ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵ੍ਰਿੱਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਆਦਿ ਕੁੰਤੀ–ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉੱਥੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਹੋਕੇ ਪਰਲੋਕਗਾਮੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਖਦੇੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਧਰ–ਉੱਧਰ ਨੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਖਿਅਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ— ਹੇ ਸੰਜਯ, ਕੁੰਤੀ–ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰੁੱਧ ਹੋਏ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਹੇ ਪਾਪਹੀਨ, ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੋਮਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ? ਇਹ ਵੀ

ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਹੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ। ਹੇ ਨਰੇਂਦਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਘਾਰ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਉਹ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ, ਪੰਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨਾਰਾਚ, ਵਤਸਦੰਦ ਅਤੇ ਅੰਜਲਿਕ ਆਦਿ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਹ ਅਸਤਰ–ਸ਼ਸਤਰ ਲੈਕੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਪੰਜ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਤਨਪੂਰਵਕ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਤਰ–ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਸੰਖਿਆ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪੁਰਸ਼ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਥਾਂ ਤੋਂ, ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠਾਂ ਤੋਂ, ਸੱਤਰੂਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਕੱਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੁਰ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੁਸਹਿ ਸਪਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਸਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਗ੍ਰਾਮ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਇੰਦਰ ਧਨੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਸਦਾ ਮੰਡਲਾਕਾਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਦਾ ਦੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਖੀ ਮਨ ਵਾਲੇ ਹੋਕੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਸੂਰਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਵਿਪ੍ਰਚਿਤੀ ਨਾਮਿਕ ਦਾਨਵ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੀ ਰਥ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਰਾਖ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਾਲਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੌਤ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ

ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ :–

'ਓਹ, ਤੂੰ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਹੋ ਸਿਖੰਡਿਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਸਿਖੰਡੀ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :–

ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ, ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਮਦਗਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸ਼ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੇ ਪੁਰਸ਼ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਅੱਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵੀ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੂਬ ਡਟਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਤੁਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਰੋ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਜੇਤੂ ਹੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੋ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੋ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛੁਟ ਸਕੋਗੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਲਵੋ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਰੂਪੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕਿ ਇਹੋ ਇਸ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਵਸਰ ਹੈ, ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ —

ਹੇ ਬੀਰ, ਮੈਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਨੱਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਥ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਭਿਅੰਕਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧਪੂਰਵਕ ਹਮਲਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ , ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰੋ। ਹੇ ਆਰੀਆ ! ਜੇ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾ ਪਰਤ ਜਾਉਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਹਿਤ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਪਹਾਸ (ਮਖੌਲ) ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਉਗੇ। ਹੇ ਬੀਰ, ਇਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਾਸੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾ ਬਣੀਏ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰੋ। ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ, ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਭ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ

ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਦਾਦਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧ ਕਰ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਦਰੋਣ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, · ਦੁਰਯੋਧਨ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦਿ-ਅਨੁਵਿੰਦ, ਕੰਬੋਜਰਾਜ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ, ਸੂਰਬੀਰ ਭਗਦੱਤ, ਮਹਾਬਲੀ ਮਗਧ ਰਾਜ ਸੋਮਦੱਤ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤਰਾਜ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਰਖਾਂਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਤਟ ਦੀ ਭੂਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਥ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ-109

ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਲੱਖਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੇ ਸੰਜਯ, ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ? ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਲੈਕੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਤੇਜੀ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦਾ ਬਚਾਉ ਕੀਤਾ ? ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ? ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਮੈਂ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਥ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਅਥਵਾ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਥ ਹੀ ਟੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੁਹਾਡੇ ਕਈ ਲੱਖ ਮਹਾਰਥੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸਜਕੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ, ਯੁੱਧ ਜੇਤੂ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਚਾਲ ਯੋਧੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ

ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਪਰੰਤੂ ਪਾਂਡਵ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਹੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਜਾਲ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਨਾ ਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਧੰਨਜਯ ਅਰਜਨ ਮਾਤੇ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਏ। ਉਹ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਡੋਰੀ ਖਿਚਦੇ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਣ–ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭੈਭੀਤ ਹੋਕੇ ਹਿਰਨ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿੰਘਨਾਦ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਭੈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—

ਹੇ ਤਾਤ, ਇਹ ਸਫੈਦ ਘੋੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਜੰਗਲ ਨੂੰ। ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੇ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ, ਵੇਖੋ, ਮੇਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੱਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਲੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਚਰਵਾਹਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸੈਨਾ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਨੰਜਯ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਕੇ ਵਿਯੂਹ-ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਇੱਧਰ–ਉੱਧਰ ਨੱਸਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਖਦੇੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਤਯਕੀ, ਚੇਕਿਤਾਨ, ਪਾਂਡੂ ਅਤੇ ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ–ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਨੇ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਇਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਆਕੇ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਸਾਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੇਵ ਤੁੱਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹੇ ਨਰਸਿੰਘ, ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਵੋ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਦੇਵਵਰਤ ਨੇ ਦੋ ਘੜੀ ਤਕ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਧਰ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਮਹਾਬਲੀ ਨਰੇਸ਼,

ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਮਨਸੱਵੀ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹਟਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੈਨਿਕ ਕ੍ਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇ ਭਰਤਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਅੱਜ ਤਕ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹੇ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ, ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੈਂ ਹੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ ਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਨਰ ਸਿੰਘ, ਹੇ ਨਰੇਸ਼, ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਮੀ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਨ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਮਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉਸ ਕਰਜੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਭਰਤਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕ੍ਰੁਧਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਰੋਕਣ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ, ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲੱਖਾਂ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜਲ ਸੋਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤੇਜ ਹਰ ਲਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦਸ ਹਜਾਰ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਪੈਦਲ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧੂੰਏ-ਸਹਿਤ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰਾਯਣ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿੰਜਯ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਢਕੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉੱਥੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ - 110

ਅਰਜਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਸਿਖੰਡੀ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਰ ਯੁੱਧ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ— ਹੇ ਬੀਰ, ਤੁਸੀਂ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੋ। ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਰਥ ਤੋਂ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ, ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਥ (ਅਰਜਨ) ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪਾਰਥ ਦਾ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਮਹਾਰਥੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਭਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਢੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਅਤੇ ਕਵਚਧਾਰੀ ਕੁੰਤੀਭੋਜ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੈਨਿਕ ਅਰਜਨ ਦਾ ਉਕਤ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੱਲ ਵੱਧੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਚੇਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਨੋ ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬਲਦ ਦਾ

ਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਹੇ ਰਾਜਨ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੋਮਦੱਤ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਨਕੁਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਰਥ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਕੁਪਿਤ ਵੇਖਕੇ ਸਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕਠੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਕੁਮਾਰ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਦੁਰਮੁਖ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਕੰਬੋਜਰਾਜ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਇਕ ਸਾਥ ਆਏ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੂ ਮਰਦਨ ਬੁੱਢੇ ਨਰੇਸ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਪਾਂਡਵ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਰੋਕਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦਸੋਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਜੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਏ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ – ਹੇ ਬੀਰੋ ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਤਸਾਹਿਤ ਹੋਕੇ ਕੇਵਲ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਕੁਰੂਕੁਲ ਨੂੰ ਆਨੰਦਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਵੋ। ਡਰੋ ਨਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਇੰਦਰ ਵੀ ਸਮਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਇਹ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਭੀਸ਼ਮ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ।

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਲੈ–ਕਾਲ ਦੇ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਰੋਕਿਆ। ਹੇ

ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਭੈ ਛੱਡਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਧਨੰਜਯ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਵੱਲ ਖਲੋਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖੀ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਤਟ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਛਲਦੀ ਹੋਈ ਜਲ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਦੁਰਜੇ ਬੀਰ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਾਂਤੀ ਅਤੇ ਚਮਕ ਵਿਚ ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਵ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੜ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਯਾਸੁਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸੁਦੇਵਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਹੋਏ ਵੇਖ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਰੋਧ ਉਭਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੌ ਨਾਰਾਚਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਨਾਰਾਚ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕਵਚ ਫਾੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲੱਗੇ। ਮਾਨੋ ਪਿਆਸੇ ਸੱਪ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਘੁਸ ਗਏ ਹੋਣ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੱਦ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਉਚੇ ਸਿਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਭਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਧਨੁਰਧਰ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਧਨੁਧਰ ਅਰਜਨ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਪਲਾਹ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਹੂ ਪੂਰਨ ਚੰਨ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਬਲਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਕੀਤੇ ਹਏ ਕੰਕ ਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਤੱਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰਥ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਕੇ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਪੱਚੀ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ,

ਤੱਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ-ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜਕੇ ਤੇਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਚਲਾਇਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੰਸ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਪੁੱਜਕੇ ਗੋਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਣ ਮਹਾਮਨਾ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਧਸ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨਾ ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਵੀਪ ਬਣ ਗਏ।

ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ !, ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ਼ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਫਿਰ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਮਾਨੋ ਇੰਦਰ ਨੇ ਵ੍ਰਿਤਰਾਸੁਰ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਨ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਅਧਿਆਇ–111

ਕੌਰਵ--ਪਾਂਡਵ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਹਾਰਥੀਆ ਦੇ ਜੋੜ–ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਯੁੱਧ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਵਚਧਾਰੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਨੇ ਆਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਰਣ–ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਮਧੁਵੰਸ਼ੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਧੁਵੰਸੀ ਸਾਤਯਕੀ ਦਾ ਕਰੋਧ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਰਖਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਸਤਯਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਮਹਾਬਾਹੂ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਮਧੁਵੰਸ਼ੀ ਤੇਜੱਸਵੀ ਸਾਤਯਕੀ ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਗਰਜਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਤਿਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਧੁਵੰਸ਼ੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਵਤ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਪ੍ਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਭਗਦੱਤ ਤੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਪ੍ਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਯੋਧੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਭੱਲ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵੇਗ ਵਾਲਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰੁਧ ਹੋਏ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭਗਦੱਤ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੋਨੇ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਵੈਦੂਰ ਮਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਗਿਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਤੱਦ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਹੋਕੇ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਉਲਕਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਚਾਨਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਭਗਦੱਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਵੇਖ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕੇ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਥੀ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਰਥ-ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ —

ਹੇ ਕੌਰਵੋ ! ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਤਯਕੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਰਥ-ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਦਾ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਰੀ ਹੋਈ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਕੇ ਕੌਰਵ- ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸਾਤਯਕੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕੰਬੋਜਰਾਜ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਕੰਬੋਜ ਰਾਜ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਚੋਦਾਂ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕੰਬੋਜ ਰਾਜ ਸੁਦਕਸ਼ਿਣ ਨੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਤਰੂ-ਸੂਦਨ ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੁੱਢੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਤਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਇਆ। ਹੇ ਭਰਤ !, ਫਿਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਰੇਸ਼, ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਭੱਲ ਨਾਮਿਕ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਮਹਾਬਲੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਢੇ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਕੇ ਰੋਕਿਆ, ਮਾਨੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਮਦ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਗਜਰਾਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਰਬੀਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਮਾਦਰੀ-ਕੁਮਾਰ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਾਦਰੀ-ਕੁਮਾਰ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਦੇਵ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕਰੋਧਪੂਰਵਕ ਦਸ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡੂਕੁਮਾਰ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੁਪਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤਿਅੰਤ ਘੋਰ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਰਣ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਹੋਕੇ ਸੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਨਕੁਲ ਨੇ ਵੀ ਸਤੱਤਰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਗਊ ਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਂਢ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਨਰ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਨਕੁਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਦੁਰਮੁਖ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਿਡਿੰਬਾਕੁਮਾਰ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਤੱਦ ਬੀਰ ਦੁਰਮੁਖ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗਰਜਨਾ

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੀ ਨੋਕ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਸੱਠ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਥੀ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ : 'ਖੜ੍ਹੋ ਜਾ, ਖੜ੍ਹ ਜਾ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਬਾਹੂ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਤੱਦ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਵੀ ਕੰਕ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਪੈਨੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਲਈ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਵ੍ਰਿਤਰਾਸੁਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ -- 'ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ, ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ'। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੋਮਦੱਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੇ ਨਾਰਾਚ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਨ !, ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕਰੌਂਚ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋਈ ਸੀ; ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਲੋਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਂਜ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਮਸੈਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਂਡੂ-ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੰਤੀ-ਨੰਦਨ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਨਰਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਮੇਘ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭਦਰਕ ਬੀਰ ਕੰਬ ਗਏ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਰੋਣ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਤਦ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੀ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਯਤਨ-ਪੂਰਵਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚਿੱਤਰਸੈਨ

ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ !, ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਕੇ ਚੇਕਿਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਕਿਤਾਨ ਨੇ ਵੀ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੀ ਗਤੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਉੱਥੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਸਕਣ, ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਾਇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਪਾਰਥ ਦੇ ਉਸ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਮਿਤ ਤੇਜੱਸ਼ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਸਲ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ–112

ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਸਗਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਮਤਵਾਲ ਹਾਥੀ ਦ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਬੀਰ, ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਹਾਬਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਅਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਨੱਠਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬੁਰੇ ਸ਼ਗਨ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :—

'ਹੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਹ ਉਹੋ ਦਿਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹਾਬਲੀ ਅਰਜਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਣ ਤਰਕਸ਼ ਚੋਂ ਉਛਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਧਨੁਖ ਫੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸਤਰ ਆਪ ਹੀ ਧਨੁਖ ਨਾਲ ਚਿਪਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਭਿਅੰਕਰ ਬੋਲੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਿੱਧ ਹੇਠਾਂ ਆਕੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਛਿਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ ਬੰਦ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਲਾਹਲ ਪਰਨ, ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਕੰਬਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੰਕ ਪੰਛੀ, ਗਿੱਧ ਅਤੇ ਬਗੁਲੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮੰਗਲ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਘੋਰ ਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ ਗਿੱਦੜੀਆਂ ਮਹਾਨ ਡਰ

ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਭਿਆਨਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜਲਦਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉਲਕਾਵਾਂ (ਲਾਟਾਂ) ਡਿਗੀਆਂ ਹਨ। ਧੜ ਵਾਲੇ ਪਰਿਘ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਿਆਨਕ ਘੇਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘੋਰ ਡਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ-ਰਾਜ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਿਲਦੀਆਂ, ਹੱਸਦੀਆਂ, ਨੱਚਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਚੰਨ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੀਵੇਂ ਕਰਕੇ ਉਦਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਮਕਹੀਨ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਵਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਂਚਜੰਨ ਸ਼ੰਖ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਅਸ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਦੂਜੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹਟਾਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਜਾਣਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ ਸਿਥਲ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੰਡਤ ਉਸ ਪਾਪ ਆਤਮਾ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਇਥੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਕੁੰਤੀਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਪੁਰਖ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰੁਪਦ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਅਮੰਗਲ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਮੰਗਲਿਕ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਤੇ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਦ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਿਥਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੁਰੁਕੁਲ ਬੁੱਢੇ ਪੁਰਖ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਕਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ- ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾ ਜਨਾਂ ਦੇ ਅਮੰਗਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਮਨੱਸਵੀ, ਬਲਵਾਨ, ਸੂਰਬੀਰ, ਅਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪੰਡਤ, ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੂਰ ਤਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਿੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਸਹਿਤ

ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਬਲਵਾਨ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਸਤਰ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਵੇਖੋ, ਇਸ ਮਹਾਂਘੋਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਅੱਜ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਜਨ-ਸੰਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ, ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੋੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਝੰਡੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ, ਤੋਮਰਾਂ ਅਤੇ ਧਨੁਖਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਮਕੀਲੇ ਪ੍ਰਾਸ (ਭੱਲਾ), ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੈਜਯੰਤੀ ਝੰਡੀਆਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕਿਰੀਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਤੋੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਬੇਟਾ, ਆਸ਼ਰਤ ਰਹਿਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ ਯਸ਼ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਓ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਇਕ ਮਹਾਂਘੋਰ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਗਮ ਨਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਭੰਵਰ ਹਨ, ਕਪਿਧਵਜ ਅਰਜਨ ਰਥ-ਰੂਪੀ ਨਾਵ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਭਗਤੀ, ਇੰਦਰੀ ਸੰਜਮ, ਦਾਨ, ਤਪ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨ, ਬਲਵਾਨ ਭੀਮ ਅਤੇ ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਵਰਗੇ ਭਰਾ ਮਿਲੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰਸ਼ਣੀ-ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਕੇ ਸਦਾ ਸਾਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਰਬੁੱਧੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦਗਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੋਧ ਅਗਨੀ ਜਲਾਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਅਰਜਨ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਧਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਤਿਮਿ ਨਾਮਿਕ ਵੱਡਾ ਮੱਛ ਉੱਚੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਜਲ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰੀਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਥਿਤ ਹੋਕੇ ਇਹ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਬੇਚੈਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਲ ਕਿਲਾਹਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਓ ਅਤੇ ਮੈਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਮਿਤ ਤੇਜੱਸਵੀ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ

ਦੇ ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੋਧੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਸਾਤਯਕੀ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਨਰੇਸ਼ਵਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਖੋ, ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਾਂਵਲਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਾਲ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਚਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੂਜੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰੋ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸਦਾ ਜੀਵਤ ਰਵੇ। ਇਹ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਤ੍ਰਾਤ, ਇਹ ਭੀਸ਼ਮ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯਮਰਾਜ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਦਗਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਇਸ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ - 113

ਕੌਰਵ ਪੱਖ ਦੇ ਦਸ ਮੁਖ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਰਾਜਨ, ਭਗਦੱਤ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਸ਼ੱਲਯ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਦੁਰਸ਼ਾਸਣ-ਇਹ ਦਸ ਯੋਧੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਫਿਰ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਆਰੀਆ !, ਫਿਰ ਲੱਗੇ ਹੱਥ ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਵੀ ਦਸ ਦਸ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਤਿੰਨ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਅਤੇ ਦੁਰਸ਼ਾਸ਼ਣ ਨੇ ਵੀਹ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੱਦ ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੂ-ਕੁਮਾਰ ਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਅੱਠ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਬਾਣ ਸਹਿਤ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸੱਤ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਫਿਰ ਦੁਰਸ਼ਾਸ਼ਣ

ਦੇ ਵੀਹ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਪੰਜ, ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਦਸ ਅਤੇ ਜਯਦਰਥ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਯਦਰਥ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਗਜਰਾਜ ਅੰਕੁਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਚਿੰਘਾੜ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਲੈ-ਕਾਲੀਨ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਧੂ-ਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਉਸ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਥ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕੁੱਦਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਹੇ ਪੂਜਨੀਕ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਦੋ ਭੱਲ ਮਾਰਕੇ ਮਹਾਮਨਾ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਧਨੁਸ਼ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਥਹੀਨ ਹੋਇਆ ਜਯਦਰਥ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉੱਥੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੱਲਯ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਉਸ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਮਾਂਜੇ ਹੋਏ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਸੰਧਾਨ ਕਰਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ– 'ਖੜਾ ਰਹਿ, ਖੜਾ ਰਹਿ'।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭਗਦੱਤ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਦੁਰਸ਼ਾਸ਼ਣ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੱਲਯ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਭੱਲ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਵੇਖ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੱਦਰ–ਰਾਜ ਸ਼ਲਯ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਗਦੱਤ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ

ਮਹਾਧਨੁਰਧਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲਖਤ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਕੇ ਤਿੱਖੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਕੁਸ਼ਲ ਪਾਂਡੂ–ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਮਸੈਨ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਲਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੱਦ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਮਹਾਯਸ਼ਸਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਮੱਦਰਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਿੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਸ਼ਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ ਖੁਰਪੇ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਮਨਾ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਬਾਣ ਸਮੇਤ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਧ–ਭਾਗ ਵਿਚ ਨਾਰਾਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਦੱਤ ਨੂੰ, ਅੱਠ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਣਕੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਕੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋਕੇ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗਿਆ। ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰਭੈ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਹੇ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੀਰ ਮਹਾਰਥੀ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝੰਡੇ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵੇਗ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਬਾਹੂ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਤੋਮਰ ਅਤੇ ਪੱਟਿਸ਼ ਚਲਾਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਤੋਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣ ਮਾਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਕੇ ਬਲਪੂਰਵਕ ਪੰਜ ਪੰਜ ਬਾਣ ਚਲਾਏ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਯੂ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਖੁਰਪੇ ਨਾਲ ਜਯਦਰਥ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਤੋਮਰ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਪੱਟਿਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਲ ਦੇ ਡੰਠਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੋਪ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਮੱਦਰ-ਰਾਜ ਸ਼ਲਯ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਗਦੱਤ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੀ ਇਕਦਮ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਭਿਅੰਕਰ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਕੱਟ ਕੇ ਇਕ ਇਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੇਖਕੇ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਮਨਸਵੀ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਖ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਵੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭੀਮ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਬੱਧ ਲਈ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।

ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ!, ਤੁਸੀਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਜਾਓ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਂਡੂ-ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸਥਲਾ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਰਾਜ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵਾਂ ਧਨੁਰਧਰ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਜਾਰਾਂ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ – 114

ਕੌਰਵ ਪੱਖੀ ਮੁੱਖ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿੱਤ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਫਿਰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਗਜਿਉਤਿਸ ਨਰੇਸ਼ ਭੱਗਦੱਤ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜੈਦਰਥ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ, ਵਿਕਰਣ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਦੁਰਮਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ— ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਗਿੱਧ ਦੇ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੀੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਅਤਿਰਥੀ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਜੈਦਰਥ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਪੂਜਨੀਕ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਆਦਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪੰਜ ਪੰਜ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭਰਤਕੁਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੀੜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਧਰ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨੌਂ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਨਾਦ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ, ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਖਲੋਕੇ ਖੇਲ ਜਿਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਰਤ ਭੂਸ਼ਣ, ਉਦਾਰ, ਮਹਾਰਥੀ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਵਿਚਿੱਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਿੰਘ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਉਸ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸੂਰਬੀਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਸੈਂਕੜੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਾਥੀ ਤੇ ਹਾਥੀਸਵਾਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥੀ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਅਤੇ ਛਟਪਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਥੇ ਮਰ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ, ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਅਨੇਕ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੱਟਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ, ਛਤਰਾਂ, ਝੰਡਿਆਂ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਚਾਮਰਾਂ, ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਅਕੁੰਸ਼ਾਂ, ਚਾਬੁਕਾਂ, ਘੰਟਿਆਂ ਅਤੇ ਝੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਗਈ। ਬਾਜੂਬੰਦ, ਹਾਰ, ਅਤੇ ਮਨੋਜਟਿਤ, ਕੁੰਡਲ ਆਦਿ ਗਹਿਣਿਆਂ, ਰੰਕੂ ਹਿਰਣ ਦਾ ਕੋਮਲ ਚੰਮ, ਬੀਰ ਪਗੜੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਦਿ ਅਸਤਰਾਂ ਚਾਮਰ ਅਤੇ ਪੱਖਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਢਕੀ ਗਈ। ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਡਿਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੰਚਨ ਨਾਲ ਲਿੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਭੂਮੀ ਢਕੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮੈਂ ਉਸ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਨੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਮੁੱਖ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਲੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜੈਦਰਥ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿੰਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਿੰਦ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾ-ਧਨੁਰਧਰ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜਨ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਮਿਲਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਮੋਰ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬਿਛਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ੱਲਯ ਨੇ ਖੇਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਭੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ

ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਅਤੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਮੱਦਰਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਤੇ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਸੁਦੇਵਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਮਸੈਨ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਕੇ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਆਏ, ਜਿੱਥੋਂ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ— ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਗਧ-ਰਾਜ ਜਯਤਸੇਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਅਸਤਰ–ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਅੱਠ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਜਯਤਸੇਨ ਨੂੰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਭੱਲਾ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਥ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਸਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਅਵਸਰ ਵੇਖਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪੈਂਹਟ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਪੂਜਨੀਕ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪੈਂਹਟ ਭੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਧਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਮਹਾਨ ਮੇਘਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਤਦ ਭੀਸ਼ਮ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ—ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਇਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਕੁਲ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਡਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਆਦਿ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਉਸ

ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਜੂਏ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਜਿੱਤ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਓ ਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਅਥਵਾ ਪਰਾਜੈ ਲਈ ਰਣ-ਜੂਆ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—

'ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਥੀਓ!, ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰੋ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਾ ਡਰੋ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਉਸ ਮਹਾ-ਸਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਚਲ ਪਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਤਟ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮਹਾ-ਸਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ - 115

ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਤੇ ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੇ ਸੰਜਯ, ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਿਆ ? ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੇ ਭਰਤ, ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਸਭ-ਕੁਝ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਸਦਾ ਹਾਂ । ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਜੇਤਾ ਕੁਰੂਕੁਲ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਨਰੇਸ਼, ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੌਰਵ ਸਹਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਪੱਖ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ । ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਹਾ ਭਿਅੰਕਰ ਜਨ-ਸੰਘਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ । ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉੱਤਮ ਅਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਗੋਤ

ਅਕਸਰ ਅਗਿਆਤ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੂਰਬੀਰ ਉੱਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਧਰਮਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਕੇ ਆਖਿਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿਕੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਮਹਾਬਾਹੂ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਾਨਵਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ —

ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾ ਗਿਆਨੀ ਹੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਉਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣੋ। ਹੇ ਭਰਤ-ਨੰਦਨ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇਹ ਤੋਂ ਉੱਬ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਬਧ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਸੱਤਦਰਸ਼ੀ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ।

ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ –'ਹੇ ਬੀਰੋ ! ਅੱਗੇ ਵਧੋ, ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤਰੂ ਵਿਜੇਤਾ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ। ਇਹ ਮਹਾਧਨੁਧਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੈਨ ਵੀ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਹਾਡੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਹੇ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰੋ, ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਾ ਡਰੋ। ਅਸੀਂ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਤੱਦ ਉਹ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਕੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਮੂਰਛਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਅਗੇ ਵੱਧੇ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗਿਰਾਉਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਮਹਾਬਲੀ ਨਰੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਅਸਵਥਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਬਲਵਾਨ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਲੋਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਮਹਾਬਲੀ

ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆਦਿ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬੰਦਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੇ ਚੇਦੀ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਾਤਯਕੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਪੋਰਵ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਹਿਤ ਵ੍ਰਿਧਕਸ਼ਤਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯਦਰਥ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਰ ਮੱਦਰ ਰਾਜ ਸ਼ੱਲਯ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਏ ਭੀਮਸੈਨ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਾ ਰੋਕੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੁਰਧਰਸ਼ ਬੀਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਨੇਰ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਵਾਲ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਯੁਕਤ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਜਦੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਨ ਲਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਪੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਮ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਪਤ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੋਲਾਹਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਖਾਂ ਅਤੇ ਦੁੰਦੁਭੀਆਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬੀਰਾ ਦੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਅਤੇ ਮੁਕਟਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤਿਅੰਤ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਗਈ। ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛਾ ਗਏ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਧਨੁਖਾਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਬਾਣਾਂ, ਸ਼ੰਖਾਂ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਥਾਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਵੀ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ।

ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਰਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ

ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਨਰ-ਸਿੰਘ ਜਿਵੇਂ ਮਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਈ ਦੋ ਬਾਜ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਲਈ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੱਧ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਜਿੱਤ ਦੇ ਇੱਛਕ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੋਇਆ।

ਅਧਿਆਇ - 116

ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਯੁਗਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਆਏ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭਿਆ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਫਿਰ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣ ਹੋਰ ਮਾਰੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਮੌਤ ਦੀ ਭੈਣ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾਥ, ਉਸ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਇਕ ਖੁਰਪੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਡਿਗੀ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭਰਤਕੁਲ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਫਿਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਸ ਭਿਆਨਕ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਭੂਪਾਲ ਉਸ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਧ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸੁਭੱਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਅਤੇ ਕੁਰੁਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੱਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਦਰੋਣਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਸਾਤ੍ਯਕੀ ਨੂੰ

ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ, ਤਦ ਅਤਿਅੰਤ ਆਤਮ-ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਤਯਕੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਤੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਦਰੋਣਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਯਸ਼ੱਸ਼ਵੀ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਸਾਤਯਕੀ ਨੇ ਤਿਨ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਥੀ ਪੌਰਵ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਮਹਾਬਾਹੂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੀਹ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੌਰਵ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਰਥੀ ਪੌਰਵ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਤੇਹੱਤਰ ਭੌਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਰਗੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੌਰਵ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਧਨੁਰਧਰ, ਮਹਾਬਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਾਣ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ, ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਥਹੀਨ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖੜਗ ਯੁੱਧ ਲਈ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੌ ਸੌ ਚੰਨ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਢਾਲਾਂ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਖੜਗ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ੇਰਨੀ ਲਈ ਦੋ ਸ਼ੇਰ ਲੜਦੇ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕੀਲੇ ਖੜਗ ਲੈਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਅਤੇ ਪੌਰਵ ਦੋਵੇਂ ਜਿੱਤ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਪੈਂਤਰੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੌਰਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਖੜਗ ਨਾਲ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਦੀ ਕਨਪਟੀ ਤੇ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ 'ਖੜਾ ਰਹਿ, ਖੜਾ ਰਹਿ'। ਤਦ ਚੇਦੀ-ਰਾਜ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਰਤਨ ਪੌਰਵ ਦੇ ਗਲ ਦੀ ਹੰਸਲੀ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਖੜਗ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੀਰ ਉਸ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਿੜਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ।

ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯਤਸੇਨ ਨੇ ਪੌਰਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅਤੇ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ

ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਮਾਦਰੀਕੁਮਾਰ ਸਹਿਦੇਵ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵ-ਦਲ ਦੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨਾਮਿਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਤੱਦ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੂੰ ਦਸ ਦਸ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਬਾਰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਚਿੱਤਰਸੈਨ ਨੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਨੇ ਸਮਰ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਯਸ਼ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਵੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਦ ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਅੱਠ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਅਨੇਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਧਨੁਖ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਕਪੱਤਰ ਵਾਲੇ ਤੀਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਤੱਦ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਕੇ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅਰਜਨ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਾਸੁਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬਲੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦਵੰਦਵ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਬੜੇ ਬੜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮਸੈਨ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭੀਮਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਰਬਤ-ਆਕਾਰ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਅਕ ਗਜਰਾਜ ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਗੁੰਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦਮ ਧਰਾਸਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਕੱਜਲੇ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਗਿਰਿਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਚੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਉਹ ਹਾਥੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਕੇ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਮੱਦਰਰਾਜ ਸ਼ਲਯ ਨੂੰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ

ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਦਰਰਾਜ ਸ਼ਲਯ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਮਹਾਰਥੀ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਨੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਹ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਿਰਾਟ ਨੇ ਵੀ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਜਯਦਰਥ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਤੀਹ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਤਸਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਖੜਗ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਵਚ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ-ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨਾਲ ਭਿੜਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਫਿਰ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਪੰਜਾਹ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ੱਤਰੂਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦੂਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਲੈਕੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਕ੍ਰਪਿਤ ਹੋਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਗਦਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯਮਦੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤੇ ਦੁਆਰਾ ਸਜੀ ਹੋਈ ਗਦਾ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਬਾਣ ਮਾਰ ਕੇ ਦੂਰ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਦਾ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਿੱਖਰ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਗਦਾ ਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਹੋਈ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ। ਹੇ ਭਰਤ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਬਾਣ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਵਿਚਕਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਇਹ ਘੋਰ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਮਹਾਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਤਵਾਲਾ ਹਾਥੀ ਕਿਸੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤਦ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਮਦ ਦੁਆਰਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੁੰਭਸਥਲ ਤੇ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਚੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਐਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਗਜਰਾਜ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਹਾਥੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਭਗਦੱਤ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕਦਾਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਮਹਾਸਮਰ ਵਿਚ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਕੁੰਤੀਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਵਧੋ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ ਨਰੇਸ਼ ਭਗਦੱਤ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਰਥ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਨਿਕ ਕੋਹਰਾਮ ਮਚਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਪਾਂਡੂਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਏ। ਇਹ ਇਕ ਅਦਭੁਤ–ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਛਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਭਰਤਕੁਲ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਜਕੇ, ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋਕੇ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਥ ਹੀ ਅੱਗਸ਼ਾਲਾ ਸੀ। ਧਨੁਖ ਲਪਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਖੜਗ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਦਾ ਇੰਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੀਆ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਉਸ ਅੱਗ ਦੀ ਮਹਾਜਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੀ ਅੱਗ ਹਵਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪਾਕੇ ਘਾਹ–ਫੂਸ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਸ਼ਤਰੂ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੋਮਕ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਮਹਾਰਥੀ ਬੀਰ ਨੇ ਪਾਂਡੂ–ਨੰਦਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਜਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟਕੇ ਅਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮੁੰਨੇ ਹੋਏ ਤਾੜਵਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਥ, ਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਬੱਜਰ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੇ ਮਨੁਜੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ

ਹੋਏ ਬਾਣ ਕਦੇ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋ ਬਣਾਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਟਕਦੇ ਸਨ । ਹ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਅਸੀਂ ਤੇਜ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਰਥ ਵੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਥ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੀਘਰ ਗਤੀ ਨਾਲ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਖਿੱਚਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਚੇਦੀ, ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕਰੁਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਰਥੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ । ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਉਂਣ ਵਾਲੇ, ਸੂਰਬੀਰ, ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝੰਡੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਕੇ ਘੋੜੇ, ਰਥ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਪਥਿਕ ਬਣ ਗਏ । ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੋਮਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਕੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਯੋਧੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਫੇਦ ਘੋੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਮਿਤ ਤੇਜਸੱਵੀ ਪੰਚਾਲ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਮਹਾਰਥੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਸਕੇ ।

ਅਧਿਆਇ - 117

ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ, ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਮੂਰਛਤ ਹੋਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਰਤਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਸ ਤਿੱਖੇ ਭੱਲ ਨਾਮਕ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਭਰਤ, ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਨਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਇਸਤਰੀਤਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਆਘਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਬੀਰ, ਝਟਪਟ ਅੱਗੇ ਵਧੋ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬਧ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਬੀਰ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਦੇਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ !, ਫਿਰ

ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜਦੇਵ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਭੂਸ਼ਣ, ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਸਮਾਨ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਧਨੁਰਧਰ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਸ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਮਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਅਰਜਨ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਪਾਂਡਵ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਥੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਤੋਂ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਰਾਧਾਰੋਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੱਸਣ ਲਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਇੰਧਣ ਪਾ ਕੇ ਦਹਿਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਪਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਵੇਗ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਜਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਾਰਥੀ, ਸਵੇਦ ਸਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਮਹੇਂਦਰ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਭਰਤ ਕੁਲ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਬਲੀ ਬੀਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਜੇਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਸਤਾ ਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਅਰਜਨ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਪਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਏ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਸ਼ਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੀ ਬਾਣ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ

ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ —

'ਹੇ ਬੀਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲੋ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਭੀਸ਼ਮ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਨ ਡਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਝੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸਜੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਹਾਰੇ ਅਤੇ ਕਵਚ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਦਮ ਕਰਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਜੋਧਿਓ !, ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਨੱਸੋ। ਮੈਂ ਆਪ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਜ ਪਾਂਡੂ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਧਨੁਰਧਰ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਜੋਸ਼ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਗਏ। ਉਹ ਵਿਦੇਹ, ਕਲਿੰਗ, ਦਾਸੇਰਕ, ਨਿਸ਼ਾਦ, ਸੌਵੀਰ, ਬਾਲਹੀਕ, ਦਰਦ, ਪੱਛਮੀ, ਉੱਤਰੀ, ਮਾਲਵ, ਅਭੀਸ਼ਾਹ, ਸੂਰਸੈਨ, ਸ਼ਿਵੀ, ਵਸਾਤੀ, ਸ਼ਾਲਵ, ਸ਼ਕ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਅੰਬਸ਼ਠ ਅਤੇ ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਉਮ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜੇਂਦਰ, ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਅਤੁੱਲ ਤੇਜੱਸਵੀ ਬੀਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਕਤ ਰਾਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਤੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੌੜੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਬਲੀ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨੁਖ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਪਤੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਖ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਜਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਰੇਸ਼ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਝੰਡੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਿਖਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਇਕ ਸਾਥ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਕਪਿ ਧਵਜ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਰਥੀ ਆਪਣੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਘੁੜਸਵਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਧਾਰਾਸ਼ਾਈ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਵੀ ਢਹਿ ਗਏ।

ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਅਨੇਕ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਥੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਭਰ ਗਈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਥਿਰਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੀਹ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਥਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ੱਲਯ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਥਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਨਯੋਗ ਨਰੇਸ਼, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥਹੀਨ ਹੋਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਸ਼ੱਲਯ, ਵਿਕਰਣ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿਵਿੰਸ਼ਤੀ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਨੱਸ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਧੂਮ ਰਹਿਤ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ! ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖ਼ਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹੇ ਭਰਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣ ਵਰਖਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਮੁਖ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਮਰ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੋਰਵ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਨਦੀ ਬਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਰਥ ਸਮੂਹ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਥੇ ਡਿਗੇ ਅਤੇ ਡੇਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁੰਡਲ ਅਤੇ ਬਾਜੂਬੰਦ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਢਕੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਏ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਡਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਘੁੜਸਵਾਰ ਯੋਧੇ ਉਥੋਂ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਰਥੀ ਯੋਧੇ ਧਰਾਸ਼ਾਇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹੀਏ, ਜੂਏ ਅਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਦੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਰਥੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਿਖ਼ਰ ਗਏ ਸਨ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਢਕੀ ਅਤੇ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀ ਸੰਝ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲਾਲ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ

ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੱਤੇ, ਕਾਂ, ਗਿੱਧ, ਭੇੜੀਏ, ਅਤੇ ਗਿੱਦੜ ਆਦਿ ਭਿਆਨਕ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਪਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਰਾਖਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਤ ਗਰਜਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਝੰਡੇ ਅਚਾਨਕ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਫੈਦ ਛੱਤਰ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਡਿਗੇ ਪਏ ਸਨ। ਝੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਿਖਰੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਝੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਥੀ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਨਰੇਂਦਰ, ਗਦਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਨੁਖ ਧਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਸ਼ੱਤਰੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵਚਧਾਰੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅੱਗ ਦੇ ਤੁੱਲ ਤੇਜੱਸਵੀ ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਾਂਡਵ ਸਫੈਦ ਸਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮੂਰਛਤ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਅਧਿਆਇ -118

ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਭੀਸ਼ਣ-ਸੰਘਾਰ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਹੇ ਭਰਤਨੰਦਨ, ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਯੂਹਬੱਧ ਕਰਕੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਧਿਕ ਸੈਨਿਕ ਉਸ ਵਿਯੂਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ (ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਯੂਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।) ਸੈਨਾ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੜਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਰਥੀ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਪੈਦਲ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁੜਸਵਾਰ ਘੁੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਾਥੀਸਵਾਰ ਹਾਥੀਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਸਭ ਲੋਕ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਘੱਲਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਿਖਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਮਹਾਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਭੇ ਭਰਤ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਲਯ, ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆਂ ਚਿੱਤਰਸੇਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰਣ—ਇਹ ਕੌਰਵ ਬੀਰ ਚਮਚਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਅਤੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੰਬਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ; ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾ ਕੇ ਨਾਵ ਜਲ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਬੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪਾਂਡਵ-ਸੈਨਾਂ ਅਕਸਰ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਭਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਦੀ ਗਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਰਮਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਰਮਥਾਵਾਂ ਦੁਖਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ। ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧਪਤੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਰਾਚਾਂ ਅਤੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਹਾਨ ਹਾਥੀ ਘੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਮੱਥਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਰਣਭੂਮੀ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਧੰਨਜਯ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੌਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਪੁਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੈ ਛੱਡ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ ਜਾਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਬਣ ਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਹਾਰਥੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਸੋਮਕੋ, ਤੁਸੀਂ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਟੁੱਟਕੇ ਪੈ ਜਾਓ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੋਮਕ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੱਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹੇ ਤਾਤ, ਪੂਰਵਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਮ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਪਰਸੁਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਯਸ਼ਸਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸ਼ਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਅਸਤਰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਪੱਖੀ ਸ਼ਤਰੂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਸਤ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੱਤ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਫਿਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਤੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਰ ਬਲ ਨਾਲ ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਭੂਪਾਲਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਰਾ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਗੱਲ ਨਾਮਿਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਾਂਡਵ-ਪੱਖ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਰੇਸ਼ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁਚਦੇ ਹੀ ਯਮਲੋਕ ਦੇ ਪਥਿਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦਸੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਹ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ।

ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋ ਗਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਤਪਦੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲ ਅੱਖ ਉਠਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਭਰਤ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੀ ਪਾਂਡਵ-ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਮਧ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਕੀਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ :—

ਹੇ ਅਰਜਨ !, ਇਹ ਸ਼ਾਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਬਲਪੂਰਵਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਇਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਰੋਕ ਦੇਵੋ। ਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਰਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਸਹਿ ਸਕੇ।'

ਹੇ ਅਰਜਨ !, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਕਪੀਧਵਜ਼ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਵਜ, ਰਥ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਣ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਬਾਣ ਸਮੂਹ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉੱਤਮ ਗੰਢ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਬੱਜਰ ਤੁਲ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਫਿਰ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਦਰੁਪਦ. ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ, ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਭੀਮਸੈਨ, ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ, ਚੇਕਿਤਾਨ, ਪੰਜ ਕੇਕਯ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਮਹਾਬਾਹੂ ਸਾਤਯਕੀ, ਸੁਭਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਘਟੋਤਕਚ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਿਖੰਡੀ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ, ਸੁਸਰਮਾ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ — ਇਹ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਬਲੀ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੋਕ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੱਦ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ

ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਵਲ ਦੌੜਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਰੀਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਾਜਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਵੀ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਤਯਕੀ, ਚੇਕਿਤਾਨ, ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਵਿਰਾਟ, ਮਾਦਰੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਵਲ ਦੌੜੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਨੁਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਭੀਸ਼ਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੁਸ ਗਏ। ਉਥੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਖੇਲ ਖੇਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀਤਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੱਤ ਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਇਕੱਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਤਸ, ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੋਲਾਹਲ ਛਿਨ ਭਰ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਹੇ ਪਰੰਤਪ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਪੈਦਲ, ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਤੇ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਇਕੱਲੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵ-ਅਸੁਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ - 119

ਕੌਰਵ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰਥ ਤੋਂ ਡੇਗਿਆ ਜਾਣਾ, ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸਥਿਤ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਸਮੀਪ ਹੰਸ ਰੂਪਧਾਰੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕਥਨ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਉਤਰਾਇਣ ਦਾਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਬਿਨ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਸਰਿੰਜਯ ਬੀਰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਿਅੰਕਰ ਤੋਪ, ਪਰਿਘ (ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਠ) ਫਰਸਾ, ਮੂਸਲ, ਪ੍ਰਾਸ਼ (ਭੱਲਾ), ਗੋਫਨ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣ, ਸ਼ਕਤੀ, ਤੋਮਰ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਡੰਡਾ) ਕੰਪਨ, ਨਾਰਾਚ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਹਥਿਆਰ), ਵਤਸਦੰਦ ਅਤੇ ਭੁਸੁੰਡੀ ਆਦਿ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਯੋਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਕਵਚ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਲਈ ਪਰਲੋ-ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਦਭੁਤ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਣ ਹੀ ਧਧਕਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਸਨ। ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਰ ਹੀ ਹਵਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਰਥਾਂ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਘਰਘਰਾਹਟ ਉਸ ਅੱਗ ਦੀ ਆਂਚ ਸੀ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਥਿਆਰ ਅੰਗਾਰ ਤੁੱਲ ਸਨ। ਵਿਚਿੱਤਰ ਚਾਪ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੇਜ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਇੰਧਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਇਕ ਛਿਨ ਵਿਚ ਰਥ

ਦੀ ਕਤਾਰ ਤੋੜਕੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਘੁਸ ਆਏ। ਫਿਰ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ, ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਮਰਮਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਵਚਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਤਯਕੀ ਭੀਮਸੈਨ, ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ, ਵਿਰਾਟ, ਦਰੁਪਦ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਦਸ ਦਸ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਨ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮ ਜਾਂ ਪੀੜਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਤਦ ਕਿਰੀਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਕਾਟ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਮਹਾਰਥੀ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਦਰੋਣ, ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ, ਜਯਦਰਥ, ਭੂਰੀਸ਼ਰਵਾ, ਸ਼ਲ, ਸ਼ਲਯ ਅਤੇ ਭਗਦੱਤ—ਇਹ ਸੱਤ ਬੀਰ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਕਿਰੀਟਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕਣ ਲੱਗੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਲੋ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਮਾਰ ਦਿਓ, ਲੈ ਆਓ, ਪਕੜ ਲਓ, ਬਿਨ੍ਹ ਦਿਓ, ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਓ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗਿਆ।

ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਂਰਥੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਸਾਤਯਕੀ, ਭੀਮਸੈਨ, ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦਯੁਮਨ, ਵਿਰਾਟ, ਦਰੁਪਦ, ਰਾਖਸ਼ ਘਟੋਤਕਚ, ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ—ਇਹ ਸੱਤ ਬੀਰ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਮੂਰਛਤ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਧਨੁਸ਼ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਦੌੜੇ ਆਏ। ਹੇ ਭਰਤ ਭੂਸ਼ਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਦੇਵ-ਅਸੁਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਕੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੂਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਧਨੁਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੈਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ

ਸ਼ਤਰੂ ਸੰਤਾਪੀ ਸਵਯਸਾਚੀ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਜਿਹੜਾ ਧਨੁਖ ਲੈਂਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਨੁਖ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਬਲ ਪੂਰਬਕ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੋਧ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਵਲ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭੱਲ ਨਾਮਕ ਪੰਜ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਮੇਘਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗੀ ਹੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਆਪਣੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਈ ਵੇਖ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬੀਰ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ :—

ਅਗਰ ਮਹਾਬਲੀ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਨੁਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਜੈ ਹਨ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਬੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਪੂਰਵਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਸੱਤਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਵਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ—'ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮਰੋਗੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।' ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਅਵਸਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮਿਤ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਵਸੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :—

'ਹੇ ਤਾਤ, ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ। ਯੁੱਧ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਲਓ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਜਲ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਖਦ, ਸ਼ੀਤਲ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਵਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਬਾਤ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਸਾਰੇ

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭੀਸ਼ਮ ਰਥ ਤੋਂ ਗਿਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਤਪੱਸਵੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਆਵਰਣਾਂ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਹੇ ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਆਹਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਭੂਚਾਲ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਪਰਬਤ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪੱਚੀ ਬਾਣ ਮਾਰੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਿਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੀਘਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੌ ਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਆਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਣਾਂ ਦਾ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਖ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਭੀਸ਼ਮ ਵਲ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਨੌਂ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦਸ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੂਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਬਲ ਧਨੁਸ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਭੱਲੇ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਮਹਾਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਜਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਕੁੰਤੀਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਉਸੇ ਨੂੰ ਅੱਧੇ ਨਿਮੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਨੁਸ਼ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਹੱਥ ਉਠਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਚੀ ਬਾਣ ਮਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—

'ਇਹ ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ, ਦਾਨਵ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਬੀਰ ਇਕ ਸਾਥ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਮਾਨਵ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਬਾਤ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਾਤ ਚੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਉਹ ਫਿਰ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ—"ਗਾਂਡੀਵਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਾਣ ਛੱਡੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਬੱਜਰ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਛੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਵਚ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਘਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਬਾਣ ਮੇਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਮੂਸਲ ਦੇ ਸਮਾਨ-ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਬੱਜਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਹਿਤਕਾਰੀ ਯਮਦੂਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਣ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਗਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਘ ਦੀ ਚੋਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਡਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣ ਮੇਰੇ ਮਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬਾਣ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੇਕੜੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪੇਟ ਫਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਾਣ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਫਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਂਡੀਵਧਾਰੀ ਬੀਰ ਕਪੀਧਵਜ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਹਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ।'

ਹੇ ਭਰਤ !, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ—ਮਾਨੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਚਲਾਈ, ਪਰੰਤੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੇ ਭਰਤ ਨੰਦਨ, ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਮੌਤ ਅਥਵਾ ਜਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਚੁਨਾਵ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੁਵਰਨ ਭੂਸ਼ਿਤ ਢਾਲ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਲਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਰਥ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢਾਲ ਦੇ ਸੌ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ—ਹੇ ਬੀਰੋ !, ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪਾਂਡਵ

ਗਏ ਸਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਛਲਨੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਿਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੱਥੇ ਕਰ ਕੇ ਰਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਏ। ਹੇ ਭਰਤ, ਰਥ ਤੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਡਿਗਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖੜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭੂਤਲ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਤਮਾ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਰਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਦੇ ਵੇਖਕੇ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਿਗ ਪਏ।

ਮਹਾਬਾਹੂ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਇੰਦਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਾਣ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਡਿਗ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂਏ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਿਵ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਘ ਗਰਜਨ ਲੱਗਿਆ। ਧਰਤੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਡਿਗਦੇ ਡਿਗਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਜੇ ਸੂਰਜ ਦਖਣਾਇਨ ਵਿਚ ਹੈ। (ਇਹ ਮੌਤ ਲਈ ਉੱਤਮ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਹੇ ਭਰਤ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭੀਸਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਬਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਖਣਾਇਨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ—"ਮੈਂ ਅਜੇ ਜਿੰਦਾ ਹਾਂ" ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਕੇ ਵੀ ਉੱਤਰਾਇਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪੁੱਤਰੀ ਗੰਗਾਦੇਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੰਸ ਰੂਪਧਾਰੀ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਇਕ ਸਾਥ ਉਡਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੰਸ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਕੁਰੂਕੁਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸੌਂਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਤਮਾ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੀਕ੍ਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਦੱਖਣਾਇਨ ਯੁਕਤ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮੁਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :—

'ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਦੱਖਣਾਇਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ',

ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਹੰਸ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੇ ਭਰਤ, ਹੰਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪਰਮ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—'ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਖਣਾਇਨ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਹੇ ਹੰਸੋ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਤਰਾਇਣ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਲੋਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਉੱਤਰਾਇਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਇੱਛਾ ਕਰਾਂ, ਤੱਦ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਰਾਇਣ ਵਿਚ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਰਦਾਨ ਸਫਲ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਿਯਤ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਾਂਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੰਸਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂ ਗਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੂਕੁਲ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮਹਾਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਡਿਗ ਜਾਣ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਸਰਿੰਜਯ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਭਰਤ-ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਮੋਹ ਛਾ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਸਭ ਲੋਕ ਸਿਸਕ ਸਿਸਕ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਭ ਲੋਕ ਦੁਖ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਮੱਛ (ਤੰਦੂਏ) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਅਬੱਧ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕੁਰੂਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਘਾਇਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਮੁੱਖ ਬੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ ਸੀ। ਪਰਿਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੋਟੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪਾ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਤਮਗਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸ਼ੰਖ ਵਜਾਉਣ ਲਗੇ। ਹੇ ਜਨੇਸ਼ਵਰ, ਪੰਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੋਮਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਜੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾਲ ਠੋਕਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਹਾੜਣ ਲੱਗੇ! ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ

ਗਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਬੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤ੍ਰ ਸ਼ਸਤਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਕੁਝ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਨੱਸਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੀਰ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਸ਼ਾਤਰ-ਧਰਮ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਵਰਤਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਭਰਤਵੰਸ਼ ਚੋ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ਼ਾ ਕੀਤੀ। ਪਰਮ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰਭੂਤ ਜੋਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਂਕਾਰ ਦੀ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਰਾਇਣ ਕਾਲ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਰਹੇ।

ਅਧਿਆਇ–120

ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਾਹਣਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਸੰਵਾਦ

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ – ਹੇ ਸੰਜਯ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ-ਤੁੱਲ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਜਾਣਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਈ? ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਦੋਂ ਦਰੁਪਦ-ਕੁਮਾਰ ਸਿਖੰਡੀ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ, ਤੱਦ ਮੈਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਕੌਰਵ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਤਾਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਜੀਵਤ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੋਟੀ ਹੈ। ਹੇ ਸੰਜਯ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਕੇ ਵੀ ਇਹ ਸੈਂਕੜੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਸੰਜਯ, ਜਿੱਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਰੂਕੁਲ ਸਿੰਘ ਭੀਸ਼ਮ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ? ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਰਣ–ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੇਵਵਰਤ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅਸਹਿ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਮਦਗਨੀ ਨੰਦਨ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹ ਹੀ ਦਰੁਪਦ ਕੁਮਾਰ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੰਜਯ ਨੇ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਜਦੋਂ ਸੰਝ ਨੂੰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਕੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਜੇਤਾ ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੋਵੇਂ ਦਲਾਂ ਲਈ ਸੀਮਾ-ਵਰਤੀ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਗ ਜਾਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਭੈ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਹੇ ਪਰਜਾਨਾਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵਚ ਛਿੱਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਧਕਾਰ ਛਾ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਗਈ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ ਲਗੀ।

ਉਥੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਰਮੌਣੀ ਹਨ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ' 'ਇਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰਬ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੂੰ ਕਾਮ ਵਿਚ ਰਤ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਠਿਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਸਮੇਤ ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਭਰਤ ਕੁਲ ਦੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸਥਿਤ ਵੇਖ ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੇ ਆਰੀਆ, ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੋਭਾਹੀਨ ਅਤੇ ਲੱਜਿਤ ਹੋ ਮੂੰਹ ਨੀਵਾਂ ਕਰੀ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ ਪਾਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਖੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਜਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਬਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਦੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਜੇ ਬਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਮਹਾਬਲੀ ਭੀਮਸੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਵੇਗ ਪੂਰਵਕ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਮੋਹ ਛਾ ਗਿਆ। ਕਰਣ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲੰਬੀ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੌਰਵ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਜਾਣ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡਿਗਿਆ ਵੇਖ ਤੁਹਾਡਾ ਬੀਰ ਪੁੱਤਰ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਭੇਜਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ

ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਦ ਵਿਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ–ਸੈਨਿਕ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ ਕਿ ਵੇਖੋ, ਇਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਬੁਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੇ ਆਰੀਆ, ਸਚੇਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੀਘਰਗਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਦੇਸ਼ ਭੇਜਕੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾ ਦਾ ਵੀ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ਨਾਲ ਸਭ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਪਾਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਆਏ। ਉਹ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਗਏ, ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਧਰਮਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :—

ਹੇ ਮਹਾਭਾਗ ਨਰੇਸ਼ਗਣ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਦੇਵ-ਤੁੱਲ ਹੇ ਮਹਾਰਥੀਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ।' ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਗਤ-ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬੋਲੇ - 'ਹੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕੋ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤਕੀਆ ਦੇਵੋ।' ਤਦ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਫੌਰਨ ਵਧੀਆ, ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਹੀਨ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਕੀਏ ਲੈ ਆਏ, ਪਰੰਤੂ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – 'ਹੇ ਭੂਮੀਪਾਲੋ, ਇਹ ਤਕੀਏ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।' ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਿਆਤ ਮਹਾਰਥੀ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਹਾਬਾਹੂ ਪ੍ਰਿਥਾਪੁੱਤਰ ਧਨੰਜਯ ਵੱਲ ਵੇਖਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਧੰਨਜਯ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੇ ਬੇਟਾ, ਇਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਜਿਹੜਾ ਤਕੀਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਆ ਦਿਓ।'

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ!, ਤੱਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨੁਖ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਥਰੂ ਭਰੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ – 'ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਦੁਰਜੈ ਬੀਰ ਹੇ ਦਾਦਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ। ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – 'ਹੇ

ਬੇਟਾ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜਨ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਕੀਆ ਲਿਆ ਦਿਓ। ਹੇ ਬੀਰ ਕੁੰਤੀ-ਕੁਮਾਰ ਇਸ ਸੇਜ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸ਼ੀਘਰ ਮੈਨੂੰ ਤਕੀਆ ਦੇਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸੱਤ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ।' ਅਰਜਨ' 'ਜਿਹੜੀ ਆਗਿਆ' ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਾਂਡੀਵ-ਧਨੁਸ਼ ਲੈਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਮੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਫਿਰ ਭਰਤਕੁਲ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ ਲੈਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗਸ਼ਾਲੀ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵਯਸਾਚੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜਦੋਂ ਠੀਕ ਤਕੀਆ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ, ਤੱਦ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਕੀਆ ਦੇਣ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਭਰਤ ਕੁਲ ਭੂਸ਼ਣ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ—

ਹੇ ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ, ਤੁਸੀ ਮੇਰੀ ਸੇਜ ਦੇ ਅਨਰੂਪ ਤਕੀਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਕੀਆ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸ਼ਾਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—'ਪਾਂਡੂਨੰਦਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਤਕੀਆ ਲਗਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਵੇਖੋ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੇਜ ਤੇ ਤਦ ਤਕ ਸ਼ਯਨ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੂਰਜ ਉਤਰਾਇਣ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ। 'ਸੱਤ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋਤੇ ਹੋਏ ਉੱਤਮ ਤੇਜਸਵੀ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਨਿਵਾਸਭੂਤ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਪਥ ਤੇ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਉਣਗੇ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣਗੇ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਿਯਤਮ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕੋ, ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਾਈ ਖੋਦ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਾਂਗਾ। 'ਹੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕੋ, ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਭਾਵ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਓ।'

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣ ਕੱਢਣ ਦੀ

ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵੈਦ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਬੇਟਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਦਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ 'ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕੋ, ਮੈਂ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਇਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਲਕੇ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਓ। ਹੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕੋ, ਮੇਰੇ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਇਹ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਉਚਿਤ ਆਦਰ ਕਰਕੇ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮਿਤ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਉੱਤਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਭੁੱਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਉਕਤ ਤਕੀਆ ਦੇਕੇ, ਉਹ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕੌਰਵ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਥ ਸੁੰਦਰ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਬਾਰ ਪ੍ਰਦਖਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਝ ਨੂੰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਹੋਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਏ। ਪਾਂਡਵ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਡਿਗ ਜਾਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਬਲੀ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਧਰਮ-ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ —

ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਨੰਦਨ, ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਰਥ ਤੋਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 'ਇਹ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੁਹਾਡੀ ਘੋਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸਠਿਰ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ — 'ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ !. ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਸਹਾਰੇ ਹੋ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਭੈਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ - ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਪਰਾਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਤੁਸੀਂ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ

ਵਿਚ ਸਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਜਨਾਰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ — 'ਹੇ ਰਾਜ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤੁਹਾਡਾ ਕਥਨ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ।'

ਅਧਿਆਇ –121

ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਜਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣਾ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਲਈ ਸਮਝਾਉਣਾ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਬੀਤੀ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾ, ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਫਿਰ ਬੀਰ ਸੇਜ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਏ। ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਤਰੀ–ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੀਪ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਜਾਕੇ ਚੰਦਨ–ਚੂਰਨ, ਖਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲਾ–ਫੁੱਲ ਆਦਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਸਾਮਗਰੀ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਵਿਖੇਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸਤਰੀਆਂ, ਬੁੱਢੇ, ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਸ਼ਾਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਸ਼ਕ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਜੇ ਅਤੇ ਬਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਟ, ਨਚਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਆਏ ਕੌਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕਵਚ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਹੇਠਾਂ ਰਖਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਛੋਟਾਈ-ਬੜਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੂਦਮਨ ਦੁਰਜੈ ਬੀਰ ਦੇਵਵਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਸਾਥ ਬੈਠ ਗਏ। ਸੈਂਕੜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਉਹ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸਭਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮੰਡਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲਗੀ। ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮੰਡਲੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਜੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣਾਂ

ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਕੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਜਲਨ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਸਤਰਾ ਦੇ ਆਘਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮੂਰਛਤ ਜਿਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ – 'ਪਾਣੀ'। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤਦ ਉਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭੋਜਨ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਘੜੇ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਜਲ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ – 'ਹੁਣ ਮੈਂ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਭੋਗ ਆਪਣੇ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਚਾਹੇ ਇਥੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਨਵ ਲੋਕ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ – ਚੰਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਆਉਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।'

ਹੇ ਭਰਤ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ – ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।' ਤਦ ਮਹਾਬਾਹੂ ਅਰਜਨ ਦਾਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬੋਲੇ – 'ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ? ਹੇ ਰਾਜਨ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ – ਹੇ ਅਰਜਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਅਰਜਨ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਿਆਕੇ ਦੇਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਲੌਕਿਕ ਜਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ। ਤਦ 'ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ' ਕਹਿਕੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਰਜਨ ਰਥ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗਾਂਡੀਵ–ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਚਿੱਲਾ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ਼ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਬੱਜਰ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਭੁਪਾਲ ਡਰ ਗਏ। ਤੱਦ ਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭਰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਖ਼ ਤੇ ਇਕ ਤੇਜੱਸਵੀ ਬਾਣ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਰ ਕੇ ਉਸ ਬਾਣ ਨੂੰ ਬੱਦਲ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ।

ਫਿਰ ਤਾਂ ਸ਼ੀਤਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਗੰਧ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸਾਫ਼ ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਉਠਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲੱਗੀ।

ਉਸ ਸੀਤਲ ਜਲਧਾਰਾ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਕੰਮ ਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਕੁਰੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਉਸ ਅਦਭੁਤ ਕਰਮ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਭੂਪਾਲ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਕਰਮ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਗਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੋਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਦੁਪੱਟੇ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਖ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਉਸ ਜਲ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੀਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ — ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ ਕੌਰਵਨੰਦਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਅਮਿਤ ਤੇਜਸੱਵੀ ਬੀਰ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਨਰ ਹੋ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭੂਤਲ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰੋਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹੇ ਪਾਰਥ, ਜਾਣਕਾਰ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਭੂਤਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਧਨੁਰਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਹੋ। ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ, ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰੁੜ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਚੌਪਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਗਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋ। ਮੈਂਨੇ ਵਿਦੁਰ ਨੇ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਜੀ ਨੇ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਤੇ ਸੰਜਯ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੇਤ – ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਬਾਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੀਮਸੈਨ ਦੇ ਬਲ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੀਰਘ-ਕਾਲ ਲਈ ਸੌਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੌਰਵ-ਰਾਜ ਮਨ ਹੀ-ਮਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਦ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ —

ਹੇ ਰਾਜਨ ! ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਪਰ ਧਿਆਨ ਦਿਓ ਅਤੇ ਕਰੋਧ-ਸ਼ੁੰਨ ਹੋ ਜਾਓ। ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਤਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਧੁਰ ਗੰਧ-ਯੁਕਤ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਗਨੇਯ, ਵਾਰੁਣ, ਸੌਸਯ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਏਂਦਰ, ਪਾਸ਼ੁਪਤ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਪ੍ਰਾਜਾਪਤਯ, ਧਾਤਰ, ਤਵਾਸ਼ਟਰ, ਸਾਵਿਤਰ, ਵੈਵਸਵਤ

ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਅਥਵਾ ਦੇਵਕੀ-ਨੰਦਨ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ, ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਮਹਾਮਨੱਸਵੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਉਂਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਉਸ ਅਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ੀਘਰ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਤਾਤ, ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਹਾਬਾਹੂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਤੱਦ ਤਕ ਬੀਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਰਜਨ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਠ ਵਾਲੇ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਸ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਰੇਸ਼ ਵੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਓ। ਹੇ ਤਾਤ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਨੇਤਰ ਵਾਲੇ ਹੋਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰਾਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਤਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨਕੁਲ, ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਪੁੱਤਰ ਭੀਮਸੈਨ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਪਾਂਡਵ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਮੈਨੂੰ ਅੱਛਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਤਾਤ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਓ। ਹੇ ਅਨਘ, ਮੈਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਛੀਆਂ ਲੱਗਣ, ਮੈਂ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵਕੁਲ ਲਈ ਕਲਿਆਣ-ਕਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਹੇ ਰਾਜਨ, ਤੁਸੀਂ ਕਰੋਧ ਛੱਡਕੇ ਕੁੰਤੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਓ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ (ਭੀਸ਼ਮ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ (ਤੁਹਾਡੇ ਵੈਰ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ) ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਚੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਵੋ 'ਤੁਸੀਂ' ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਓ। ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਇੰਦਰ-ਪ੍ਰਸਥ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਹੇ ਕੌਰਵਰਾਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਧਰੋਹੀ ਅਤੇ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਗੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਪ ਪੂਰਨ ਅਪਜਸ਼ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਹੇ ਰਾਜਨ, ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰਜਾ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ। ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ, ਭਾਣਜਾ ਮਾਮੇ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਭਰਾ ਭਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਹੇ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਚਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੋਗੇ ਤਾਂ ਅੰਤ ਹੱਥ ਮਲੋਗੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚੀ ਗਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗੰਗਾ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੀਪ ਮੌਤ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਉਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਯੁਕਤ ਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬਚਨ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅਧਿਆਇ - 122

ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦਾ ਸੰਵਾਦ

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ-ਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਉਥੋਂ ਉਠਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਰਥ ਤੋਂ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਾਧਾਨੰਦਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੈ ਸਮਾਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਉਤਾਵਲੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਮਹਾਤਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ ਭਗਵਾਨ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਜਨਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਵਿਛਾਵਨ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਨ। ਬੀਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਤੇਜੱਸਵੀ ਕਰਣ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਛਲਕ ਆਏ ਅਤੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਗਦ ਗਦ ਕੰਠ ਹੋਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਭੀਸ਼ਮ, ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਹੇ ਕੁਰੂਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮੈਂ ਉਹੋ ਰਾਧਾ-ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਦਾ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸੀ। ਕਰਣ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀ।

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਬੰਦ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬਲਵਾਨ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਏਕਾਂਤ ਵੇਖਕੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹਟਾਕੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਰਣ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ – "ਆਓ ਆਓ, ਹੇ ਕਰਣ, ਤੁਸੀਂ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾਗ ਡਾਟ ਰਖਦੇ ਰਹੇ। ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਪਰਧਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੇ ਬੇਟਾ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ।

ਤੁਹਾੜੇ ਪਿਤਾ ਅਧਿਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਤੁਸੀਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ। ਮੈਂ ਨਾਰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਿਚੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੇ ਤਾਤ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਵੈਪਾਯਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਗਿਆਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੋ ਗਿਆਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉੱਤਮ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਬੀਰ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕਠੋਰ ਬਚਨ ਬੋਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਅਤੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਸੂਤਨੰਦਨ, ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਕਸਾਉਣ ਤੇ ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਾਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ (ਕੰਨਿਆ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ) ਧਰਮ ਲੋਪ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੀਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਰਖਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗੁਣਵਾਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦਵੇਸ਼ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਕੁਬੋ ਬਚਨ ਸੁਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸਮਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਲਈ ਦੁਸਹਿ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਗਤ, ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਹੇ ਦੇਵ ਤੁੱਲ ਬੀਰ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਟੂ ਬਚਨ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ, ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤਰ ਚਲਾਉਂਣ ਵਿਚ, ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਣ ਅਤੇ ਅਸਤਰ ਬਲ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋ। ਹੇ ਕਰਣ, ਤੁਸੀਂ ਕੁਰੂਰਾਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਲਈ ਕੰਨਿਆ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਂਸ਼ੀ-ਪੁਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਕੇਵਲ ਧਨੁਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੇ ਬੀਰ, ਚਾਹੇ ਰਾਜਾ ਜਰਾਸੰਧ ਦੁਰਜੈ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਗਤ, ਧੀਰਜ-ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤੇਜ ਬਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ। ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੇਵ-ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹੋ। 'ਮੈਨੇ' ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਸ਼ਤਰੂਸੂਦਨ, ਬੀਰ ਪਾਂਡਵ ਤੁਹਾਡੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਿਯ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਓ। ਹੇ ਸੂਰਜ ਨੰਦਨ, ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੈਰ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਹੁਣ ਦੁਖ-ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਣ।'

ਕਰਣ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੂ, ਹੇ ਭੀਸ਼ਮ, ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ, ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ। ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਲ ਪੋਸ ਕੇ ਬੜਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਜਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਸਭ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਸੁਦੇਵਨੰਦਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਡੂਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਚਨਬੱਧ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਧਨ, ਸਰੀਰ, ਇਸਤਰੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਰਯੋਧਨ ਲਈ ਨਿਛਾਵਰ ਹੈ। ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੇ ਕੁਰੂਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ; ਮੈਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰੋਧ ਇਸ ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਜਾਤ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਮਰੇ (ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ)। ਇਹ ਯੁੱਧ ਅਵਸ਼ੰਭਾਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਭਲਾਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਕੌਣ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਦਾਦਾ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨਮਿੱਤ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜੈ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤ ਲਵਾਂਗਾ।

ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਇਹ ਵੈਰ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਤਾਤ, ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਹੇ ਬੀਰ, ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਕਰੋਧ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਚੰਚਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੋਰ ਬਚਨ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਵੋ।

ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੇ ਕਰਣ !, ਅਗਰ ਇਹ ਭਿਅੰਕਰ ਵੈਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਵਰਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਦੀਨਤਾ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਆਚਾਰਵਾਨ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ।

ਹੇ ਕਰਣ !, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਧੰਨਜਯ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਅਭਿਮਾਨ ਸੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਕੋਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇ ਕਰਣ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸੰਜਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਹੇ ਰਾਜਨ. ਗੰਗਾਨੰਦਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਾਧਾਨੰਦਨ ਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਰਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ